

valóság

A TARTALOMBÓL

Máté-Tóth András – Kasznár Attila:

A „keresztény Európa”
vallási és a politikai fogalma

Gazdag László: 1989: megint utat
tévesztettünk

Kiss Károly: Rendszerváltás,
útkeresés, rálelés?

Arday Lajos: Trianonról

Német Klaudió: Száz év széllel szemben

Dr. Janek István: Jehlicska Ferenc a revízió
szolgálatában és Felvidék Magyarországhoz
való csatolása érdekében

Bolek Zoltán: Ferenc József 1910-es
látogatása Bosznia-Hercegovinában

Pálfalusi Zsolt: Tánc és geometria

Bólya Anna Mária: Vaclav Nizsinszkij:
a művész és az ember

Kovács Örs Levente: A (nép)táncszínház,
mint az autentikus, hiteles színpadi néptánc
lehetősége a Magyar Elektra kontextusában

Kapronczay Károly: A nagy háború
képekben

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
2
0

8

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2020. augusztus LXIII. évfolyam 8. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1431 Budapest, Pf.176
Telefon: +36-1-327-8965
+36-1-327-8950
Fax: +36-1-327-8969
E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja a Tudományos
Ismeretterjesztő Társulat

Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Pauker Nyomda
Felelős vezető
Vértes Gábor

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:
Nemzeti Kulturális Alap, Nemzeti Tehetség Program,
Emberi Erőforrások Minisztériuma, Emberi Erőforrás
Támogatáskezelő, Magyar Művészeti Akadémia

Nemzeti
Tehetség Program

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tellér Gyula

Főszerkesztő
Kucsera Tamás Gergely
Tőkéczki László (1994–2018)

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter

Szerkesztőségi irodavezető
Kertész-Bojárszky Eszter

A „keresztény Európa” vallási és a politikai fogalma*

Ferenc pápa és Orbán Viktor egy-egy jellegzetes és meghatározó beszédének párhuzamba állítása lehetőséget ad a vallási- és a politikai kereszténység sajátosságainak és megjelenési formáinak beazonosítására és egybevetésére. Egyértelműen megmutatkozik, hogy a pápa a szeretet erejét felhasználva kívánja az élő hit kereteit bővíteni, míg a miniszterelnök az egykori keresztény hit által kialakított társadalmat kívánja működtetni. A két vezető által képviselt álláspont számos hasonlóságot és számos eltérést mutat, amelyek egyben a politikai és a vallási kereszténység jellemzőit is adják. Az eleven vallásos hit, illetve a kereszténydemokrácia párhuzamainak és eltéréseinek kimutatása lehetővé teszi a mindkettőre vonatkozó társadalmi diskurzus kiegyensúlyozottságát.

(Elméleti alapok) A politikai diskurzusban az utóbbi években gyakran találkozni a „keresztény Európa” kifejezéssel. A II. világháborút követő időszakban a „keresztény” kifejezés korábbi magától-értetődőségét más politikai funkciók vették át, majd a 70-es évekre a kifejezés elveszítette a nyilvánosságbeli orientációs funkcióját. Az 1990-es politikai fordulatot követően párhuzamosan azzal a folyamattal, amely során az egyházak előjöttek a politikai ismeretlenségből, a kereszténység kifejezése is részévé vált a politikai reorientációs törekvéseknek. Minthogy évtizedeken át a kereszténységről szóló politikai és szakmai diskurzus épphogy takaréklángon pislogott, a kifejezést Laclau és Mouffe (Laclau, Mouffe 2014; Máté-Tóth 2012, 2019, 53–70) nyomán egyfajta üres jelölőnek (*empty signifier*) tekinthetjük. A kereszténységről szóló beszéd a nyilvánosság terein alkalmasnak bizonyult arra, hogy a politikai, tudományos és vallási megszólalók speciális jelentést adjanak a kifejezésnek, saját publikus identitásuk és társadalmi jelentőségük karakterizálásának szolgálatába állítva. A politikai és vallási beszéd a keresztény Európáról határvonalat húz a saját térfél és a másik térfél között. A tudományos megközelítés pedig igyekszik elfogulatlanul és pontosan bemutatni és elemezni a kijelentéseket. Amikor azonban felhevül a politikai és vallási vita, a tudományos igényű kijelentések is óhatatlanul munícióvá válnak, a társadalmi vita természete mintegy megfosztja őket az elfogulatlanság lehetőségétől. Ennek ellenére, az utcai zajongások idején is, a gondolkodónak az a feladata, hogy megkeresse könyvtárának csendes zugát, s még elkötelezettebben koncentráljon forrásaira és elméleteire.

A politikai és a vallási diskurzus közötti különbség elsősorban nem a választott szókincs és a hangsúlyozott állítások között érhető tetten, hanem abban a szempontrendszerben, amely alapján a szóhasználat és az érvek megjelennek. A „keresztény Európa” fogalma egyaránt szerepel a politikai és a vallási megnyilatkozásokban is, ám tartalma és funkciója között különbségek vannak. Ezek gondos elemzése képes igazán feltárni a társadalmi mozgásokat és célkitűzéseket. A politika a maga természete szerint barátokra és ellenségekre osztja a társadalmi teret. A barátok és az ellenségek közötti határvonal hol élesebb, amikor az adott politikai erő biztonságos többségben van, hol pedig átjárhatóbb, amikor a politikai erők aránya kiegyensúlyozottabb. Az egyértelmű politikai erőfölény a kisebbséggel szemben engedékenyebb lehet, de csak akkor, ha erőfölényét stabilnak tekinti. Az instabil erőfölény képtelen az engedményekre. A vallás természete is a megosztás, a saját vallási elvek és az ettől eltérőek közötti határkijelölés mentén pedig leírható a vallástörténet, különösen az európai. (A távol-keleti vallásokban az Európában ismert felekezeti különbségek és feszültségek nem ismertek. A szinkretista Keleten többes vallási identitás van jelen, ahol

a hívó a vallásokat „egyfajta folklorisztikus önkiszolgáló üzletként használja”, és az adott élethelyzetről függően váltogat mondjuk a sintoizmus, a katolicizmus, a buddhizmus, vagy éppen a konfucianizmus között [Küng–Ching 2000]) A vallási exkluzivitás meg tapasztalható a többségi és a kisebbségi vallások esetében is. Sőt egy-egy valláson belül is léteznek exkluzív felfogások és csoportok. Minden vallásra érvényes ugyanakkor, hogy az elvek szigorúsága fordítottan arányos a követők számával. A radikális vallási csoportok jellemzően kisebb létszámúak, mint a kevésbé radikálisak. A politikai és a vallási logika közötti elemi különbség konkrétan az, hogy a politika középpontjában a hatalom, a vallásban pedig a mítosz áll. S éppen emiatt lehetséges, hogy a politika a vallásra jellemző eszközzel él, vagyis mítoszokat alkot és rítusokat végez. A vallás pedig társadalmi érvényesülése érdekében szövetséget köt a politikával. A politika a hatalmi érdeke mentén szövetkezhet valamely vallással – általában az adott országban többségi vallással. A vallás azonban nem vallási, hanem politikai érdeke miatt köt szövetséget a politikával – általában az adott országban erősebb politikai erővel.

A politika és a vallás fogalma ebben az összefüggésben elméleti fogalmak, melyeket a gondolkodók azért alkottak, hogy a társadalom és a kultúra egészét értelmezési tartományokra osztva értsék meg és értelmezzék. (Voegelin 2007, Máté-Tóth 2013) Ezért a politika és a vallás nem alanyai a társadalmi cselekvésnek, hanem dimenziói, szférái. A nyilvánosság cselekvői a politikai pártok és más politikai intézmények, illetve az egyházak és más vallási közösségek. Ezek megnyilatkozásai jelentik azt a forrást, amely alapján politikáról és vallásról, illetve ezek egymásba fonódó társadalmi jelenlétéről kijelentéseket tehetünk.

(*Minta és módszer*) Az alábbiakban a kereszténységnek egy politikai és egy vallási szövegben található jelentését próbáljuk körvonalazni. Elemző eljárásunk során Philipp Mayring kvalitatív tartalomelemző módszerét alkalmaztuk. (Mayring 2002, 2008) Az összehasonlításnak nem célja az egyik vagy a másik nyilatkozat kiemelése, elismerése vagy elvetése. Az elemzés célja elsősorban annak a szempontnak a bemutatása, amely mentén az adott szöveg különbséget tesz a megfelelő és nem megfelelő, elfogadható és nem elfogadható között. A megkülönböztetés logikájára és jellegzetességére koncentrálnunk és nem arra, hogy az adott kijelentések és szembeállítások a képviselt rendszeren belül érvényesek, alátámasztottak vagy logikusak. Műfaját tekintve mindkét szöveg tudományos igényű kiemelt jelentőségű előadás, mindkettőt a vonatkozó intézmény első számú vezetője tartotta 2017-ben, illetve 2018-ban.

(*Ferenc pápa: Európa újragondolása*) Ferenc pápa 2017. október 28-án tartott előadást az Európai Püspöki Karok Konferenciáján (*Commissio Episcopatum Communitatis Europensis* COMECE) Európáról, s benne a keresztény vallás szerepéről.¹ Szent Benedekre, Európa védőszentjére hivatkozva kifejtette:

„Az első és talán legjelentősebb dolog, amellyel a keresztények hozzá tudnak járulni a mai Európához, az, hogy emlékeztetik: Európa nem számok vagy intézmények összessége, hanem személyek alkotják. Megfigyelhető: sajnos milyen gyakran megesik, hogy bármely vita könnyen számokról történő vitatkozásra szűkül. Nincsenek állampolgárok, szavazatok vannak. Nincsenek migránsok, kvóták vannak. Nincsenek munkások, gazdasági mutatók vannak. Nincsenek szegények, szegénységi küszöbök vannak. Az emberi személy konkrétsága így egy elvont, kényelmesebb és megnyugtatóbb fogalommal van leszűkítve. Ennek oka érthető: a személyeknek arcuk van, valós, tényleges, »személyes« felelősségre köteleznek; az adatok érvekkel, bár hasznos és fontos érvekkel foglalkoztatnak minket, de mindig lélektelenek maradnak. Alibit kínálnak ahhoz, hogy ne köteleződjünk el, mert soha nem érintenek minket testünkben.”

A beszéd további részében a hagyományos keresztény társadalmi tanítás másik két alapelvét, a szubszidiaritást és a szolidaritást – kifejtve hangsúlyozta, hogy a saját identitás megértése a mások identitásának megértése révén lehetséges, ami feltételezi és igényli, hogy kapcsolatban, közösségben legyünk másokkal.

„A személy és a közösség tehát annak az Európának az alapjai, amelyet mint kereszténynek építeni akarunk és építhetünk. Ennek az épületnek a tégláit úgy hívják, hogy párbeszéd, inklúzió, szolidaritás, fejlődés és béke.” A kereszténység vallási értékei voltaképpen evilági értékek, a személy méltósága és a közösség befogadó jellege, nem különben a béke vagy a fejlődés. A kereszténység ebben a felfogásban nem valami lelki valóság, s nem is a társadalmi (tehát politikai) szférától elforduló beállítódás, hanem aktív világalakító tevékenység, bizonyos eszmék, elvek, tanítások alapján. Maga a kereszténység természetesen nem pusztán program, hanem vallási alapú világlátás és cselekvési terv. A vallás centrumában pedig nem a tanítás vagy a tanításban lefektetett erkölcsök állnak, hanem Jézus Krisztus, akit a kereszténység Messiásnak, Megváltónak hisz, s ekként imád.

Ferenc pápa beszédében kitér egy szerinte téves, jöllehet általánosan alkalmazott megkülönböztetés kritikájára, melyben a keresztény vallás aktív társadalomalakító szerepét emeli ki, szembeállítva azzal a felfogással, miszerint a vallás magánügy.

„Sajnos még mindig népszerű egyfajta laicista előítélet, amely nem veszi tudomásul a vallás közéleti és objektív szerepének pozitív értékét a társadalom számára, és szeretné a vallást a magánélet és az érzelmi élet körébe utalni. Így létrejön egyfajta fölényes egység gondolat – mely meglehetősen elterjedt a nemzetközi fórumokon –, amely a vallási identitás társadalmi megerősödésében saját egyeduralma számára konkurenciát lát, melynek eredményeképpen végül a vallásszabadsághoz való jogot mesterségesen szembeállítja a többi alapjoggal.” (Érdemes azonban ezen a ponton rögzíteni annak a tényét, hogy a szekularizált Európában a politikai rendszer szintjén a keresztény kultúra össztársadalmilag jóval elfogadottabb, mint például az iszlám. [Pickel–Yendell 2014: 9])

A pápa először 2014-ben egy hétköznapi homíliájában beszélt az ilyesféle „egység gondolat” veszélyéről, amely művi természetességgel véli és követeli, hogy minden társadalmi cselekvő eszerint gondolkodjék, mintha minden más gondolat megalapozatlan és elfogadhatatlan lenne. Ideológiai lojalitást várnak el a támogatások feltételeként, s olyan közhangulatot teremtenek, mintha bármely alternatív gondolat vagy magatartás értelmetlen s veszélyes lenne.²

Előadásában Ferenc pápa szembeállítja az ember- és közösségcentrikus politikát, amely párbeszédet sürget és tart fenn az olyan politikával, amely a társadalomból csatateret csinál.

„A párbeszéd elősegítése – bármilyen párbeszédé – a politika egyik alapfeladata, és sajnos gyakran azt látjuk, hogy a politika ehelyett szembenálló erők csataterévé válik. A párbeszéd hangját a követelések kiabálásai helyettesítik. Sok helyütt az az érzése az embereknek, hogy többé nem a közjó az elsődleges célkitűzés, és ezt a nemtörődömséget sok állampolgár látja. Ezért termékeny talajra találnak számos országban a szélsőséges és populistá irányzatok, amelyek a tiltakozást teszik politikai üzenetük középpontjába anélkül, hogy konstruktív politikai programot kínálnának fel alternatívaként. A párbeszédet vagy meddő szembehelyezkedés helyettesíti, mely a polgári együttélést is veszélyeztetheti, vagy a politikai hatalom egyeduralma, mely korlátozza és akadályozza a valódi demokratikus életet. Az egyik esetben lerombolják a hidakat, a másokban falakat emelnek. Európa ma mindkettőt ismeri.”

Ezzel a politikával szemben a keresztényeknek az a feladata, hogy állásfoglalásaikkal és magatartásukkal emlékeztessenek a politika valódi értékeire, amelyek az emberi méltóságot, a társadalmi párbeszédet és a szegények felemelését jelentik. A pápa tanításában a politika

lényege nem a hatalom akarása, nem az önkényes spontaneitás, hanem a közjó szolgálata. Csakhogy itt jelentkezik alapvető problémaként, hogy a „társadalomtudományokban a „törvények” magyarázó erővel bíró általánosítások, amelyek a szabályszerűségeket jeleznek előre” (Sartori 2003: 47). Vagyis nem statisztikai alapon kerülnek mérésre a tudományos tételek, így a „közjó” fogalma sem. A fentiekből azonban az következik, hogy két különböző társadalomtudományi ág – jelen esetben a vallástudomány és a politikatudomány – fogalom meghatározása ugyanarra a kérdésre – jelen esetben: közjó – egymástól eltérő tartalmakkal fog bírni. Ez a tény természetesen nem jelenti azt, hogy a jelentéstartalmak nem rendelkeznek komplementerekkel, azonban teljes megfelelés nem mutatható ki.

A keresztényeknek az a feladata, hogy elősegítsék a politikai párbeszédet, különösen ott, ahol veszélyeztetve van, és ahol úgy tűnik, a veszekedés van fölényben. A keresztényeknek az a feladata, hogy visszaadják a politikai élet méltóságát: úgy értve a politikát, mint a közjóért végzett rendkívül fontos szolgálatot, nem pedig hatalomszerzést. Ehhez megfelelő képzésre is szükség van, mert a politika nem a „rögtönzés művészete”, hanem az önmegtartózkodás és a közösség javát szolgáló személyes, odaadó munka magasrendű kifejeződése. A politikai vezetés: tanulást, felkészültséget és tapasztalatot igényel.

Előadása végén ismét Szent Benedekre hivatkozik, aki a Jézus Krisztusba vetett hite alapján messzebbre látott, mint kortársai, s erre a hitre alapozva képviselte vízióját Isten szeretetéről és az emberek szolgálatáról. Ez a vízió indította el a bencés mozgalmat, amely az ezredforduló idején alapvető gazdasági, társadalmi és kulturális változásoknak lett inspiráló erejévé. A keresztényeknek ma is ezt az utat kell járniuk, és így válhatnak Európa lelkévé.

A Diognétosznak írt levél szerzője kijelenti: „Ami a testben a lélek, azok a keresztények a világban.” A mai korban a keresztényeknek az a feladata, hogy visszaadják a lelkét Európának, hogy tudatára ébresszék, de nem azért, hogy teret nyerjenek – ez prozelitizmus lenne –, hanem hogy folyamatokat indítsanak el, amelyek új dinamizmust adnak a társadalomnak. Épp ez az, amit Szent Benedek tett, akit VI. Pál nem véletlenül nyilvánított Európa védőszentjének: nem azzal foglalkozott, hogy teret hódítson egy tévelygő és zavaros világban. A hitre támaszkodva ő messzebbre tekintett, és Subiaco egy kicsiny barlangjából kiindulva egy elragadó és feltartóztatathatlan mozgalomnak adott életet, amely újrarájzolta Európa arculatát.”

Ferenc pápa tehát az európai társadalmi és politikai folyamatokat elemezve a kereszténység vallási elkötelezettségére irányítja a figyelmet. Beszédéből egyértelműen kitűnik, hogy a keresztények Isten-szeretete társadalmi és politikai elkötelezettséget és aktivitást követel, amelynek középpontjában az ember és a közjó áll, s amely gondolkodás és közösségi cselekvés vezérvértékei a párbeszéd, a befogadás, a szolidaritás, a fejlődés és a béke.³ Társadalomalakító hitelvek ezek, melyek nem pusztán összefüggések vagy magán- és közkeresztény törvények, hanem a Jézus Krisztussal való mély és eleven kapcsolatból fakadó inspirációk, remények és elkötelezettségek.

(Orbán Viktor miniszterelnök beszéde a kereszténységről) A miniszterelnök 2018. július 28-án tartotta meg immár szokásos előadását a romániai Tusnádfürdőn 29. alkalommal megrendezett nyári szabadegyetem keretében. Beszédében elsősorban Európa hanyatlásáról és megújíthatóságáról szólt, kiemelve az általa „illiberálisnak” nevezett politika jelentőségét, a magyar társadalom- és gazdaságépítés eltelt évtizedben felmutatott sikereit, melyek egész Európa számára modellértékűek lehetnek. Ebben az összefüggésben a korábbi, itt elhangzott beszédeinél nagyobb terjedelemben értelmezte a kereszténységet, megkülönböztetve benne a politikai dimenziót a hitéleti dimenziótól. Az alábbiakban azokra a bekezdésekre támaszkodva mutatjuk be a miniszterelnök

felfogását, melyekben a „kereszténység” kifejezés előfordul. Magyarország politikai alapját „egy nemzeti és keresztény alapokon nyugvó, új alkotmányos rend” alkotja, amelyet 2017-ben sikerült stabilizálni.

A kereszténység kultúra, Magyarország a keresztény kultúra elkötelezettje és védelmezője. Az előadásban a kereszténységről vallott felfogás ellentétekben jelenik meg. Az első ilyen ellentét a keresztény kultúra és multikulturalizmus ideológiája.

„Minden európai országnak joga van megvédeni a keresztény kultúráját, joga van elutasítani a multikulturalizmus ideológiáját.”

Európa azonban egyre kevésbé képes megvédeni keresztény kultúráját, mert megtagadta keresztény alapjait.

„Ha a mi Európánkra pillantunk, akkor azt látjuk a vallás szelleme tekintetében, hogy a keresztény alapokat megtagadta.” A teljes kép kibontakoztatásához érdemes a gondolati párhuzamokat és a gondolati átkötéseket a miniszterelnök esetében is megjeleníteni, amelyre jelen esetben leginkább az egy évvel később, 2019-ben, szintén Tusnádfürdőn elmondott beszéde ad lehetőséget. A miniszterelnök ebben megerősítette, hogy a liberális politika által uralt Európában „az illiberális politikának az értelme, az nem más, mint a keresztény szabadság, *Christian liberty*. A keresztény szabadság és a keresztény szabadság megvédése. Az illiberális, keresztény szabadságért dolgozó politika arra törekszik, hogy megőrizzen mindent, amit a liberálisok elhanyagolnak, elfelejtnek és megvetnek.” A liberális eszmékkel szemben a keresztény gondolkodás és a modern Európát felépítő kereszténydemokrata politizálás háttérbe szorulása már a 2010-es évek elején is tapasztalható volt (Müller 2014), és a nemzetközi szakértők már ekkor úgy vélték, hogy a korábbi politizálás alapos átgondolása szükséges.

Először lássuk, miben állnak a megtagadott alapok, s a következő lépésben koncentráljunk arra, amit az iménti idézetben a „vallás szelleme” jelenthet.

A kereszténységgel szemben áll a „nyílt társadalom”, melynek jellemzői a bevándorlás pártolása, a családmodell fellazítása, a nemzeti érzés avittá minősítése, és az állam biztonságot garantáló szerepének elvesztése.

„A mai nyílt társadalom Európájában nincsenek határok, az európai emberek lecserélhetőek bevándorlókra, a család tetszés szerint variálható együttélési formákká vált, a nemzet, a nemzeti öntudat és nemzeti érzés negatív és meghaladandónak minősül és az állam többé nem garantálja a biztonságot Európában.”

Ezzel szemben állnak a keresztény alapok, melyek korábban jellemezték Európát, ahol „a munkának becsülete volt, az embernek méltósága volt, a férfi és a nő egyenlő volt, a család a nemzet alapja volt, a nemzet Európa alapja volt, az államok pedig garantálták a biztonságot.”

A kereszténydemokráciát a beszéd diametrálisan szembeállítja a liberális demokráciával. Az előbbiben a „keresztény kultúrából kisarjadt létformákat kell védeni”. Három területre koncentrálna konkretizálja az előadás ezt a szembeállítást.

„A liberális demokrácia a multikulti mellett áll, a kereszténydemokrácia pedig elsőbbséget ad a keresztény kultúrának, ami egy illiberális gondolat. A liberális demokrácia bevándorlaspárti, a kereszténydemokrácia bevándorlás-ellenes, ami echte illiberális gondolat. És a liberális demokrácia a variálható családmodellek pártján áll, a kereszténydemokrácia pedig a keresztény családmodell alapján áll, ami szintén egy illiberális gondolat.” A jelenlegi európai politikai trend és célkitűzés a poszt-keresztény Európa létrehozása, amely véglegesen távol kerül eredeti alapjaitól. Ennek a célkitűzésnek szolgálatába állnak az európai választások, amelyben Magyarországnak az a feladata és küldetése, hogy megakassza az eredeti gyökereket megtagadó folyamatot. A támadást, amely a hagyományos Európát éri, egy év múlva két fő irányra bontotta a miniszterelnök: „két támadás is van a keresztény szabadsággal szemben. Az első belülről jön, és a

liberálisok felől érkeznek: feladni Európa keresztény kultúráját. És van egy támadás kívülről, ez a migrációban testesül meg, aminek, ha nem is célja, de következménye, hogy megsemmisíti azt az Európát, amit mi Európaként ismertünk.”

„A nagy cél, hogy Európát átalakítsák, és Európát átléptessék a kereszténység utáni korba, és Európát átléptessék a nemzetek utáni korszakba, ez a folyamat az európai választásokon elakadhat, tisztelt Hölgyeim és Uraim, és nekünk elemi érdekünk, hogy meg is akasszuk.” Hogy miért is? Arra is választ ad az egy évvel későbbi beszéd. Az ok pedig nem más, mint maga a liberaizmus további fenntarthatóságának lehetősége, ugyanis „a liberális demokrácia csak ott létezhet a világon, ahol egyébként előzőleg keresztény kultúra is létezett.” A miniszterelnök liberális és illiberális demokráciával kapcsolatos gondolatai azonban komoly hagyománnyal bírnak. XIII. Leó pápa ugyanis már 1891-ben kiadott *Rerum Novarum* című enciklikájának keretében komoly hangsúlyt helyez a kereszténydemokrácia védelmére, és úgy véli, a demokrácia szellemi gyökereit a keresztény kultúra adja. (Romocea–Girma 2015)

Az európai politikai palettán az elmúlt száz esztendőben lényegében a liberális baloldali és a keresztény hagyományokon nyugvó jobb oldali „kereszténydemokrata” erők közötti vetélkedés alakította Európa arculatát.

Jelenleg az a veszély fenyeget, hogy a keresztény hagyományt követő politikai erők kiszorulnak az Európai Parlamentből, s Európa jövőjéről olyan szellemben születik majd döntés, amely a keresztény alapok megtagadásának meghosszabbítása. A 10% muszlim bevándorló és a keresztény hagyományokat elhagyó európai őslakosok nem szavaznak a kereszténydemokráciára, s ezért „keresztény alapokon választást nyerni Európában többé nem lehet, és a keresztény tradíciót őrző csoportok és hagyomány kiszorul a hatalmi térből, és nélküle fognak dönteni Európa jövőjéről.” A miniszterelnök által felfestett képet látszik indokolni, hogy bizonyos elemzők szerint a modern liberalizmus összekeveri a népszerűt a jóval (Romocea–Girma 2015), ezáltal azonban értékvesztésen megy keresztül, amelyet elsősorban a keresztény értékrendszer szenved el.

Az előadás az eddigiek alapján tehát két politikai erő illetve perspektíva között tesz különbséget, a keresztény és a poszt-keresztény között, ezzel alapozván meg azt a választási mozgósítást, amelynek meg kell akadályoznia, hogy az európai parlamenti választások során a keresztény alapokat megtagadó politikai erők kerüljenek többségi pozícióba. Felfogása szerint azonban ez a folyamat alapvetően hibás, rossz. A rosszon azonban változtatni kell és lehet, „a rossz ugyanis annak a jónak a hiánya, amivel természetsszerűleg kellene és lehetne rendelkezni” (Aquinói Szent Tamás 2002: 367). Vagyis a kereszténydemokrata politikai erő kötelessége, hogy az isteni harmónia, a társadalmi jó egyetemleges visszaállítását elősegítse.

„Ezért döntő jelentőségű az előttünk álló választás, ezen a választáson meg kell mutatnunk, hogy a liberális demokráciának van alternatívája, ezt úgy hívják, hogy kereszténydemokrácia, és a liberális elitet le lehet váltani egy kereszténydemokrata elitre.” Jól látszik a keresztény értékek növelési szándéka ebben a poszt-kereszténnyé vált Unióban, amelynek felépítésében elévülhetetlen szerepet játszott az európai kereszténydemokrata elit; és amely számos strukturális és morális pontján a mai napig több hasonlóságot mutat a kereszténydemokráciával, mint a liberalizmussal. (Acetti 2020)

Az előadás különbséget tesz a keresztény hitelvek és a keresztény politika között. A hitelvek tekintetében a kereszténydemokrácia, illetve az állam nem illetékes. A politika nem a hitelvekkel foglalkozik, hanem az „ezekből kisarjadt létformákkal”.

„A kereszténydemokrata politika azt jelenti, hogy a keresztény kultúrából kisarjadt létformákat kell védeni, nem a hitelveket, hanem az abból kinőtt létformákat. Ilyen az emberi méltóság, ilyen a család, ilyen a nemzet. Tehát a kereszténység nem a nemzetek felszámolása útján akar eljutni az egyetemességhez, hanem a nemzetek megőrzésén

keresztül. És ilyenek a hitbéli közösségeink is, ezeket mind védeni és erősíteni kell. Ez a dolga a kereszténydemokráciának, és nem a hitelvek megvédése.” A hitbéli közösségek megvédését a miniszterelnök egyben a biztonságot adó nemzetállam építésének is egyik mérföldköveként jeleníti meg, amelyet egyben válaszként is ad arra a kérdésre, hogy miként lehetne a nemzetállamot újra erőssé és hatékonyá tenni. (Fukuyama 2005)

2019-ben, a kialakult helyzetet már úgy látta, hogy a színes kultúrájú Európa egyfajta elszurkítéson ment át, mivel – többek között – a kereszténydemokrata álláspontot igyekeznek elvenni a kontinenstől: „harminc évvel ezelőtt Európában még volt szocialista vagy szociális demokrácia, még volt kereszténydemokrácia, és volt liberális demokrácia, de a politikai küzdelem eredményeképpen a liberálisok elérték azt a pozíciót, hogy ma már mindenkinek liberális demokratának kell lennie. Nincs a demokráciának sajátos szocialista olvasata, mint egyébként a szocialista pártok régen ezt létrehozták, vagy nincs sajátosan kereszténydemokrata olvasata. Még ha van is valami ilyesmi, az lényegét tekintve nem különbözhet a demokrácia liberális olvasatától.”

A hitelvek dimenzióját az előadás a kárhozát és az üdvösség területére helyezi. „A kárhozat meg az üdvözülés kérdésében sem az államok, sem a kormányok nem illetékesek.” Ebben az értelemben tehát a hitelvek nem a társadalmi és kulturális élet ihletésére és motíválására vonatkoznak, hanem a halál utáni életre. E logika alapján tehát a hitelvek utáni korszakban zajlik a politikai élet, amelynek azzal kell foglalkoznia, ami az egykori hitelvekből kisarjadt. Csakhogy ez a felfogás egyben meg is követeli az illiberális álláspontot, hiszen „minden gonosz cselekedetünk oka szabad akaratunk” (Szent Ágoston 1917: 233), vagyis a modern liberális szabadosság keresztény liberális szabadsággá formálása/visszaformálása egyben az isteni rend és a természeti jó állapotának elérését is eredményezi.

A miniszterelnök előadásában tehát a kereszténység politikai program, melyet a kereszténydemokrácia hivatott megvalósítani, s melynek egyértelmű politikai célkitűzései vannak a társadalom-szabályozó elvekre és gyakorlatokra nézve, s melynek konkrét választás-politikai érdekei is vannak, az elvek európai szintű megvalósíthatósága érdekében. A miniszterelnök elvi, hitbéli kormányzati feladatként tekint a keresztényi kultúra megőrzésére, amelyhez változtatnia szükséges a keresztényi kultúrával bíró választópolgárok szavazási hajlandóságán. Nem teheti ezt másként, hiszen „a kormányzás a kormányzottaknak a kormányzó részéről történő egyfajta változtatása” (Aquinói Szent Tamás), ezáltal neki nem csak politikai, de hitbéli kötelessége, hogy – bár „az értelmes teremtmény önmagát értelemmel és akarattal kormányozza” (Aquinói Szent Tamás 2002: 730) –, hozzásegítse nemzetét a keresztényi kultúra által képviselt jóhoz.

(Részleges átfedések, lényeges különbségek) A két szöveg összefoglaló bemutatása után lehetőség nyílik arra, hogy bizonyos átfedéseket és különbségeket észrevételezzünk. A „kereszténység” kifejezés erősen telített tartalommal jelenik meg mindkét szövegben. Mindkét megszólaló számára a kereszténység központi jelentőségű orientációs fogalom. Mindkét beszédben határvonalat találhatunk a keresztény és nem-keresztény, illetve poszt-keresztény felfogás és magatartás között. A pápa és a miniszterelnök egyaránt felhívja a figyelmet arra, hogy a kereszténység nem magától értetődő a mai világunkban, sőt Európa el is veszítette eleven kapcsolatát a kereszténységgel. Holott a tények azt mutatják, hogy az európai országok egy részében a klasszikus, keresztény kulturális és társadalmi identitások átmenetese a modern politika világába csak a kereszténydemokrata ideológia instrumentalizálásán keresztül valósulhatott meg (Pombeni 2000).

A kereszténység mindkettejük számára társadalomalakító cselekvést jelent, bizonyos értékek őrzését és továbbadását, olyan perspektívát, amely reményt jelent Európa számára. A pápa számára a kereszténység nemzeti határokon átívelő értékrendszer, amelynek

középpontjában az ember és a közjó áll. A miniszterelnök a kereszténység értékrendszerében első helyre a nemzeti önrendelkezést állítja, továbbá a hagyományos családmodell megvédését az ezzel szemben álló, ezt fellazító modellel szemben. Utóbbira a pápa nem tér ki beszédében, de ismerte az ide vonatkozó katolikus tanítást, a család védelmével egyetértene. A miniszterelnök itt egyben a kiemelt politikai szocializáló szerepét is átérzi, mivel „a politikai szocializáció közvetíti és átalakítja a nemzetek politikai kultúráját” (Almond–Powell 2003: 54), ezért neki kell az erősebb és aktívabb szocializációs erőt képviselnie, amellyel nemcsak saját nemzete, de gyakorlatilag egész Európa keresztény kulturális társadalmának hagyományos kereteit megőrizheti.

A keresztény gyakorlat vonatkozásában a legnagyobb konkrét különbség a két álláspont között a menekültek, illetve muszlimok értékelésében érhető tetten. A pápa inklúzióról beszél, a miniszterelnök veszélyről. A két felfogás közötti legfontosabb különbség azonban nem a cselekvési program elemei között mutatkozik meg, hanem a keresztény vallásra vonatkozó felfogásban. A pápa ugyanis eleven, ma is ható hitről beszél, míg a miniszterelnök a hit vallási dimenziójának tartalmát a halál utáni életre vonatkoztatja (üdvösség versus kárhozat), s az ebből fakadó gyümölcsöket nem a hit, hanem a politika illetékességi területére utalja. A pápát a keresztény vallás és hit elevenisége és ennek az eleven remény-forrásnak a társadalmi életből való kiszorítása foglalkoztatja. A miniszterelnököt pedig a keresztény politika európai tényérése és az európai parlamenti választások kimenetele. A különbség nem pusztán a két személy eltérő pozíciójából fakad, miszerint a pápa egy vallási világszervezet első számú embere, a miniszterelnök pedig egy ország és egy politikai párt első embere. A különbség a keresztény hit mai illetékességével kapcsolatos felfogásban mutatkozik meg. A pápa a keresztény hit mai eleveniségére, a miniszterelnök az egykori eleven hit mai gyümölcseinek képviselésére és vélelmére teszi a hangsúlyt. A két gondolkodásban azonban – még ha más-más megközelítésből is – komplementert jelent, hogy a tradícióra kívánnak építeni, hiszen mind a ketten tisztában vannak azzal a Michael Oakeshott által rögzített tétellel, mely szerint a tradíció nélküli személy képtelen önmagát kifejezni, hiszen ehhez nem rendelkezik a szükséges fogalmi készlettel (Lánczi 1997). A pápa gondolkodásában a keresztény tradíció fogja életben tartani a térítő, ezáltal asszimiláló erőt, míg a miniszterelnökében a keresztény tradíció a társadalmat és az egységes Európát alkotó nemzetállamok meglétét biztosítja, amely kulcskérdésként jelent meg az Európai Unió kereszténydemokrata atyja, Robert Schuman gondolkodásában is (Schuman 2004).

A két személy két egymástól különböző megközelítése ugyanakkor nagyon is reálisnak tűnik, amennyiben a megközelítési pontjukról, és elsősorban a bennük megtestesülő hit alapján vizsgáljuk az általuk elmondottakat. A pápa ugyanis nem foglalhat el más álláspontot, mint az inklúzióé, hiszen egy térítő vallás legfőbb reprezentánsaként alapvetően hinnie kell az általa képviselt hit térítő, befogadó és integráló erejében. A miniszterelnök szintén nem fogalmazhat másként, hiszen az általa képviselt állam lakosaitól annak az értékrendszernek a védelmére kapott felhatalmazást, amelynek alapját a pápa által megjelenített vallási környezet adja, azonban ez ebben az esetben nem újratemtő, hanem konzerváló feladatkörként kell, hogy megjelenjen. Amely egyértelműen következik abból a konzervatív felfogásból, amely szerint a politika csak egy korlátozott tevékenység, amelynek fő feladata a rend és a béke fenntartása, ezáltal a keresztényileg jó társadalom kiépülésének elősegítése, nem pedig az emberek jobbá tétele (Gyurgyák 2003), mivel az az egyház dolga.

A pápa beszédének értelmezési háttéréül a *Rerum novarum* c. enciklikával (1891) kezdődő katolikus társadalomtan⁴ adódik. Ferenc pápa, közvetlen elődje XVI. Benedek vonatkozó enciklikájával (*Caritas in veritate* 2009) tartalmi összhangban a személy

méltósága, a szolidaritás és a szubszidiaritás elveire alapozva foglalt állást a keresztény hitből fakadó társadalmi cselekvésorientációra vonatkozóan. (Evangélii Gaudium 2013, Laodato si' 2015)

A miniszterelnöki beszédben hangsúlyozott keresztény demokrata politikai hagyomány és alapállás képviselésére az Európai Parlamentben Pascal Fontaine magyarul 2015-ben megjelent összefoglalója és elemzése ad betekintést. A miniszterelnök gondolatmenete ugyanakkor tartalmi és ideológiai hangvételében illeszkedik a Barankovics István nevével fémjelzett, hazai keresztényszociális és kereszténydemokrata ideológiai közösség által képviseltekhez. Ennek nyomán igyekszik megfelelni a „kereszténység erkölcsi felfogásának és társadalomelméletének leginkább megfelelő politikai demokráciát” (Gergely 2007) megjelenítő, klasszikus, 1831-ben rögzített belga liberális katolikus irányvonalat (Erdődy–Fazekas 2005) továbbfejlesztő magyar keresztény politikai hagyományokhoz. A liberális katolicizmus azonban, amint azt John W. de Gruchy is hangsúlyozza, az egyén méltóságának az emberi jogoknak és a lelkiismeret szabadságának az állam és egyház szétválasztása mellett végbemenő megerősítésében (Romocea–Girma 2015) korlátozódik, amely a 21. századi liberális felfogás szerint illiberális. A miniszterelnök ezáltal a rendszerváltó hagyományok fenntartójaként és kiterjesztőjeként is fel kíván lépni, amikor Antall József nyomdokaiba lépve „több ezer éves keresztényszidó értékkezősség, valamint a nemzeti-liberális magyar tradíciók szilárd alapjain – a keresztény jövő következetesen értékalapú és értékorientált víziójának szellemiségében és prioritása mellett – koherens pragmatikus koncepciót” (Erdődy–Fazekas 2005: 118) kíván megfogalmazni nemzeti és egyetemes vonatkozásokban is.

A két beszédben megmutatkozó felfogásbeli hasonlóságok és különbségek differenciált hozzáállást igényelnek mindkét szemlélethez. A mai magyar kereszténydemokrácia követői sokban igent mondhatnak a Ferenc pápa által képviselt kereszténységre, még ha a menekültkérdésben a hangsúlyok jelentősen eltérnek egymástól. Ugyanakkor a keresztény hit eleveenségét és ennek mai következményeit ugyanők azzal a megszorítással vállalhatják, hogy az a mai kormányprogramtól részben eltérő következményekre is inspirálhatja őket. A mai magyar keresztények több ponton is egyetértőleg fogadhatják a miniszterelnök által hangsúlyozott értékeket, ám saját társadalmi szerepük kiművelésében – a keresztény Hitvallás alapján – az eleven hitre kell építeniük, s a keresztény tanítás ember- és közösségközpontú szemléletében kell elmélyedniük. A politika kísértése mindig is a párttal és a pártprogrammal szembeni lojalitás túlzott megkövetelése, míg a vallás kísértése mindig is a vallás eredeti inspirációjának politikai érdekekből történő relativizálása. Miközben a keresztény hit az isteni inspirációt és elkötelezettséget tekinti elsődlegesnek, a politikai kereszténység számára a politikai program az elsődleges. A kettő összehangolása árnyalt gondolkodást és érzékeny lelkiismeretet követel mind a hit, mind a politika elkötelezettjeitől.

IRODALOM

- Accetti, Carlo Invernizzi (2020): The European Union as a Christian democracy: a heuristic approach. *Journal of European Public Policy*, 2020. június 1–20.
- Almond, Gabriel A. – Powell, Bingham G. (2003) Összehasonlító politológia. Budapest, Osiris Kiadó.
- Aquinói Szent Tamás (2002): *A teológia foglalatata, első rész*. Budapest, Gede Testvérek.
- Büchle, Herwig (2013): *Keresztény hit és politikai ész. A katolikus társadalmi tanítás új megközelítése*. Utány. Budapest: M. Máltai Szeretetszolgálat (Máltai könyvek).
- Erdődy Gábor – Fazekas Csaba (2005): A magyarországi kereszténydemokrácia gyökerei és alternatívái. *Magyar Szemle*, 2005/7–8. 94–119.

- Fontaine, Pascal (2015): Út Európa szívébe, 1953–2009. A Kereszténydemokrata Képviselőcsoport és az Európai Néppárt története az Európai Parlamentben. Budapest: Barankovics I. Alapítvány.
- Fukuyama, Francis (2005): Államépítés. Budapest, Századvég.
- Gergely Jenő (2007): A kereszténydemokrácia Magyarországon. *Múltunk*, 2007/3. 113–154.
- Gyurgyák János (2003): Politikai ideológiák. In: Gyurgyák János (2003 szerk.) *Mi a politika?* Budapest, Osiris. 300–357.
- Küng, Hans – Ching Julia (2000): *Párbeszéd a kínai vallásokról*. Budapest, Palatinus.
- Laclau, Ernesto; Mouffe, Chantal (2014): *Hegemony and socialist strategy: Towards a radical democratic politics*. Verso Trade.
- Lánczi András (1997): *A XX. század politikai filozófiája*. Miskolc, Bibo.
- Máté-Tóth András (2012): Üres jelölő. In: Kendeffy Gábor és Kopeczky Rita (szerk.): *Vallásfogalmak sokfélesége*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem; L'Harmattan Kiadó, pp. 42–65.
- Máté-Tóth András (2013): *Vallási kommunikáció és vallásdiskurzus*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Máté-Tóth, András (2019): *Freiheit und Populismus. Verwundete Identitäten in Ostmitteleuropa*. Wiesbaden: Springer VS.
- Mayring, Philipp (2002): *Einführung in die qualitative Sozialforschung*. Beltz Verlag.
- Mayring, Philipp (2008): *Qualitative Inhaltsanalyse–Grundlagen und Techniken*. Weinheim: Beltz Verlag.
- Müller, Jan-Werner (2014): The End of Christian Democracy. *Foreign Affairs*, 2014/07/15.
- Pickel, Gert – Yendell, Alexander (2017): *Religious Plurality in Germany: Attitudes and their Determining Factors*. A Pickel, Gert; Yendell, Alexander (2017): Einstellungen zu fremdreligiösen Gruppen in Deutschland und ihre Bedingungsfaktoren. In: Löw, Martina (2014) *Vielfalt und Zusammenhalt. Verhandlungen des 36. Kongresses der Deutschen Gesellschaft für Soziologie in Bochum und Dortmund 2012*. Frankfurt am Main, New York: Campus. 247–264 angol nyelvű fordítása. Forrás: https://www.researchgate.net/profile/Gert_Pickel/publication/317718458_Religious_Plurality_in_Germany_Attitudes_and_their_Determining_Factors_1_Religious_Plurality_in_Germany_Attitudes_and_their_Determining_Factors/links/595111cbaca27248ae4622d3/Religious-Plurality-in-Germany-Attitudes-and-their-Determining-Factors-1-Religious-Plurality-in-Germany-Attitudes-and-their-Determining-Factors.pdf
- Pombeni, Paolo (2000): The ideology of Christian Democracy. *Journal of Political Ideologies*, 5/3. 289–300.
- Robert Schuman (2004): *Európáért*. Pécs, Pro Pannonia.
- Romocea, Cristian – Girma, Mohammed (2015): *Democracy, Conflict & the Bible: Reflections on the role of the Bible in International Affairs*. Westlea, International Bible Advocacy Centre and Bible Society.
- Sartori, Giovanni (2003): Összehasonlító alkotmánymérnökség. Budapest, Akadémiai.
- Streiff, Lukas F. (2006): Christian Democratic Welfare Politics in the Age of Retrenchment: The CDU and the CSU in Germany – A Comparative Case Study. *CUREJ – College Undergraduate Research Electronic Journal*. <https://repository.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=&httpsredir=1&article=1024&context=curej> (letöltés időpontja: 2020. július 2.)
- Szent Ágoston vallomásai* (1917): Budapest, „Élet”-Kiadás.
- Tomka, Miklós; Goják, János; Balogh, Gábor (1993): *Az egyház társadalmi tanítása. Dokumentumok*. Budapest: Szt. István Társ.
- Voegelin, Eric (2007): *Die politischen Religionen*. Szerk.: Peter J. Opitz. 3. Kiad. München: Fink (Periagoge).
- Voegelin, Eric (2014): Új politikatudomány. Budapest: NKE.

JEGYZETEK

- * A kutatás az MTA-SZTE „Convivence” Vallási Pluralizmus Kutatócsoport munkájának keretében valósult meg.
- 1 A fordítást a Magyar Kúrir alapján közlöm, helyenként az érthetőség kedvéért kiigazítva.
- 2 Reggeli homília a Szent Márta-házban 2014. április 10-én. 4
- 3 A pápa által preferált keresztényi út által teremtett társadalmi kultúra elvárásainak hatására azonban a nyugati kereszténydemokrata pártok szociálpolitikája nem tud elmozdulni a jóléti jellegéből, így az állam korszerűsítésének reformjai is korlátok közé szorul (Streiff 2006). A katolikus társadalomtan alapdokumentuma-ihoz ld. Tomka, Goják 1993, Büchele 2013.

1989: megint utat tévesztettünk

„Valahol utat vesztettünk.”

Szekfü Gyula cikksorozata, Magyar Nemzet, 1943–1944.

(*Moldova György diagnózisa*) „A rendszerváltás felszámolta a magyar nehézipart, a nagyüzemi mezőgazdaságot, alapjaiban rengette meg az oktatást és az egészségügyet, mindent egybevetve nagyobb veszteséget okozott az országnak, mint a második világháború, azzal a különbséggel, hogy a „békebűnösöket” senki nem vonja felelősségre. Újjászületett a nemzeti nyomor, ma éppen hárommillió nyomorgó él az országban, mint a Horthy-korszakban.” Ezeket a sorokat írta nemrég Moldova György.

Lehet, hogy valakit meglep a köztudottan Kádár-nosztalgiában „szenvedő” (?), magát ma is nyíltan kommunistának valló író gondolatára történő hivatkozás, azonban akár-hogy csűrjük-csavarjuk a „dolgot”, e fenti idézet tőle tökéletes szociológiai, közgazdaságtani és történetfilozófiai diagnózis. Ami pedig Moldova Kádár-nosztalgiáját illeti, álljon itt Eric Hobsbawm-nak (1917–2012), a rendszerint „marxista” jelzővel ellátott brit történésznek egy érdekes gondolata Kádár személyéről! Egyszer úgy fogalmazott, hogy Kádárt nem a nyugati demokráciák jeles politikusaival kell összehasonlítani, hanem Brezsnyevvel, Honeckerrel, Ceaușescuval, Husákkal, Zsivkovval, és akkor már reálisan tudjuk szemlélni az ő történelmi szerepét. Gyakran halljuk lesajnáló jelleggel a „Kádár-rendszerben szocializálódott panelprolik” múlt iránti nosztalgiáját, ám ha ez igaz lenne, akkor ma Thürmer Gyula lenne a miniszterelnök. Egyszerűen csak a magyar társadalom többsége *realistább* módon tudja kezelni ezt a múltat, mint ahogy a politikai osztály egyes csoportjai szeretnék. Hozzáteszem, hogy a Kádár-korszak árnyalt elemzése nem jelentheti a történelmi személyiség felmentését bűnei alól! Ez két külön kérdés.

Annyit helyesbíteniék Moldova gondolatmenetén, hogy a rendszerváltás nem csupán a magyar nehézipart számolta föl (azért talán nem is lett volna kár!), hanem általában iparunk színe-virágát, gondolok az élelmiszeriparra, a Videotonra, az Ikarusra stb. Erről jó áttekintést ad Csath Magdolna [5].

A nagyüzemi szövetkezeti mezőgazdaság felszámolása az Antall- és a Horn-kormányok idején katasztrofális hatással járt. Könnyű egy működő, fejlődőképes rendszert szétverni, annál nehezebb annak a helyébe egy jobbat, de legalább egy hasonlóan jót felépíteni. A magyar agrárium esetében ez végképp nem sikerült [16]. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek már hatékonyan működtek nemzetközi összehasonlításban is, megoldották vidéken a foglalkoztatást, szociális funkciókat is elláttak. Sztéverésükkel a fálvak népe munkahely nélkül maradt, szétesett a szociális háló, a hatékonyság, a versenyképesség pedig legalább a négy évtizeddel ezelőtti szintre zuhant vissza.

Moldova újjászülető nemzeti nyomorról ír, sajnos ebben sincs semmi túlzás. Ha a lakosság eladósodottságát is figyelembe vesszük, tehát azt, hogy ténylegesen mennyit költhet el a jövedelméből, akkor hatmillió ember tekinthető szegénynek európai mércével mérve Magyarországon. Az oktatásügy és az egészségügy is siralmas állapotban van, és a jelenlegi helyzetért felelősség terheli az összes eddigi magyar kormányt 1990 után. Eltelt egynegyzed évszázad a rendszerváltás óta, ami hosszabb, mint a Horthy-korszak (1920–1944), közel annyi, mint a Kádár-korszak (1957–1989). Ennyi idő alatt be kellett volna emelődnünk a fejlettek csoportjába, azonban megállapíthatjuk, hogy

sok tekintetben még hátrább csúsztunk, mint ahol voltunk az induláskor. Példaként említhetném a magyar élelmiszergazdaságot, az oktatásügyet, egészségügyet, szociális helyzetet. Azonban itt egy folyamatról van szó, és az okok mélyebben keresendők, a történelmi múltban. Miért tévesztettünk sorozatosan utat a magunk mögött hagyott évszázadokban?

(*A szekfüi analízis*) Szekfü Gyula (1883–1955) életpályája különös ívet írt le, bár nem szokatlant a magyar történelemben. A Horthy-korszak emblematikus figurája, fő ideológusa egyben, majd 1941 karácsonyán cikket ír a Népszava ominózus számában, 1942-ben tanúskodik a kommunista Schönherz Zoltán perében, mégpedig Schönherz mellett. 1943–44-ben jelenik meg cikksorozata a Magyar Nemzetben „Valahol utat veszítettünk” címmel. 1945-ben az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagja, és az év október 15-étől moszkvai nagykövet, 1948. szeptember 10-éig. (De például 1945-ben Szent-Györgyi Albert a Magyar–Szovjet Baráti Társaság elnöke!) 1953 májusától országgyűlési képviselő, 1954-től haláláig az Elnöki Tanács tagja.

1920-ban megjelent Három nemzedék c. művében [26] felvázolja a magyar felzárkózási kísérletek elmúlt évszázadokban tetten érhető kudarcainak okait. Keményen bírálja a nyugati liberalizmust, amelyet idegennek tart a magyar mentalitástól, és fölvezolja a polgárosodás három útját. Az első az angliai út, amikor a kis- és középbirtokos nemesi réteg önként alakul át kapitalista kis- és középvállalkozóvá. A másik a francia út, amikor az államhatalomtól és az arisztokráciától függetlenül fejlődik ki a kis- és középpolgárság, amely aztán egy véres forradalomban veszi át a politikai hatalmat. És végül a kelet-európai, vagy „porosz” modell, amelynek lényege, hogy az államhatalomtól és a klasszikus uralkodóosztálytól függő csinovnyikpolgár jön létre tömegesen. (Mint Akakij Akakijevics Csehovnál!)

Szekfü sajátos módon az „angol út” mellett teszi le a voksot, de az angolszász liberalizmus nélkül, és úgy látja, hogy a reformkorban a magyar kis- és középnemes már készen állt arra, hogy átalakuljon igazi vállalkozóvá, a középosztály részévé. Az első világháború, majd a forradalmak okozta megrázkódtatások után egy reformokat fölülről vezérlő, tekintélyelvű kormányzást javasol, ami aztán meg is valósul Magyarországon, csak sajnos a reformok nélkül.

Valójában A három nemzedékben felvázolt csinovnyik-polgárosodás útját járja az ország, és ez már Ferenc József egész korszakára is rányomta bélyegét. Az 1848-as forradalom és szabadságharc bukásával a kis- és középnemesi osztálynak a reformkorban elkezdődött szerves átalakulása kis- és középvállalkozói réteggé elakad. Közel húszévi stagnálás után az 1867-es kiegyezés tragikus következményeként a Habsburg uralkodó visszamelei a hatalomba a történelmi uralkodó osztályt, a földbirtokos arisztokráciát, ezzel végképp háttérbe szorítva a kis- és középbirtokos réteget, amely nem képes így átalakulni kapitalista vállalkozóvá. Mégis látunk e korszakban erőteljes, igaz, felemás kapitalizációt, csakhogy nem a hazai kis- és középvállalkozói osztály, és főként nem a hazai-nemzeti nagytőke működésének eredményeként, hiszen e két csoport egyszerűen nem létezik, hanem a külföldi tőke által. A külföldről érkező kapitalista vállalkozók indítják be a nagyipar fejlődését, ami önmagában se nem jó, se nem rossz, csupán megállapítom, hogy ez a történelmi tény. Az agrárreform elmaradásával egy nagyon előnytelen szociológiai szerkezet alakul ki: az egyik oldalon a szűk vagyonos arisztokrácia, amelyhez idomulni akar a külföldről érkező nagytőkés csoport (rangot, kutyabőrt, birtokot vásárolnak, zsinóros mentében járnak stb.), a másik oldalon viszont a nincstelen tömeg: egy vékony nagyvárosi proletariátus, egy széles nincstelen agrárszellér-kubikos osztály, illetve a törpebirtokos „földhöz ragadt Jánosok” sokasága. Egy erősen polarizálódott tulajdoni és jövedelemszerkezet alakult ki, amely *alkalmatlan* a modernizációra. 1920 után ugyanez a modell épül újra, és

sajnos konzerválódik a II. világháború végéig. Ez azért is problematikus, mert amikor a felszámolása napirendre kerülhet végre, akkor már egy nagyon radikális megoldás jöhet csak szóba, felszínre hozva a radikális eszmék hirdetőit.

(A „szocialista iparosítás”)

„Magyar iparpolitika = magyar sorsanalízis!” Szondy Lipót
A II. világháború után a szovjet érdekszférába kerültünk, annak minden tragikus következményével együtt. A kommunista diktatúra mindig, mindenütt a középosztály megsemmisítésével kezdte, hiszen ez a réteg jelentette rá a legnagyobb veszélyt. A felső tízezer általában időben elmenekült, míg az itthon maradt szűk középosztály, főként annak az állami alkalmazotti csoportja hamarosan az új rendszer kijelölt, megbélyegzett „ellen-ségévé” lett nyilvánítva. A szocialista rendszer az egyik oldalon valóban lehetővé tette az alsóbb osztályok tehetséges fiataljai számára a társadalmi mobilitást, és ezt nem kel- lene elhanyagolnunk, hiszen részben ez a tényező alapozta meg a rezsim tömegbázisát évtizedeken át. A háború előtti időben a felsőfokú végzettségük között a földbirtokos fiatalok tették ki a hatvan százalékot, míg a munkás- és parasztszármazásuk nem érték el az egy százalékot sem. Most mindez megfordult, viszont ennek negatív oldala, hogy a rendszer egy időre, az 1960-as évek elejéig elvesztette a klasszikus értelmiséget, amit viszont szintén nem szabad figyelmen kívül hagyni, amikor az új társadalmi forma kudarcát elemezzük. A kádári konszolidáció eredményeként az 1960-as években kialakult egy viszonylag képzett, szakmai tudással felvértezett természettudományi és műszaki értelmiség, beleértve az agrármérnököket is.² Más volt a helyzet a társadalomtudományi képzés terén a rendszer ideológiai korlátoltságából kifolyólag, de majd mégis ezen a „térfelel” alakul ki a rendszer bírálata is kész ellenzéki értelmiségi réteg.

A szovjet mintát követő, a nehézipart preferáló iparosítás néhány évre, talán az öt- venes évek első felére még indokolható lett volna, hiszen a termelőalapokat kellett megteremteni. A „szén és acél országa”³ koncepciónak e megalapozásban lehetett volna indokoltsága, de természetesen ezt a Rákosi-féle vezetés a távoli jövőre is vizionálta, nem lévén felvértezve kellő közgazdasági tudással. Ha az egész szovjet tömböt nézzük, a rendszer felmutatott egy erőteljes dinamikát, hiszen a gazdasági növekedés üteme az 1970-es évek végéig meghaladta a tőkés világot, és ez erősítette a rendszerhez fűződő illúziókat. Ez, valamint az egyes részterületeken, mint például az úrkutatásban egy időre elért szovjet fölény elfedte a rendszer belső gyengeségeit. Azt se feledjük el, hogy a dik- tatúrák mindig előnyben vannak a fejlődés extenzív fázisában a liberális demokráciákkal szemben, hiszen sokkal hatékonyabban tudják mozgósítani és koncentrálni a társadalom extenzív erőforrásait, és főként rövid távú tartalékait. Amikor áttevődik a hangsúly az intenzív tényezőkre, mint amilyen a technikai fejlődés üteme (a növekedési ütemmel szemben), a kreativitás a verejtékcsepp-termelő képességgel szemben, akkor jön a kime- rülés, majd a látványos összeomlás. A magasabb növekedési ütemek egy időre elfedték a technikai fejlődés elégtelenségét, ám a rendszer dinamikája az 1970-es években már megtört, amit aztán tovább élezett az általános energia- és nyersanyagár-robbanás, ami önmagában is megdrágította az addig még olcsó extenzív tényezőket. A gazdasági dina- mika megtörésével pedig az eszmei-szellemi tartalékok is kimerültek, az illúziók szerte- foszlottak, a rendszer egy kiüresedett kagylóhéj módjára roppant össze önnön súlyától.⁴

(A Kádár-rendszer kvázi középpolgárosodása) A Kádár-rezsim egy olyan szerencsés dimenziót hordozott a magyar nép számára, amilyennel a többi kommunista diktatú- ra nem rendelkezett: 1956 eszmei-pszichikai örökségét. Rögtön az 1959–61 között

végrehajtott kollektivizálásakor érzékelhetővé vált ennek az örökségnek a jelentősége: nálunk már nem lehetett szovjet típusú kolhoz létrehozni. Félreértés ne essék, a kollektivizálás nálunk is a parasztságon elkövetett durva erőszak volt, rengeteg egyéni tragédiával, ám harminc évvel később legalább ilyen negatív következményei lettek a szövetkezeti nagyüzemi rendszer szétverésének. Ugyanis 1960–1990 között mégiscsak egy nagyarányú modernizációs ívet látunk, amelyet a vidék befutott, és mindez olyan mértékben valósulhatott meg, amilyen mértékben sikerült eltávolodni a klasszikus leninista kolhozmodelltől. Az 1970-es években végbement az agrárszektor teljes lefedése a legmodernebb nyugati technikával és technológiával, valamint genetikai szerkezettel. Ráadásul nálunk a nagyobb üzem- és táblaméretek lehetővé tették ennek a korszerű technikának az egyedülálló kihasználását: ez a mutató négyeszerese-hatszorosa volt a nyugati farmokénak. A termésátlagok, egyéb természetes mutatók hamarosan elérték, vagy meg is haladták a nyugati mutatókat, jóval magasabb termelékenységi és hatékonysági mutatók mellett. Sajnos majd ezt az eredményt semmisíti meg az agrárszektor felelőtlen, átgondolatlan és megint *erőszakos* átalakítása a rendszerváltoztatás után!

Az 1968-as reform (a mezőgazdaságban már az 1960-as évek elejétől kezdve megvalósult!) jelentős egyéni és csoportos hajtóerőket generált, előhívva a társadalom kreativitását, kezdeményezőképességét. Ennek eredménye volt a „láger legvidámabb barakkja”, a „gulyáskommunizmus”, a „frizsiderszocializmus”, ahogy nyugaton és itthon is nevezte a köznyelv. A „háztáji”, a gmk (gazdasági munkaközösség), a kaláka (házépítés rokonokkal, ismerősökkel közösen), a másodállás, a „maszek” vállalkozás volt az alapja a relatíve magas fogyasztásnak, és nem a hitelek felélése. A hiteleket sajnos rossz beruházásokra költöttük, vagyis az elavult konzervatív energia- és nyersanyagfaló ágazatok fönntartására, a leépítésük helyett: eocén- és liászprogram, textilipar és kohászat rekonstrukciója.

(Világ gazdasági korszakváltás Nyugaton) Eközben a fejlett Nyugat az 1980-as években a világgazdasági korszakváltással, a gazdasági makroszerkezet átalakításával volt elfoglalva: leépült a gyárkérményes ipar, a romjain felépült a fehérkőpenyes, brainigényes új gazdaság. Ezt a váltást Margaret Thatcher kezdte el Nagy-Britanniában 1979–1990-ben, majd Ronald Reagan is követte 1981–1989 között, aztán a svéd szociáldemokrata kormány Olof Palme vezetésével Svédországban 1982-től, a francia szocialista kormány 1985-től. Szakítottak az 1970-es évekre már szinte teljessé vált voluntarista keynesianusi gazdaságpolitikával, amely szabályosan kikapcsolta a piac szelekciós szerepét, pazarlóvá, környezetrombolóvá tette a gazdaságot. Az 1973-as olajválság után ezt a voluntarista politikát már végképp nem lehetett folytatni, ezt ismerték föl a monetarista közgazdászok és konzervatív gazdaságpolitikusok. Visszaállították a piac szelekciós szerepét, leépítették az állami dotációkat, megerősítették a nemzeti valutát, ezáltal letörték az inflációt. A magas infláció a kisember különadója, a nagy pénztőkések számára viszont égből hullott manna, tehát elősegíti a vagyoni-jövedelmi polarizációt, ezáltal elszegényíti, elvékonyítja a középosztályt. A magas infláció lehetővé teszi az inflációs árnyereség bezsebelését az alacsony hatékonyságú szektoroknak, azt segíti életben tartani, ezért akadályozza a gazdasági szerkezetváltást. Kizárólag ez volt az „eredménye” a Bokros–Surányi-csomagnak, az infláció tudatos felpörgetésének a csúszó leértékelés által. A kiinduló téveszme az volt, hogy a „fedezetlenül kiáramlott béreket” el kell inflálni. Ez természetesen közönséges számárság volt!

A monetarista-konzervatív gazdaságpolitika visszahelyezte jogaiba a negligált gazdasági törvényeket, és visszahelyezte jogaiba a pénzt, amikor a költségvetési politikáról áthelyezte a hangsúlyt a pénzmenyiség pontos szabályozására, nem hagyva teret az

inflációnak. A költségvetés bevételi és kiadási oldalainak erőteljes változtatása egyre inkább korlátokba ütközött már ekkor, ugyanis bármilyen változtatás azonnal érdekeket sért, és a kárvallott csoport azonnal reagál. Márpedig ezáltal a keynesiánusi költségvetési politika eszköztára merült ki, és ezért jött el a monetaristák ideje mindenütt a világon, még a baloldali kormányok vezette országokban is. Olof Palme Svédországban átvágta a gordiuszi csomót: „maximális verseny a gazdaságban, nulla verseny a társadalomban”. A svéd kormány leépítette egytizedére a legendás svéd kohászatot, felszámolta a nagy teherhajók építését, és áthelyezte a hangsúlyt az elektronikai iparra. A svéd fegyverexport mindig fontos bevételi forrása volt az országnak, most a harcokcsigányártásról áttértek a Gripenekre, a hadászati elektronikára.

A magyar közgazda gondolkodásba ezek a változások nem mentek át, nem tanítják őket egyetemi karainkon – saját tapasztalataim szerint. Jellemző például Pogátsa Zoltán 2016-ban megjelent műve [24], amelyben teljesen tévesen úgy értékeli a világgazdaság fejlődését, hogy addig mentek jól a dolgok, amíg működött a keynesiánusi újraelosztó gazdaságpolitika, majd jött Margaret Thatcher, Ronald Reagan és társaik, akik „tönkretettek mindent” e politika feladásával és a monetarista szabályozásra való áttéréssel. A monetarizmus vizsgálata, a világgazdasági korszakváltás elemzése szinte teljességgel kimaradt a hazai közgazda oktatásból, ehelyett valamiféle ultraliberális fantomképet tanítanak, aminek semmi köze a valósághoz. Tény, hogy a monetarista gazdaságpolitikára való áttérés a gazdasági fejlődés adott szakaszán elkerülhetetlen volt, és ha jól alkalmazzák ezt a gazdaságirányítási eszközt, ahogy például a skandináv országok, akkor nem okoz gondot. Kissé komikusnak tartom, hogy Pogátsa Zoltán említett könyvének alcíme: Az északi modell esélyei. Az általa északinak nevezett skandináv modell lényege éppen a monetarista gazdasági szabályozás következetes alkalmazása⁵, de a gazdasági törvények érvényességi körének határozott meghúzásával: kapitalista motor a termelésben, szocializmus az elosztásban.

(A rendszerváltás kérdőjelei) A rendszerváltás hatalmas esélyt adott hazánknak, de nem tudunk vele élni, és meggyőződésem, hogy az 1990–2020 között eltelt három évtized egyértelműen a magyar történelem kudarcorszakai közé sorolódik majd az utókor által. Félreértés ne essék, nem a rendszerváltás tényével, hanem a *módjával* van a probléma. Csak egy érdekes és fontos adalék: Románia egy főre jutó GDP-je 1989-ben az egyhatoda volt hazánkéval, mára már beértek bennünket. Az kétségtelen tény, hogy a demokrácia, a szólásszabadság, a többpártrendszer, vagyis összefoglaló néven a *szabadság* megteremtése hatalmas történelmi vívmány. Csakhogy mindenki azt várta, hogy ennek meglesznek a mindennapi életben is a jól érzékelhető eredményei: jólét, létbiztonság, fejlődés. Egy sor sikerországnak, mint például Dél-Korea, Tajvan, Írország, körülbelül három évtizedre volt szükségük arra, hogy beemelődjenek a fejlettek szigetére. Nekünk is minden lehetőségünk adott volt 1990-ben, hogy 30 év alatt felzárkózzunk Ausztria, Belgium, Hollandia stb. színvonalára. Ez az, ami elmaradt, és nem a rendszerváltás miatt, hanem annak torz, elhibázott véghezvitele következtében. A rendszerváltó elit megbukott, mind szakmai, mind morális tekintetben, szinte mindegy, hogy melyik politikai-ideológiai oldalt nézzük! Kérdés, hogy a stabil kétharmados többséget három alkalommal is elérő Orbán-kormány tud-e számunkra új perspektívát fölvezetni? A 2010–2020 közötti évtizedben ez a kormány kétségtelenül tudott egyes területeken nem is lebecsülendő eredményeket felmutatni (gazdasági növekedés, foglalkoztatottság, pénzügyi és költségvetési egyensúly, külkereskedelmi mérlegtöbblet), mégis súlyos ellentmondások jellemzik még ezt az utolsó tíz évet is! Térjünk vissza most a kiinduló pontra, nézzük meg „hol is tévesztettünk utat”?

Először is a rendszerváltás után teremteni kellett volna egy széles kis- és középrésvényes középosztályt a köztulajdon ilyen módon való magánosítása révén. Nem szabadott volna elkapkodni, lett volna erre idő, úgy 10-15 év. Ehelyett a köztulajdont tulajdonképpen szabályosan *széthopta-széthordta* egy szűk csoport, egy részük kifejezetten a korábbi pártállami apparátus embereként, a társadalmi kontroll teljes kikapcsolásával. A mezőgazdaságban a termelőszövetkezeti közös tulajdon szabályos széthordása, kimazsolázása a mednzment által már alkotmányossági kérdéseket is fölvet, hiszen a szövetkezet, Rochdale, 1844 óta⁶ a tagok kollektív magántulajdona, amely annyiban különbözik a részvénytől, hogy a tagok munkakötelezettséget is vállalnak. Ugyanakkor ez a szektor a késői Kádárkorszakban nagyon is hatékonynak, fejlődőképességnek bizonyult, amit bűn volt szétverni! A privatizáció gyors, és gátlástalan lebonyolítására megszületett egy nagyon káros ideológia: ha kapitalizmust akarunk, ahhoz meg kell teremteni a nemzeti burzsoáziát, valamint be kell engedni korlátlanul a külföldi tőkét. Ennek az ideológiának a megfogalmazója, és haláláig nyílt hirdetője volt Sárközy Tamás jogászprofesszor, de természetesen nem csak az övé a történelmi felelősség! Mint említettem, inkább egy széles kis- és középrésvényes középosztályt kellett volna kialakítani, nemzeti burzsoázia (értsd: oligarchia!) helyett, valamint korlátok közé kellett volna szorítani a külföldi tőke hazai térnyerését. Utalok itt megint Csath Magdolnának e témát boncolgató művére! [5]

Létrejött egy latin-amerikai típusú, vagyis a XIX. századot idéző túlkonzentrált tulajdoni és jövedelemszerkezet, annak minden káros vonásával együtt. Összefonódott a politika és a gazdaság, ez a szimbiózis viszont mindig vonzza magához a korrupciót, de még a szervezett bűnözést is. Hatalmas tévedés a mai ellenzék részéről „Orbán-rendszerrel” beszélni, ez az oligarchikus rendszer létrejött rögtön a rendszerváltást követően, az Antall- és Horn-kormányok idején. Most csupán Orbán Viktor kormánya tovább és néha a maga javára működteti, nem lévén életképes alternatívát nyújtó ellenzéke. Nincs ma Magyarországon baloldal, de liberális oldal sem.

Mindezt tetézték a baloldali kormányok (Horn-kormány, Gyurcsány- és Bajnai-kormány) által a társadalomra erőszakolt, szakmai szemmel nézve dilettáns, kontraproduktív fiskális-restrikciós megszorító csomagok, amelyek tovább erodálták az egyébként is vékonyka, erőtlen középosztályt. Ez a réteg ma sem a gyarapodásért, kiteljesedésért küzd, hanem a megmaradásért, a lecsúszás elkerüléséért. A megszorító csomagok mindig egy V alakú válságot transzformáltak W alakúvá, elnyújtva a kilábalást évekre. Tanulság: a humán tőke leértékelésére alapozni sem hosszú távú modernizációt, sem rövid távú egyensúlyteremtést nem lehet. De ehhez ismernie kellene a mi gazdaságpolitikáinknak, közgazdáinknak Milton Friedmant (a valódi monetarista elveket, [6]), Th. W. Schulz emberi tőke elméletét [25], vagy a magyar Jánossy Ferenc trendelméletét. Ezek mind hiányoznak a mai felsőfokú közgazda oktatásból, ezt saját tapasztalataim alapján állítom.

(*A II–III. Orbán-kormány tevékenysége*) 2010–2013 között, tehát még három évig sajnos tovább folytatódott a 2005–2010 közötti fiskális-restrikciós gazdaságpolitika, Matócsy György gazdasági minisztersége alatt. Ez nagy hiba volt, elvesztegettünk három értékes évet. Varga Mihály végre szakított ezzel a kontraproduktív restrikcióval, ennek fő eszköze a rezsicsökkentés volt. A logika helyeselhető, hiszen a többnyire külföldi kézre elkótyavetyélt szolgáltató vállalatok extraprofitját kellett megnyesni, ugyanakkor én most már ennek befejezését javaslom: be kell építeni a rezsiköltségeket a bérekbe, nyugdíjakba. Az látható, hogy a rezsicsökkentés eredményeként a reálbér- és nyugdíjszínvonal emelkedése azonnal növekedésbe hozta a gazdaságot, most érzékelhető

csak, mennyire káros volt a két korábbi megszorító csomag. Az eredményeket viszont lerontja a Nemzeti Bank hibás monetáris politikája, a gyenge forint stratégia tudniillik. Ez a devizahitelesek is csöbörből vödörbe juttatta sajnos.

Mindezzel együtt a pénzügyi egyensúlyt sikerült javítani a gazdasági növekedés gyorsulása és a reáljövedelmek emelkedése mellett. Ez is bizonyítja, hogy nem valamiféle „túlfogyasztás”, nem a „fedezetlenül kiáramlott bérek” idézték elő korábban sem az egyensúly romlását. Éppen ellenkezőleg: a jövedelmek és a fogyasztás emelkedése lendítette végre az egyensúlyi növekedés pályája felé a magyar gazdaságot. Ugyancsak hamis alternatívának bizonyult a „növekedés vagy egyensúly” annyit hangoztatott kérdése is! Egyensúlyt csak növekvő gazdaság képes teremteni, ezt nem értette meg például Bajnai Gordon 2009-ben, vagy korábban Bokros Lajos!

A gyenge forint elhibázott stratégiáját ideje lenne feladni, sok kárt okoz a gazdaságnak. Emellett az egész magyar politikai osztály, de a közgazda szakma korlátoltságára is vall, hogy mind a kormányoldal, mind az ellenzék gazdaságpolitikusi az adórendszerrel bibelődnek. Márpedig az adórendszer a már rég kimerült keynesianusi költségvetési gazdaságirányítási eszköztár része. Nincs jó, vagy rossz, versenyképes, vagy versenyképtelen adórendszer! Mindegyiknek van előnye, hátránya, mindegyik működhet kielégítően. A két szélső példa: az USA és Svédország. Az előbbiben alacsony fokú a redistribúció mértéke, az utóbbiban magas, mégis számárság lenne egyik vagy másik mellett letenni a voksot azzal, hogy az a versenyképesebb. Jó lenne már az „adócsökkentési hisztériát” felváltani azzal, hogy az adókat is beépítjük a jövedelmekbe: a kecske is jóllakik, tehát az államnak lesz adóbevétele, és a káposzta is megmarad, mert marad vásárlóerő a bérből és nyugdíjából élőknel. Itt mindig tetten érhető sajnos a béremelés főbia: minden kormány szinte irtózik tőle, ha engedi is emelkedni a béreket, azt úgy teszi, mintha a fogát húznák. Az Orbán-kormány ugyan szakított a korábbi szocialista-liberális kormányok teljesen kontraproduktív, dilettáns megszorító politikájával, de rá is jellemző, hogy inkább rezsicsökkentést, adócsökkentést hajt végre, csak ne kelljen bért emelni! Teljesen téves logika!

(Migrációs válság: az iszlám veszély)

„Nincs iszlám szélsőség! Maga az iszlám a szélsőség!” Oriana Fallaci
 Ki kell térni egy másik fontos kérdésre is: a migráció kezelésére. Nyilvánvalóvá vált, hogy az Európai Unió intézményrendszere, vezető politikai garnitúrája csődöt mondott e téren, a tömeges befogadással nem lehet ezt a kérdést megoldani. Ezért a hazai baloldal által javasolt összefogás az Európai Unió intézményeivel, többi tagországgal nem lehetséges, így csakis a magyar kormánynak a szelektív bezárkózása vethetett véget az aggasztó anarchiának. Ez nem idegenfőbia, ezeknek a szerencsétlen embereknek sem a befogadás illúziója jelenti a megoldást, hanem saját hazájukban a helyzet normalizálása nyugati segítséggel. Ehhez viszont a nagyhatalmak fellépésére lenne szükség, ami sajnos eddig elmaradt.

Itt hangsúlyozni kell, hogy az illegális törvénytörő migrációval van probléma, és nem a legális, rendezett betelepüléssel, tehát igaztalanak a rasszista, xenofób vádak a kormánnyal szemben. Magyarországra bárki jöhet, akár életszerűen itt tartózkodni, dolgozni, élni, akár magyar állampolgárságot is kapni bőre színétől, származásától, világnézetétől, vallásától (kivételesen: iszlám, erről később bővebben!) függetlenül. Amíg az ellenzék ezt nem érti meg, ezt nem mondja ki, addig semmi esélyük az Orbán-kormány leváltására, hiszen a választó attól retteg, hogy a kormányváltás esetén a baloldal „lebontaná a kerítést”. Ezt a kérdést az ellenzéki oldal egyszerűen bagatellizálja, az „orbáni propaganda” eredményeként fogja föl, holott ez óriási tévedés: a magyar választók

többsége reálisan érzékeli a valós veszélyt. A tömeges *illegális* migráció a teljesen idegen kultúrából érkező százezrekkel, milliókkal súlyos veszélyt jelent az európai civilizációra. Nem szabad homokba dugnunk a fejünket: az iszlám jelenti itt a fő veszélyt! E sorok írója a Koránban 592 szörnyű átokformulát számolt össze, amit Mohamed minden nem „igazhítű” muszlim fejére szór. A 47. szúra (címe: Mohamed) 4. verse szó szerint így szól: „Ha találkoztok a hitetlenekkel, vágjátok el a torkukat!” Japánban már évtizedek óta nem kaphat betelepedési engedélyt az, aki beírja a bevándorlási kérelme megfelelő rubrikájába, hogy „muzulmán”. Ausztrália nemrég tiltotta be muszlimok befogadását, az állampolgárság megadását részükre. Értsük meg végre, hogy muszlimokat nagy tömegben integrálni nem lehet, mert nem is akarnak integrálódni. Számukra a nem igazhítű lét szörnyű bűn önmagában is Allahhal szemben, amiért Allah majd iszonyú büntetést ró ki rájuk a gyeheennában. (A gyeheenna egyébként a Jeruzsálem melletti nagy szemételep volt, amely gyakran kigyulladt, és bűzzel árasztotta el a várost.) Maga a kínok leírása egyszerűen szadista, gyerekes, például a hitetlenek ott majd csak forró vizet és gennyet ihatnak (sic!). Nincs még egy vallás a világon, amely ennyire emberellenes lenne. Az iszlám nemcsak vallás, de politikai rendszer is, hiszen Mohamed volt a vallásalapítók közül az egyetlen, aki egyben államot is alapított! A muszlim társadalomban a nők másodrendű lények, igazi „funkciójuk” szinte csak a reprodukció (gyermekszülés, gyermeknevelés) körére korlátozódik.

Az iszlám dzsihad, a szent háború lényege az, hogy terjeszkedniük kell, és mindenütt át kell formálni a társadalmakat a saját politikai berendezkedésük, jogrendjük (saria), ideológiájuk képére. A toleráns iszlámról alkotott nyugati illúziók forrása érdekes módon maga a Korán, amely előírja, hogy a meghódított területeken nem szabad téríteni, sem erőszakos, sem békés módszerekkel. De igen furcsa a magyarázat: azért nem szabad téríteni a hitetleneket, mert Allah tartja őket tévelygésben! Innentől kezdve már követhetetlen a logika, hiszen ha Allah maga tartja tévelygésben őket, akkor miért bünteti mégis őket hitelenségükért szinte szadista módon a gyeheennában?

Egy muszlim, ha bemegy egy európai múzeumba, például a Louvre-ba, ott nem csodás ókori, reneszánsz stb. szobrokat, festményeket lát, hanem szörnyű elpusztítandó blaszfémia! De ugyanez az attitűd jellemző rájuk, ha egy nem muszlim katedrálisba, bazilikába, zsinagógába, buddhista, hindu szentélybe lép be. Egy muszlim számára egy korpusz, egy Pietà ábrázolás is Allah meggyalázása. A muzulmán országokban sohasem létezett európai értelemben vett szobrászat, festészet, de még színházművészet sem. A kezdeti évszázadokban rávetették magukat a hellén-latin örökség természettudományi, és részben még filozófiai örökségére is, de a hellén-latin művészet, irodalom teljességgel hidegen hagyta őket. Nem érdekelte az ő világukat Homérosz, Aiszkhülosz, Szophoklész, Vergilius, Mürón, Pheidiasz stb.

Ahová nagy tömegben betették a lábukat, ott megvalósították a sariát, ezt történik ma Nyugat-Európa nagyvárosainak no-go zónáiban is, hiszen a sariát Allah adta nekik, hogy képzeli az európai ember, hogy maga hoz törvényeket a parlamentjei útján? Szaúd-Arábiában jelenleg is a Korán az alkotmány! Ma is folynak a nyilvános lefejezések, de még egy pohár sörért is nyilvános korbácsolás jár. Ugyancsak Szaúd-Arábiában csak 1962-ben törölték el a rabszolgaságot, a nők csak két éve kaphatnak jogosítványt!

A modern kori nagy népvándorlás lényege viszont az, hogy az Európába érkező migránstömegek 90-95 százaléka muszlim vallású. Az ő tömeges befogadásuk hatalmas veszélyt jelent a saját kultúránkra, és nemcsak a kereszténységre, de az általános emberi jogokra, a szabadságra, a demokráciára, külön kiemelve a nők egyenjogúságát.

(Összefoglalásul) Az ellenzék hatalmas tévedése tehát a kormánnyal való konfrontáció a migránsválság kezelésének kérdésében, ahelyett, hogy e téren nemzeti konszenzusra törekednének. A másik kimondandó igazság lenne a számukra esélyeik javítására az önkritika, korábbi súlyos gazdaságpolitikai hibáik beismerése tehát, és annak deklarálása, hogy ha kormányra kerülnének, nem lesz többé megszorító csomag. A választók zsigereibe pavlovi reflexként ivódott ugyanis be az a gondolat, hogyha visszajön a baloldal, akkor jön az újabb megszorító csomag. Nem hiszem, hogy a mai ellenzék, a mai baloldal, liberális oldal bármelyik ismert figurája eljutna eme nyilvánvaló evidenciák felismeréséig. Marad tehát 2022-ben az Orbán-kormány.

A kérdés csupán az, hogy felismeri-e ez a kormányzó politikai garnitúra, személy szerint Orbán Viktor, hogy az oligarchiaépítés nem folytatódhat tovább semmilyen módon, ehelyett széles középosztályt kellene teremteni. Ennek két pólusa a feltőkésített, modernizált kkv-szektor, illetve a kis- és középrészvényesek tömege. Ami elmaradt 1990–1995 között, tudniillik a középosztály tudatos megteremtése, azt kellene most pótolni. Egyelőre erre semmilyen politikai akaratot nem tapasztalok, marad a saját klientúra építése. Félreértés ne essék: a baloldal se jobb a Deákné vásznánál, amikor hatalmon voltak, még erőteljesebb oligarchiaépítéssel voltak elfoglalva. A kérdés tehát, hogy lehet-e egyáltalán valamiféle újraosztást végrehajtani, valahogy a nagy vagyonokat felaprózni kis- és középrészvényekké? Nyilván nem erőszakos úton, hanem szigorúan törvényes keretek között. Vannak, akik szerint már „elment a hajó”. Sárközy Tamás jogászprofesszor, a „teremtsünk nemzeti burzsoáziát, de gyorsan” ideológia egykori megfogalmazója évekkal ezelőtt egy tv-műsorban ezt cinikus módon így fogalmazta meg: „A vizsgálat lezárult, felejtse el!” Nem is az a kérdés, hogy ezt a társadalom elfogadja-e zokszó nélkül (nyilván nem!), hanem az, hogy az így kialakult latin-amerikai típusú túlkonzentrált, polarizált tulajdon- és jövedelemszerkezet alkalmas-e a modernizációra, az eredményes felzárkózásra, a viszonylagos nyomor, a szegénység felszámolására? A válaszom egyértelmű NEM! Így hát a középosztály helyzetbe hozását előbb-utóbb meg kell próbálni, különben vergődésünk folytatódik, ki tudja meddig!

(Utóirat: a koronavírus-válság) Tanulmányom lezárása után érte el Európát, és így hazánkat is a koronavírus-járvány, és rögtön olyan tanulságokkal szolgált, amit nem lehet megkerülni, nem lehet kihagyni.

A feltehetőleg a kínai Vuhan városának piacáról 2019-ben elindult járvány alapjában rengette meg a világgazdaságot. Hirtelen rádöbbsent az emberiség fejlettebb fele is, hogy mennyire sebezhető! Először is látnunk kell, ki kell mondanunk, hogy minden gyilkos kór az elmúlt 5000 évben állatról emberre terjedő betegség volt, és szinte valamennyi Kínából indult ki, majd jutott el hozzánk a selyemúton. Ennek mélyebb okai a kínai társadalom ételmiszer-fogyasztási szokásaiban gyökerezik. Kicsit „humorizálva” úgy is fogalmazhatnánk, hogy „mindent megesznek, ami mozog”! A kínai piacokról a Facebookon terjedő felvételek számunkra elborzasztóak, ezt nyugodtan ki merem jeleníteni. Hálóban tartott kutyák, amelyek arra várnak, hogy ott a vevő kiválassza, és az eladó ott a helyszínen el is készítse őket. „A kutya már ember!” – mondta Csányi Vilmos etológus. Aztán a nyárson sült patkányok, denevérek, tatuk (öves állatok), kígyók, a különböző rovarok, férgek, pajorok, hadd ne soroljam. A kínai pártállamnak bizony e téren „rendet” kellene teremteni, be kellene ezt tiltani! A mostani járványról bebizonyosodott, hogy ez a vírus már időtlen idők óta él az öves állatban, anélkül hogy megbetegítené, és ennek egyik mutáns változata került át az emberbe. De már az 1347–1349-es nagy pestisjárványról is sikerült megállapítani, hogy Kína egyik tartományából indult pusztító

útjára. Az idősebb korosztály még emlékezhet az 1968–1969-es hongkongi influenzára, amely ötmillió ember halálát okozta akkor a világon. Az 1950-es évek első felében is volt már egy „kínai influenzának” nevezett világjárvány. Az 1918–19-es „spanyol nátha” járvány kórokozója, amely egyes becslések szerint akár 100 millió ember haláláért is felelős, legjobb tudásunk szerint egy mutálódott madárinfluenza törzs volt. Márpedig a madárinfluenzából emberre terjedő változatok is mindig Kínából indultak ki, ahol a rizsföldeken víziszárnyasokkal oldották meg évezredek óta a kártevők gyérítését.

Most nagy kérdés volt az, hogy az Orbán-kormány vajon a korábbi szocialista-liberális kormányok ismert receptjével, vagyis gazdasági megszorító csomaggal reagál-e, vagy éppen ellenkezőleg: a jövedelem-színvonal megőrzésével? Szerencsére ez utóbbi körvonalazódik! Nagyon sok múlik most egyrészt a járvány lefutásának időtartamától, illetve attól, hogy a kormány mennyire tudja ennek emberi és gazdasági oldalát sikeresen kezelni.

A magyar kormány által 2020. március 22-én meghirdetett életszínvonal-megőrző, piaci keresletet megőrző, vagyis piacvédő csomagja nem tartalmazza a sok ágazatban (például az egészségügyben, oktatásban) elkerülhetetlen magyarányú *béremelés* programját. Az a társadalom, amelynek értékrendjében így viszonylik egymáshoz a holt tőke és a humán tőke vagyon, csakis vereségre ítéltetett a nagy nemzetközi modernizációs versenyfutásban! És ne feledjük el, hogy az orvos, az ápolónő, a tanár is termel, mégpedig a legfontosabb termelési tényezőt: a humán tőkét! Ha visszaadnak egy mérnököt, egy szakmunkást a termelésnek egészségesen – ha kiképeznek egy szakembert az oktatásban, akkor termelő vagyont regeneráltak. Ma már nincs értelme a reálgazdasági szféra, mint produktív szféra, és a gazdaságon kívüli improduktív szféra megkülönböztetésének! Például a gazdasági-társadalmi modernizációban sokkal nagyobb a szerepe a mai modern globalizált világban az oktatás minőségének, mint a szűkebb értelemben vett termelő szféra napi teljesítményének! A gazdasági makromutatók javulása még nem jelenti önmagában a versenyképesség javulását – hangoztatja Csath Magdolna professzor asszony. A versenyképesség javulása ma azonos a modernizáció folyamatával, és nem az egy órára jutó darabszám növelésével, az önköltség hagyományos csökkentésével! Ezt nem értette meg Európa, és ezért csúszik egyre lejjebb a nemzetközi versenyfutásban.

Ha a koronavírus-járvány valamikor hazánkban is „robban”, akkor ez az évtizedek óta rossz struktúrában finanszírozott egészségügy, az előregedett, kizsigerelt, agyonhajszolt orvosi, ápolónői, egyéb személyzeti gárdájával össze fog omlani. Az már csak hab lesz a tortán, hogy az idős orvosokat, ápolónőket el is kell távolítani a frontvonalból.

Egy bizonyos, ez a járvány most olyan kihívást jelent a modern világ számára, amely alapvető változásokat fog előidézni az egész bolygón a társadalmi közgondolkodásban, beleértve a közgazdasági szemléletet is. A régi világhoz visszatérni már sohasem lehet. Sok fog múlni azon, hogy vesszük mi magyarok ezt az akadályt!

FELHASZNÁLT IRODALOM

1. Buday-Sántha Attila: Agrárpolitika, vidékpolitika. Dialog-Campus Kiadó, 2006.
2. Csath Magdolna: Kiút a globalizációs zsákutcából. Kairosz Kiadó, 2001.
3. Csath Magdolna: A válságteremtő év. Valóság, 2004/3. 88–98. o.
4. Csath Magdolna: Interkulturális menedzsment. Nemzeti Tankönyvkiadó, 2005.
5. Csath Magdolna: Rendszerváltás a gazdaságban, avagy hova tűnt el a magyar ipar. Kairosz Kiadó, 2016.
6. Friedman, Milton: Infláció, munkanélküliség, monetarizmus. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1986.

7. Gazdag László: Utolérési törekvések és elszalasztott esélyek Magyarországon az elmúlt évszázadban. *Közgazdasági Szemle*, 1988/3. 303–316. o.
8. Gazdag László: Átváltozások az Elbától keletre és nyugatra. Szenci Molnár Kiadó, 1994.
9. Gazdag László: A fejlődés természete. *Valóság*, 2002/4. 91–105. o.
10. Gazdag László: A fejlődés mint kényszer. *Valóság*, 2003/5. 1–6. o.
11. Gazdag László: A globalizáció csapdája. *Valóság*, 2004/5. 84–90. o.
12. Gazdag László: A Bokros-csomag mítosza és a valóság. Laurus Kiadó, 2007.
13. Gazdag László: A közgazdaságtan alapjai. Dialog-Campus Kiadó, 2007.
14. Gazdag László: Magyarország úttévesztése (A rendszerváltás közgazdaságtana). Mundus Egyetemi Kiadó, 2009.
15. Gazdag László: A fejlődés természete (Civilizációk). Szamárfül Kiadó, 2011.
16. Gazdag László: Magyarország agrártörténete. Agroinform Kiadó, 2016.
17. Gazdag László: Marx, marxizmus, szocializmus. Scolar Kiadó, 2016.
18. Gazdag László: Középosztály és modernizáció. *Valóság*, 2017/3. 49–53. o.
19. Jánossy Ferenc: A gazdasági fejlődés trendvonaláról. *Közgazdasági és Jogi Kiadó*, 1975.
20. Nagy Pongrác: Készül a magyar gazdasági csoda? *Közgazdasági és Jogi Kiadó*, 1991.
21. Nagy Pongrác: A rendszerváltás gazdaságpolitikája. Akadémiai Kiadó, 2004.
22. Petschnig Mária Zita: A pénz értékvesztése a szocializmusban. *Közgazdasági és Jogi Kiadó*, 1983.
23. Piketty, Thomas: A tőke a XXI. században. Kossuth Kiadó, 2015.
24. Pogátsa Zoltán: Magyarország politikai gazdaságtana (Az északi modell esélyei.) Osiris Kiadó, 2016.
25. Schulz, Theodore Williams: Beruházás az emberi tőkébe. *Közgazdasági és Jogi Kiadó*, 1983.
26. Szekfű Gyula: Három nemzedék. „Élet” Irodalmi és Nyomdai Rt., 1922. Antikvár példány.
27. Szekfű Gyula: Valahol utat veszítettünk. Holnap Kiadó, 2000.

JEGYZETEK

- 1 A „marxista” kifejezést megtévesztőnek és helytelennek tartom, ugyanis ezt a jelzőt Lenin és a bolsevikok sajátították ki, akik Marxot nem értették, meghamisították. Karl Kautsky 1918 őszén 63 oldalas broszúrában elemzi az 1917. november hetedikéi orosz „forradalmat” és egyértelműen ellenforradalmi puccsként határozza meg az Alkotmányozó Nemzetgyűlés 1918. január 18-i szétverését a bolsevikok által. Ahol a „marxista” jelzőt használjuk, ott inkább a „leninista–sztálinista” jelző lenne a helyes! (Lásd [17] 126. o.)
- 2 Kevésbé közismert, hogy a magyar agrárszektor az 1970-es években az állatorvosok és az agrármérnökök létszámát tekintve Európában a legjobban ellátott ilyen ágazat volt, és ennek nagy szerepet kell tulajdonítanunk az ágazat akkor elért sikereiben!
- 3 Ne felejtsük el, hogy akkoriban mindenki az akart lenni, vagy már az volt! A Montánunióból (1951) nőtt ki a mai Európai Unió!
- 4 A közhiedelemmel ellentétben Reagan elnök csillagháborús programjának ehhez az összeomláshoz semmi köze, hiszen az el sem kezdődött. A világűrbe telepítendő lézerfegyverek vízióját Mihail Gorbacsov egyszerű taktikája zúzta szét, amikor Nyugat-Európa határaitra (közte Magyarországra!) telepítette a rövid- és középtávú SS–20 rakétákat. Ezek pár perc alatt elérhették Nyugat-Európa nagyvárosait, és ugyan a lézerfegyverek sebességét nem múlták felül, de a döntéshozatali minimális időtartamon belül voltak. Végül az 1987. december 10-én aláírt INF-egyezmény értelmében az USA lemondott a csillagháborús tervekről, cserébe a szovjetek visszavonták és meg is semmisítették az SS–20-as rakétákat.
- 5 A szociáldemokrata svéd ipari miniszter jelentette ki egyszer a magyar televízióban: arra a legbüszkébb, hogy amióta hivatalban van, azóta egyetlen vállalat sem kapott az adófizetők pénzéből egyetlen koronát sem. Amikor a Volvo nemrég csődbe jutott, a svéd kormány nem mentette meg, végül kínai tőkeinjekciót kapott, és így működhet tovább, kínai tulajdonosi háttérrel. Magyarországon ezzel szemben hatalmas összegeket kapnak multivállalatok, de hazai nagyvállalkozók is beruházási támogatásként, ami rendkívül hibás gyakorlat.
- 6 1844-ben az angliai Rochdale-ben 28 takács 28 fontsterling alaptőkével megalapította a világ első modern értelemben vett szövetkezetét. Később a szövetkezeti forma inkább átvonult az iparból a mezőgazdaságba, aminek az oka az agrárszektor alacsony profittermelő képessége volt. Éppen az alacsony profitra miatt nem tudott itt meghonosodni a részvénytársasági forma, és helyette a tagok munkakötelezettsége is része lett a szövetkezet erőforrásainak, nem csak a tőkájük, bevitt földjük, egyéb eszközeik. Az egész nyugati világban elismert, és védett tulajdonforma lett a szövetkezeti tulajdon.

Rendszerváltás, útkeresés, rálelés?

Tanulmányom az elmúlt harminc év gazdasági-társadalmi változásait tekinti át. Megvalósultak-e a rendszerváltáshoz fűzött remények, elvárások, és milyen csalódásokkal jártak a változások. Milyen gazdasági rendszert alakítottunk ki, mennyiben hasonlít az a nyugat-európai piacgazdaságok prototípusára. Van-e előrehaladás a gazdasági felzárkózásban, és végül, hogyan illeszkedik be országunk az Európai Unióba.

E harminc év jól elhatárolhatóan két szakaszra oszlik, a 2010-es év mentén. A rendszer megváltoztatását az Antall-kormány kezdte el, és a folyamat bizonytalanságokkal és zökkenőkkel 2010-ig, Orbán Viktor második kormányának megalakulásáig tartott. Fő jellemzője a Nyugat iránti bizalom és lojalitás volt, a nemzetközi intézményekben és tanácsaikban való hit. Úgy gondoltuk, hogy ha mindent hüen lemásolunk és minden tanácsot megfogadunk, hazánkba is beköszönt a demokrácia, a jólét és nyugati mintájú piacgazdasággá válunk. A kopírozásnak a sikertelenséget tükröző súlyos külső és belső eladósodás, majd a 2008–2009-ben kezdődő világgazdasági válság vetett véget. Orbán Viktor második kormánya már saját elképzelései szerint, és sikeresen stabilizálta a gazdaságot, és az azóta folytatott gazdaságpolitika markáns sajátosságokkal bír. A rendszerváltást követő első 20 évet a Kádár-korhoz mérve értékelem. A 2010 utáni fejleményeket pedig abból a szempontból vizsgálom, hogy hogyan sikerül Magyarországnak nemzeti érdekeit érvényesíteni az európai integráción belül.

Két korszak mérlege

(az első húsz év és a Kádár-kor összevetése)

1968-ban kezdődött el Magyarországon az új gazdasági mechanizmus, és – bár úgy számolják, 1972-től visszarendeződött – a '80-as évek végéig húzódó két évtized – súlyos negatívumai ellenére is – a magyar történelem egyik sikeres időszaka volt.

Izgalmas vállalkozásnak ígérkezik e korszak és a rendszerváltás utáni 20 év összevetése. Világnézettől és nemzeti elkötelezettségtől függően ítélünk meg helyzeteket, folyamatokat, legyenek azok gazdaságiak, vagy vonatkozzanak a társadalomra, a kultúrára. Az értékelés relativitását tovább fokozza, hogy maga a tény, a tények mibenléte, tényszerűsége is kétségbe vonható. A történelmi tények nem adóttak, hanem értelmezési folyamat eredményei. A szubjektív idealizmus akár odáig is elmehet, hogy egyedüli ténynek csak az ént fogadja el (lásd Berkeley szolipszizmusát), s minden mást csak az éntől függő, csak az én tudatában feltáruló képzetnek tekint. Ez nem csak filozófiai elmélet; ezen alapszik pl. John Lukács történelemfelfogása is: nem a „tényeket” tartja elsődlegesnek, hanem azt, ami az eseményekből az egyének, a társadalom tudatában, felfogásában megjelenik és megmarad.

Ennélfogva ez az összevetés is csak szubjektív lehet. Olyan valakié, aki a fejlett köz- és jóléti szolgáltatásokat, a kultúrát többre tartja a fogyasztói társadalom által nyújtott élvezetektől és vásárlási lehetőségektől, aki a tisztességet és kötelességtudatot a nyereszkesedés elé helyezi, akinek a család, közösség és a társadalmi kohézió többet jelent az egyéni érvényesülésnél, a nemzeti múlt és jövő életének fontos része, de aki értékeli a gazdaság sikeres működését és a természeti környezet védelmét is.

Mіндеzt előrebocsajtva, többféle szempont alapján kísérlem meg összehasonlítani a két korszakot. Ezek bizonyos mértékig összefüggnek: mint ahogy például a lakáshelyzet vagy a külföldi utazások, úgy a kultúra és az egészségügy sem választható el a gazdaság

működésének jellegétől és sikerességétől, a nemzeti tudat és önbizalom pedig a gazdasági siker fontos feltétele. A statisztikai mutatókkal jól leírható életszínvonalon, jövedelemkülönbségeken, demográfiai jellemzőkön túl (melyekkel nem foglalkozom, hiszen közismertek) az egyik dimenzió a rendszerek összevetése lehet.¹ A másik rendszer teljesítményét nagyban meghatározó eltérő külgazdasági és külső szövetségi helyzetek összehasonlítása, mely korábban adottság volt, most viszont részben választás kérdése. És vizsgálhatjuk külön-külön a gazdaságban, a politikában és a kultúrában (sőt, a sportban!) lejátszóó folyamatokat. Van olyan dimenzió is, amire az összevetés természetesen nem lehetséges; pl. nem tudjuk megmondani, hogy az előző rendszer hogyan reagált volna a globalizációra és a külső kihívásokra, hogyan „kezelte volna” azokat, mert természeténél fogva zárt volt, és a globalizációs kihívások akkor még nem jelentkeztek ilyen súllyal. De azt sem, hogy pl. hogyan élt volna az informatika és információs robbanás adta lehetőségekkel... Ezek kapcsán talán inkább az kívánczik említésre, hogy maguk ezek az új kihívások járultak nagyban hozzá a szocialista rendszer összeomlásához.²

A gazdasági rendszerváltás az előrelátható változásokat hozta. A szocialista hiánygazdaság kínálati többlettel jellemzett tőkés gazdasággá alakult át. A Kádár-korszakot végigkísérte a lakáshoz, telefonhoz, autóhoz, nyugati devizához jutás gyötrelme, és hiány volt az ideológiai okok miatt alacsony áron megszabott szolgáltatásokból is (pl. az alacsony lakberek nem fedezték a felújítási költséget, leromlott a lakásállomány). A szocialista gazdaságok rosszabb (azaz kommunista) változataiban még az élelmiszerek és fogyasztási cikkek hiánya is mindennapos volt.³ 1990 után az áruhiányt és a fix árakat (azaz rejtett inflációt) felváltotta a fizetőképes kereslet hiánya és a nyílt infláció. Rögtön le kell szögeznünk, hogy a hiánygazdaság megszűnésének ez volt a rendszerspecifikus ára. Először is a munkaerőhiány (sok esetben a kapun belüli látens munkanélküliség) a munka hiányává, nyílt munkanélküliséggé vált. Mindezt előre lehetett látni, „be volt kalkulálva” a rendszerváltozás kockázatai közé. Ugyanígy a magántulajdonosi átalakulás ugrásszerűen megnövelte a jövedelmek és élethelyzetek különbségeit. Arra viszont már nem sokan gondoltak, hogy ha a társadalom fejlesztési és fogyasztási prioritásait nem egy politikai központ fogja meghatározni, hanem a piacra és az állampolgárokra bizzák, annak a jóléti szolgáltatások és a kultúra fogja kárát látni. Az átlagos fogyasztó ugyanis szívesebben költi a pénzét autótvásárlásra, külföldi utazásra, vásárolja el az Auchanban, miközben az egészségügy, az oktatás, és a tömegközlekedés krónikus finanszírozási gondokkal küzd, a kultúráról ne is beszéljünk. Ma már szinte hihetetlen, hogy voltak évek, amikor 20-25 magyar játékfilm készült (és nem is akármilyen!), és az is elgondolkodtató, hogy miért készültek a puha diktatúrában egészséges felfogású művészfilmek (még ha nagy részük a sematizmust hordozta is), s miért tűr meg (azaz miért finanszíroz közpénzből) idiotizmustól túltengő silány dolgokat a demokrácia (itt akár még a tiltás is elkelve).⁴

A piaczgazdaság versenyképesebb és életképesebb, mint a bürokratikus tervezgazdaság; hazánk, Csehország, a keletnémet területek háború utáni lecsúszása a nyugati országokhoz képest ezt minden kétséget kizáróan be is bizonyította. És a sikeresebb gazdaság elvileg többet költhet *kultúrára és jóléti szolgáltatásokra* – ez viszont 1990 után nem igazolódtott be: mert lemaradásunkat a piaczgazdaságra történt átmenet sem csökkentette, másrészt pedig – mint fentebb írtam – a fogyasztási preferenciákat a piac rangsorolja, és a kultúra és jóléti szolgáltatások rendre hátrább sorolódnak.

De miért nem sikerült '90 óta a *gazdasági lemaradást* valamelyest ledolgozni? Ebben közrejátszik a piaczgazdaságról vallott téves felfogás, az elhibázott privatizálás, de a magyarázat nagyrészt külgazdasági kapcsolataink megváltozott jellegében és az ott elkövetett hibákban rejlik. Ami az elsőt illeti: a rendszerváltást követően eluralkodott

egy téves nézet a piacgazdaságot illetően. Vezető gazdaságpolitikusok úgy gondolták, hogy az árak felszabadítása, a támogatások leépítése, a gazdaság deregulálása, a korábbi szocialista állami tulajdon átalakítása magántulajdonná és a külföldi működőtőke beengedése automatikusan létrehozza a piacgazdaságot. Ha viszont nem teremjük meg a piacot ellenőrző-kisegítő intézményrendszeri hátteret (minőségellenőrzés, fogyasztóvédelem, pénzügyi felügyeletek, környezetvédelmi felügyelőségek hálózata stb.), vagy az nem eléggé erős, a fenti intézkedésekkel nem a szabadpiacot, hanem a szabad rablás feltételeit hozzuk létre. (Sőt, az államháztartás „reformja” és a liberális túlbuzgóság sokszor épp ezeket az intézményeket építette le.) Nincs még kellő súlya a munkavállalói érdekképviselőknek sem. Mindez versenyhiányt és alacsony gazdasági hatékonyságot eredményezett. (Az elburjánzott korrupció tovább gyengítette a gazdaságot.)

A privatizálás is nehéz feladat elé állította a rendszerváltókat. A vállalatok egy része a korábbi nomenklátúra kezébe került, másik részét a külföldi tőke vásárolta fel, gyakran ellenséges szándékkal. Későbbi fejjel gondolkodva az állami szektornak nagyobb szerepet kellett volna meghagyni, de a politikai változások forogtatagában ez nehezen képviselhető álláspont lett volna.

A '90-es évek legelején gyakran elhangzott az a vád, hogy az MSZMP korábbi funkcionáriusai bőrdobban hordták ki a külföldi valutát Moszkvába, és hazánkat a nagy testvér kizsákmányolta. Ennek éppenséggel az ellenkezője volt igaz. A korábbi *magyar–szovjet gazdasági kapcsolatokat* a fejlett késztermékgyártó kis ország és a fejletlen energia- és nyersanyagszállító nagy gazdaság viszonya jellemezte. Voltak évek, amikor az Ikarus 8-10 ezer buszt gyártott (a világon egyedülállóan), a Videoton ontotta a tévékészülékeket és műszereket, iparunk a gépeket (és fegyvereket), mezőgazdaságunk a gabonát, húst, bort, gyümölcsöt, zöldséget, és mindennek fejében olcsón (de legalábbis a világpiacon árnövekedést késleltetve) kaptuk a kőolajat, földgázt, villanyáramot és nyersanyagokat. A szovjet piac volt a magyar gazdaság rezsihordozója, az biztosította a teljes foglalkoztatást,⁵ az tette lehetővé a jóléti rendszerek és a kultúra, a sport viszonylag magas szintű finanszírozását. Ennek is megvolt azonban az ára: a magyar ipar az alacsony szovjet műszaki követelményekhez igazodva elvesztette háború előtti világpiacon versenyképességét, a műszaki fejlődésben lemaradt, s a szovjet export devizatartalma miatt reménytelenül eladósodtunk. (A közhiedelemmel ellentétben ugyanis a nyugati hitelek elsősorban nem a fogyasztás elfogadható szinten tartásához kellettek, hanem a szovjet exportra gyártott termékek nyugati import-tartalmának a kielégítéséhez.) Az európai-világgazdasági lemaradáshoz természetesen az a rendszerspecifikus ok is hozzájárult, hogy a szocialista rendszerek nem ösztönözték kellőképpen a műszaki fejlődést, a magántulajdon ideológiai korlátja pedig gátolta azt.

E múltó gazdasági stabilitásnak politikai ára is volt: az egypártrendszer és a puha diktatúra nyomasztó légköre (amely körülmények – azt követően, hogy a helyzet az ellenkezőjére váltott, és a politikai demokrácia gazdasági instabilitással párosult – utólagosan igazolva kb. a lakosság kétharmadát nem zavarták különösebben).⁶

Nehéz dolog különböző rendszerek sikerességét összehasonlítani, ha azok homeokegyenest eltérő *külgazdasági környezetben* működtek, ill. működnek. Miközben a korábbi szocialista gazdaság a szovjet piacokra támaszkodott, azok korlátlan felvevőképességét élvezte, mai tőkés gazdaságunkat az (akkor közös, ma) egységes piacon folyó gyilkos verseny rendre statisztaszerepre szorítja; még az olyan területeken is, ahol úgy véltük, jelentős előnyökkel rendelkezünk (mezőgazdaság, élelmiszeripar). Most lehetőségünk van egy sikeres piacgazdaság működtetésére, de a korábbihoz képest összehasonlíthatatlanul szigorúbb piaci környezetben. Ez a helyzet persze nem választható el az

ideológiai sajátosságoktól. Az ideológiai rendszerkorlátokkal kombinált baráti segítséget felváltotta az erősebb félnek kedvező gazdasági szabadság. A külföldi működőtőke tömeges beáramlásához és a működéséhez fűzött illúziókkal is le kellett számolni; ideális esetben az előnyök akár még szimmetrikusak is lehetnek, de a szokásos üzletmenet a gyengébb (és ügyetlenebb, sőt, önfeladó) fél kihasználásához vezet.

Es ezzel elérkeztünk a *nemzeti önérvényesítés* kérdéséhez. Az Antall-kormány hiszevény balek módjára a nyugat-európai országok segítőkészségétől, jóindulatától és a beáramló tőkétől várta gazdaságunk fellendülését.⁷ A szocialisták és liberálisok 3×4 éve alatt hasonló volt a helyzet: a kormányzatban az a nézet uralkodott, hogy a „beilleszkedés” a globális gazdaságba, a világcégek maximális kiszolgálása automatikusan eredményezi majd a magyar gazdaság felzárkózását. Egyedül a Fidesz négy évét jellemezte egy öntudatos, érdekvérvényesítésre törekvő irányzat, amely 2010 áprilisa után újra kormányzati lehetőséghez jutott.

Tehát „szövetségesi” rendszerünk szempontjából is differenciáltan kell elvégezni az összevetést: a korábbi szocialista (sőt, akkor még kommunista) rendszerrel való szembefordulást véres megtorlás követte, de a nagy testvér gazdaságilag önzetlen volt. Akik vizont arra számítottak, hogy közös-piaci tagságunk gazdasági felemelkedésünket szolgálja, azok keserűen csalódtak. A csatlakozás politikai feltétele a demokratikus politikai és intézményrendszer kiépítése volt (lásd lisszaboni kritériumok), nyugati integrációs partnereink ugyanakkor mindent megtesznek, hogy meggyőzzenek, nekünk semmit sem kell termelnünk, mert ők mindent olcsóbban és hatékonyabban gyártanak. Tehát mi csak fogyassunk, ha pedig elfogy a pénzünk, semmi gond, hitelt is kapunk (aminek a kamatai megint csak az ő javukat szolgálják). Így állt elő az a helyzet, hogy 2010-re eladósodásunk többszöröse volt annak, amibe a Kádár-rendszer belebukott, reménytelenül vergődöttünk a hitelesapdában.⁸

Az egyik olyan dimenzió – ezt a politikusok egyéb híján nem győzik hangsúlyozni, de én sem becsülöm le –, ahol a rendszerváltás előnyei megkérdőjelezhetetlenek: a *szabadságjogok és a demokrácia*. A civil társadalom építésében, a területi és más önkormányzatok működésében, a polgári öntudatosodásban jelentős előrehaladás történt, és megvalósult a teljes sajtónyilvánosság. A fogyasztói igények kielégítése (azoknál, akik fizetőképes fogyasztóként jelennek meg a piacon) természetesen összehasonlíthatatlanul magasabb szinten valósult meg, mint az előző rendszerben, de látnunk kell ennek a már fentebb említett árnyoldalait is.

Az összevetés, a mérlegelés fontos területe a *lehetőségek kihasználása*. Én azt hiszem, friss demokráciánk ebben jócskán alulmaradt. A Kádár-kor előtt négy kemény korlát állott: külpolitikában a feltétlen szovjetbarátság (ez, mint ismert, valójában önkorlátozás volt annak érdekében, hogy a gazdasági reformokban szabad kezdet kapjunk), belpolitikában az MSZMP megkérdőjelezhetetlen vezető szerepe, a gazdaságban a termelőeszközök magántulajdonának tilalma (leszámítva a családi körre szorított maszekokat) és a külföldi működőtőke beengedésének tilalma.⁹ Ezeknek természetesen megvoltak a társadalomra és a kultúrára tovaggyűrűző negatív hatásaik is. Mindezzel együtt nehéz lenne olyan rendszert modellálni, amely e keretek között sikeresebben működött volna, mint a Kádár-rendszer. (Finnország a különleges szovjet gazdasági kapcsolatait jobban fel tudta használni gazdaságának fejlesztésére és versenyképességének javítására – de Finnországban nem voltak rendszerkorlátok, nem tartozott a politikai blokkba.)

Ezzel szemben úgy látom, keresve sem lehetett volna találni olyan országot és politikusi garnitúrát, amely az 1990-ben feltáruló lehetőségekkel ennyire ne tudott volna élni, mint a miénk (talán Ukrajnát és Moldovát leszámítva); annak ellenére,

hogy az átalakulás kezdetekor a magyar gazdaság volt a legjobb állapotban a térségben. Mivel e kijelentés aligha szorul bizonyításra, a történetek *okait* igyekszem megvilágítani.

Alighogy megszabadultunk a társadalmat és gazdaságot megbéklyózó szocialista ideológiai hittételektől, a hazai (nem nemzeti!) liberálisok gondoskodtak róla, hogy ne keletkezzék ideológiai vákuum; átvéve a Nyugat vezérlő politikai ideológiáját, a *neoliberális dogmatizmus vált kredóvává*. Az MDF-kormányt behajszolták (bár igaz, ment ő magától is) a belkereskedelem, az élelmiszeripar és a bankrendszer privatizációjába (azaz külföldi kézbe adásába) – a következményeket ismerjük.¹⁰ A Horn-kormány idején pedig az energia-szektor olyan vehemenciával adták külföldi kézbe, amely még a thatcheri privatizációkra is rácaffolt. (Nálunk a hazai kisbefektetők a részvényeknek csak a két százalékát kaphatták meg.) Az energiaszektor magánosítása oda vezetett, hogy nyugat-európai szintű üzemanyagárakat és villamosenergia-árakat fizettünk az uniós átlagtól jóval elmaradó bérek mellett, a külföldi tulajdonosok pedig több éven át 20 százalék feletti profitot tettek zsebre. (Nem a magas árakat kifogásolom, hanem azt, hogy a magas profit egy részét a kormány nem vonta el és nem fordította energia-racionalizálásra.) Ráadásul a privatizációs ügyleteket botrányos visszaélések kísérték. Az ideológiai indíttatású magánosítási düh végül a közszolgáltatásokat, középületeket, az erdőket és a termőföldet célozta meg. A külföldi tőke és a transznacionális vállalatok föltétlen kiszolgálása és előnyben részesítése a hazaiakkal szemben szintén egyfajta ideológiai sematizmusban gyökerezett.¹¹

Úgyszintén parciális politikai és ideológiai célokat szolgált (és szolgál máig) a *kirekesztés és a rasszizmus állandóan napirenden tartása* egy olyan országban, amely történelme során – szemben a ma etalonnak tekintett nagy európai nemzetekkel – élen járt az etnikai és vallási türelem gyakorlásában. Ez akadályozta egy egészséges nemzeti tudat kialakulását, egy ütőképes hazai vállalkozói szektor létrejöttét. Ebbe a keretbe illeszthető a népesedési politika elhanyagolása, sőt a szociális-liberális kormányok alatti lerombolása – melyért a Kádár-rendszer jóval többet tett –, és ezzel párhuzamosan az abortuszpolitika és a másság felkarolása. A szocialista korszak befagyott, mozdulatlan határokon túli kisebbségpolitikája egy szemelnyit sem volt rosszabb annál, ami a rendszerváltás utáni szocialista-liberális kormányok alatt történt (vagy nem történt). Ugyanakkor tetszik, nem tetszik, meg kell állapítanunk, hogy a Varsói Szerződés sem nyújtott kedvezőlenebb kereteket a határokon túli magyar kisebbségek védelmére, mint az Európai Unió.¹² A cigányproblema bűnös elhanyagolása, sőt, cigányok és magyarok mesterséges szembeállításai voltak ennek a politikai kurzusnak a további jellemzői.¹³

A fenti törekvések miatt a magyar társadalom olyan kérdésekben is végzetesen megosztottá vált, melyek a környező országokban (pl. a lengyeleknél vagy a csehekénél; a románokról vagy a szlovákokról nem is beszélve) a nemzeti minimum magvát képezik, s ez az állapot közrejátszott a gazdasági sikertelenségben. Így lett szabad parlamentünk, de az inkább a hatalmi harcok és kisstílusú marakodás, semmint az érdekképviselet, érdekegyeztetés és nemzeti stratégiai gondolkodás színterévé vált; szabad sajtónk nagyobb részben szabadon hirdette a nemzetrontó eszméket és ontotta a kultúrzsennyet; gazdaságirányítási apparátusunk fejlesztési koncepciók kidolgozása helyett a lobbik pénzéhségének kielégítésével és klientúraépítéssel foglalatzkodott. Az eladósodásunk pedig meghaladta azt a határt, ami miatt az előző rendszer megdőlt. Úgy tűnik, hogy a puha diktatúra és az ideológiai korlátok közé szorított gazdaság jobban szolgálta a közérdeket, mint a civódó demokrácia és deformált piacgazdaság.

Kis János 2009-ben a rendszerváltás óta eltelt húsz évet értékelve a bajok fő okát abban látta, hogy sem a jobb-, sem a baloldal nem volt képes saját történelmi felelősségeivel szembenézni és tiszta lappal indulni. „Nem úgy tekintetek egymásra, mint akik

a parlamenti többségért versenyezve is együtt tartják fenn a köztársaság alkotmányos berendezkedését, hanem mint halálos fenyegetésre. Konfrontációjuk ezért terméketlen volt; nem a múlt feldolgozásához vezetett, hanem a jobboldal folyamatos radikalizálódásához és a baloldal növekvő elbizonytalanodásához. Ez bénította meg a demokratikus politikát, ez tette képtelenné a politikai osztályt az ország előtt álló problémák azonosítására és megoldására.”¹⁴ Kis János az SZDSZ-ben látta volna a megoldást, amely viszont – szerinte – sorozatos hibáinak köszönhetően szinte felszámolta önmagát.

Miközben én a neoliberais dogmatizmust kárhoztatom, ő annak sikeres működésében látta volna a megoldást. De a dolog lényege szerintem éppen abban áll, hogy a hazai neoliberalizmus nem azért nem lehetett megoldás gondjainkra, mert hibái miatt pártja összeomlott, hanem mert hibái miatt az ország omlott össze. Ugyanakkor elismerem, hogy elemzése a hazai jobboldal és baloldal együttműködési képtelenségéről abból kifolyólag, hogy egyik sem tisztázta történelmi szerepét, felelősségét, s az erre vonatkozó kölcsönös felszólításokat „kiszorítási” törekvésként értelmezte, helyénvaló. Az már viszont csúnya csúsztatás, hogy emiatt került súlyos válságba az ország; 2002 után a kormányon lévő szocialisták – saját elképzelés híján – az SZDSZ programját valósították meg, de legalábbis annak szellemében kormányoztak.

Nemzeti érdek, saját út, európai integráció (a 2010 óta folytatott politika és a kiépülő rendszer)

A 2010-et követő *gazdasági stabilizálás* gazdaságtörténeli jelentősége vitathatatlan. Orbán Viktor és Matolcsy György – sutba vágva a neoliberális dogmákat és az IMF ajánlásait – merészen új elképzelést valósított meg. A stabilizálás terheit – a szokásostól eltérően – nem a lakosságra, hanem a bankokra és a nagyvállalatokra hárította, a személyi jövedelemadót és a vállalkozások adóját pedig csökkentette.¹⁵ A terv bevált, a GDP a 2012-es visszaesést követően újból elkezdett nőni, a költségvetést stabilizálták (2012 óta a hiány már nem lépi túl a megkövetelt GDP-arányos 3 százalékot), a súlyos külső eladósodás pedig fokozatosan csökken, és jelentős részét belső adóssággá konvertálták. Kivezették a lakosság devizaalapú ingatlanhiteleit is, forintalapúvá változtatva.¹⁶

Kritikusok attól tartottak, hogy az intézkedések elrettentik a külföldi befektetőket, ez azonban nem történt meg. Kiderült, hogy a külföldi tőke többre értékeli a stabilitást és kiszámíthatóságot, mint a bizonytalanság közepette megnyilvánuló lakájszellemet. Az ellenzéki közgazdászok sokáig napirenden tartották a stabilizálás „növekedési áldozatának” témáját. Ebben sem volt igazuk. Ha a stabilizálás terhét a fogyasztókkal fizetetik meg, a növekedést a lecsökkent vásárlóerő korlátozta volna. A stabilizálás legsúlyosabb gondját talán az alighogy felállt magánnyugdíjpénztárak 3000 milliárd forintos vagyonának konfiskálása okozta. A kormány arra hivatkozott, hogy az újonnan alakult demokráciákban a magánnyugdíjpénztárakkal sok esetben felelőtlenül gazdálkodnak, vagy azok család áldozatai lesznek. (De történtek ennél cifrább esetek is. Írországban például a kormány a magánnyugdíjpénztárak vagyonából a 2008–2009-es válság során tönkrement bankokat konszolidálta.) Ez az intézkedés a kifejlődőben lévő demokratikus intézményi rendszert, az önkormányzatiságot, az „autonómiákat” súlyosan érintette. De szükségességét, mint a fontosabb cél érdekében hozott áldozatot, el kell fogadnunk.

A 2010 után kiépülő rendszer egyik sajátossága a túlzott, mindenre kiterjedő *központosítás*. Kétségtelen, ez nem tesz jót a demokráciának. Nem jó, ha a területi önkormányzatok jogai, lehetőségei csorbulnak az oktatásban, még akkor sem, ha ennek fejében a kormány

átvállalja tartozásait. Nem jó, ha a tankönyvkiadást monopolizálják, és a tanároknak nincs választási lehetőségük, mit és hogyan tanítsanak. A gazdaság terén végbemenő központosítást azonban máshogy kell megítélnünk; az összefügg európai uniós létünkkel.

Uniói tagságunk egy alapvető kérdést vet fel: mik az esélyei egy közepesen fejlett, az átlagtól lemaradó közép-európai kis ország *gazdasági felzárkózásának* és hogyan segíthető az elő?¹⁷ Az egységes piacon szabad verseny érvényesül, a gyengébb országok nem védhetik gazdaságukat vámokkal, és nem támogathatják iparukat. Ennek betartására több európai-biztos is árgus szemekkel ügyel. A szabadpiac dogmája szerint a szabadverseny minden fél számára előnyös. A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy az előnyök nem egyformán oszlanak meg, az erősebb fél többet profitál a versenyből.¹⁸

Nem támasztják alá ezt a dogmát az egységes piacon lezajló eddigi fejlemények sem. Halmai Péter elemzése szerint négy „konvergenciaország” (azaz a felzárkózók), Írország, Görögország, Spanyolország és Portugália gazdasági növekedési üteme a 2008–2009-es gazdasági világválságot megelőző két évtizedben szinte alig volt gyorsabb, mint a fejlett tagországoké. Átlagosan évi egy-másfél tized százalékpont írható a javukra – azaz 0,1-0,15 százalékpont (!). Ezt azonban elvitte a válság, a fejlettebbek gyorsabban kilábalnak belőle.¹⁹ Olaszország esetében pedig kifejezetten lecsúszás figyelhető meg. 1995-ben az olasz egy főre jutó GDP az Unió átlagával volt egyenlő (99%), 2012-ben viszont 85 százalékra esett vissza.²⁰

Igen bonyolult dolog annak megítélése, hogy a 2004-ben csatlakozott *kelet-közép-európai országok gazdasági teljesítményére* – köztünk hazánkéra – hogyan hat a tagsági lét. Az adatok azt mutatják, hogy a baltiak, a lengyelek és a szlovákok növekedése gyorsabb volt a többiénél. Itt azonban figyelembe kell vennünk egy fontos szempontot. Jánossy Ferenc a nyugat-európai országok második világháború utáni gazdasági újjáépítését elemezve kimutatta, hogy minden országnak van egy jellemző, hosszú távú növekedési potenciálja, melyet alapvetően munkaerejének képzettsége, szaktudása határoz meg.²¹ Ez a trendvonal hosszú távon egyenletes, csak a nagyobb változások okoznak benne törést, de az okok elmúlásával – pl. a világháború után – a gazdaság visszaáll hosszú távú növekedési pályájára.²² (Az intézményi feltételektől kezdve a konkrét gazdaságpolitikán át a külgazdasági politikáig természetesen sok minden más is közrejátszik a gazdasági teljesítményben – Jánossy a legfontosabb, a hosszú távon leginkább ható tényezőt emelte ki.)

Visszatérve az európai uniós fejleményekre: ezekben az összevetésekben hazánk azért áll mérsékelt helyen, mert Magyarországon a rendszerváltást megelőző piaci szocializmus idején a gazdasági teljesítmény hatóerői bizonyos mértékig már működhettek. Ezzel szemben a többi kelet-közép-európai országban direktív tervutasításos rendszer volt érvényben, ezért a rendszerváltás következtében sokkal nagyobb növekedési potenciálok szabadultak fel. De közrejátszott ebben a rendszerváltás utáni tévelygő magyar gazdaságpolitika is. Bródy András 1997-ben a rendszerváltás és privatizáció okozta „transzformációs válságról” beszélt.²³ Oblath Gábor a „transzformációs recesszió” kifejezést használta. A rendszerváltástól 2013-ig tartó időszakot elemezve megállapította, hogy „az ország kezdeti lehetőségeihez és a visegrádi országokhoz képest mélyen alulteljesített”.²⁴

Nyugat-Európában viszonylag hamar, 1950 környékén már elérték a háború előtti színvonalat, de a felzárkózás a trendvonalhoz (ahhoz a feltételezett szinthez, amely a háború közbejötté nélkül kialakult volna) csak még vagy további egy évtized múltán következett be. Ezeket a háború utáni nyugat-európai előzményeket alapul véve tehát úgy számolhatunk, hogy az új kelet-közép-európai tagországok felzárkózása a hosszútávú trendvonalhoz nagyjából az EU-ba való belépés idejére tehető. A belépés évtizedében

azonban Magyarországon súlyos gazdaságpolitikai hibák történtek, és 2006-tól kezdődően a visegrádi hármak lehagytak minket. Az államháztartási hiány 2001-től, a külső eladósodás pedig 2003-tól kezdődően meredeken nőtt. Mindkettőt a 2010-ben hivatalba lépett harmadik Orbán-kormány fékezte meg.

A magyar gazdaság csatlakozás utáni szerényebb teljesítményében tehát közrejátszott a többiekéhez képest magas eladósodása: a volt szocialista országokban a GDP 40 százaléka alatt vagy körül volt ez a mutató, míg nálunk meghaladta a 70-et. Oblath Gábor ezen túl még a hazai intézményi háttér gyengeségét tartja a sikertelenség másik fő okának. (Részletes elemzésében a Jánossy-féle elmélet nem jut szerephez.) Az összevetés tehát csak a legutóbbi évek eredménye tekintetében lehet mérvadó; amikor már „lecsengtek” a hosszú távú trendvonalhoz való felzárkózási periódusok és Magyarország kezd megszabadulni a súlyos külső adósságtól.

Az elmúlt évek gyors gazdasági növekedésének köszönhetően hazánk „ledolgozta” a V4-ek körében az előző évtizedben elszenvedett hátrányát.* Az **egy főre jutó GDP** tekintetében **2019-ben** így állt az összevetés (US dollárban):

	Csehország**	Szlovákia	Magyarország	Lengyelország
nominál GDP/fő	23.213	19.547	17.463	14.901
vásárlóerőn számított GDP/fő***	38.834	36.640	34.046	33.891

Forrás: IMF és Wikipédia, web.

Megjegyzések:

- * A fejlődés, a fejlettségi szint alatt ebben a tanulmányban leegyszerűsítve, és szinte megengedhetetlen módon a GDP növekedését és szintjét értem. Ökológiai közgazdászként természetesen tisztában vagyok e mutató hiányosságaival, de a GDP még ennek ellenére is a legjobb, legátfogóbb mutató, és a szerkezeti változások vizsgálatára terjedelmi okok miatt nincs lehetőség.
- ** Most érzékelhető csak igazán Jánossy elméletének az ereje. A Monarchia idején a cseh ipar fejlettebb volt, mint a német. A két világháború közötti cseh demokrácia is jó feltételeket teremtett a gazdasági fejlődés számára. A háború után viszont a tervutasításos rendszer fennmaradt egészen a rendszerváltásig. A cseh iparról annak idején úgy beszéltünk, mint Európa élő szabadtéri ipari múzeumáról. Most viszont meglepődve látjuk, hogy hiába volt Magyarországon piaci szocializmus, ma Csehország fejlettebb, mint Magyarország. Azaz: Csehország a rendszerváltás után visszaállt arra a hosszú távú növekedési pályájára, melyet munkaerejének hagyományosan jó képzettsége határoz meg.
- ***A kétféle adat közötti nagy eltérés a fogyasztói árszínvonal különbségéből és a nemzeti valuta leértékeltségéből adódik. (Szlovákia esetében az eltérést természetesen csak az árszínvonal okozza.)

Az Európai Unióban tehát a gazdasági felzárkózás nem következik be automatikusan, az egységes piac működése inkább konzerválja, semmint kiegyenlíti a szintkülönbségeket.²⁵ Ennélfogva indokolt, ha egy kormány nem fogadja el fenntartás nélkül az egységes piac intézményi berendezkedését. A visegrádi országoknak valójában arra kellene törekedniük, hogy mindaddig, amíg a felzárkózás nem történik meg, bizonyos mértékig felmentést kapjanak az egységes piac kötelezettségei alól – valamelyest védhessék gazdaságukat az erősebb országokéval szemben, és támogathassák iparukat, exportjukat. Maga a visegrádi együttműködés azonban csak a közös politikai fellépés fóruma lehet.

Ezen országok közvetlen gazdasági kapcsolatai sohasem voltak jelentősek modernkori történelmük során. Kapcsolataik közvetve, egy nagy gazdaság közvetítésével folytak, melynek szatellitái voltak. (Először Ausztria, majd Németország, a háború után pedig a Szovjetunió volt a közvetítő gazdaság.)²⁶ E képlet alapvetően ma is fennáll; a fejlett technológiát és a tőkét ma sem várhatják egymástól.

A modern gazdaságtörténet viszonylag kevés sikeres felzárkózást ismer, és ezek szinte mind ázsiai példák. A második világháború után Japán, majd a '70-es években Dél-Korea és az ázsiai kis tigrisek zárkóztak fel sikeresen, Teng Hsziao-ping 1978-es reformjait követően pedig Kína. Ezekben az országokban a felzárkózás motorja, fő tényezője a központi állami beavatkozás volt; az állam mind tulajdonosként, mind gazdaságirányítónak jelentős szerepet játszott a gazdaságban. Mivel a szabadpiaci, be nem avatkozó gazdaságpolitika szinte sehol sem vezetett eredményre (kivéteklént talán csak Chilét említhetjük), ennek fényében kell megítélnünk a hazai „dirigista”, túlzottan központosító gazdaságpolitikát. A gazdasági felzárkózás érdekében aktív állami szerepvállalásra van szükség. Pogátsa Zoltán a magyar rendszert „konzervatív fejlesztő modellnek”, „konzervatív jóléti államnak” nevezi – ezzel egyetérttek. 2015-ös értékelése szerint „a magyar konzervatív fejlesztő állam a tőkeoldalon a támogatott vállalati hitelezés kitűnő intézményén keresztül megteremti az egyik termelési tényező lehetőségeit, de a munkaerő oldalán és a termelékenység tekintetében ezzel szembemenő folyamatokat indított el. Ez középtávon megfojtja a magyar konzervatív fejlesztő állam esélyeit”.²⁷ Reszegi László kimutatja, hogy a termelékenység területén 2010 óta sem történt felzárkózás.²⁸

A „nemzeti nagytőke” létrehozására irányuló törekvés a gazdaságpolitika egyik markáns eleme. Elvileg ezt a szándékot védhetőnek vélem. Fontos, hogy egy országnak legyenek saját nagyiparosai és nagyvállalatai. A megvalósítás módja azonban szinte elfogadhatatlan, különösen akkor, amikor a miniszterelnök saját ismeretségi körét juttatja gazdasági hatalomhoz. Ez már a közép-ázsiai autokrata rendszerekre emlékeztet. Jogos a kritika, hogy ezeknek a politikai támogatással létrejövő nagy vagyonoknak és vállalatoknak ki kellene állniuk a piaci verseny próbáját, ellenkező esetben e törekvés elfogadhatatlan, és a „nemzeti oligarchia” kialakulásához vezet.

Az Európai Unióba ágyazott Magyarországnak a gazdasági felzárkózás mellett még egy másik súlyos problémával is meg kell küzdenie: hogyan védje meg és érvényesítse azokat a társadalmi, *társadalompolitikai preferenciáit és értékeit*, melyek eltérnek a nyugat-európaiakétól. Kereszténység, család- és gyermek-központúság, a nemzeti karakter, kultúra és hagyomány kiemelt jelentősége és őrzése – mindezek a mai nyugati világban már nem elsőrendű fontosságúak. Ezeket a törekvéseket a hazai liberális és szocialista ellenzék az Európai Uniótól való eltávolodási, sőt kilépési szándéknak titulálja. (Nem lehet tudni, hogy ebben a kritikában a tudatlanság, az értetlenség, vagy a tudatos félremagyarázás játszik nagyobb szerepet.) 2017-ben Jakab András és Urbán László szerkesztésében *Hegymenet* címmel megjelent egy tanulmánykötet. Szerzői valamilyen nyien arra a következtetésre jutottak, hogy Magyarország társadalmi-gazdasági bajai annak tulajdoníthatók, hogy letértünk a nyugati típusú, liberális társadalmi-gazdasági berendezkedés útjáról. Ez a felfogás nem számol azzal, hogy a gazdasági felzárkózás az Európai Unióban nem következik be automatikusan, és a magyar társadalom nagyobb részének más az értékrendje. A szorosabb integráció nem eredményezne gazdasági felzárkózást, viszont korlátozná azoknak a társadalompolitikai prioritásoknak a követését, melyek hagyományosabb értékrendünkből fakadnak (így pl. az aktív családpolitikát, a hagyományos házasság és a kereszténység védelmét).

Magyarországnak létérdeke az egységes piachoz tartozás, de ellenérdekelt olyan szorosabb közös (pl. költségvetési vagy monetáris) politikákban, melyek korlátoznák társadalompolitikai céljainak megvalósítását. Gondoljunk csak Nagy-Britanniára; mi készítette a kilépésre? Jogrendszerének és saját intézményeinek védelme, miközben az egységes piacnak tagja kíván maradni. Helyzetünk ehhez hasonlatos, azzal a különbséggel, hogy a kilépést mi nem engedhetjük meg magunknak.

Maga a *kilépés* gondolatának felvetése is abszurdum. A magyar gazdaság az egyik legnyitottabb a világon: a külkereskedelem aránya a GDP-ben 80-90 százalékos, azon belül pedig az európai uniós tagországok kétharmad-negyötöd arányban részesednek. A magyar nemzeti termék jelentős részét az itt működő külföldi vállalatok termelik meg, az export szintén jelentős részét ők adják. A forint azért konvertibilis, mert az egységes piac része vagyunk; a nálunk működő külföldi vállalatok vagy pénzügyi befektetők nyereségük kivitelek, vagy pozícióik felszámolásakor szabadon át kell, hogy válthassák a forintot. De mi lenne, ha kilépnének? – azért, hogy védhessük gazdaságunkat, támogathassuk exportunkat. Ekkor a nálunk működő külföldi vállalatok jórészt eltávoznának, mert megdrágulna az itteni termelés (az anya- és leányvállalatok közötti árumozgást vámok terhelnék).

„Konvertibilis” export nélkül viszont a forint összeomlana. A kínai, az orosz és más feltörekvő országok a kivonuló nyugati működőtöket nem tudnák pótolni, illetve „exportjuk” az egységes piacra a vámok miatt megdrágulna. A konvertibilitás a mai világ szabadsága. Elképzelhetetlen, hogy ne utazhassunk szabadon, korlátozások nélkül Nyugatra, ne vehessünk eurót vagy dollárt, ne rendelhessünk onnan származó termékeket. A kilépés szándékának vádja tehát üres, minden alapot nélkülöző kormányellenes propaganda. Orbán Viktor kormánya előtt nem az a dilemma áll, hogy kilépünk vagy bent maradunk, hanem hogyan zárkozzunk fel az Európai Unió *belül*, és hogyan érvényesítsük társadalompolitikai prioritásainkat, hogyan őrizzük meg értékrendünket az Európai Unió *belül*.²⁹

Az *euró bevezetése* körüli vita a fenti kérdésekkel függ össze. Igaz, hogy már érettek lennének rá, már teljesítettük a maastrichti kritériumokat, és a belépéskor valójában kötelezettséget vállaltunk a bevezetésre. De a kormány és az MNB habozik, mert fenti céljaink követése egyelőre sikeresebbnek tűnik a nemzeti valuta megtartása mellett, még ha az euró nagyobb stabilitást is biztosítana.

Elismerésre méltó az a pragmatizmus, ahogy a kormány a *külföldi tőkét* kezeli. Miközben politikai vitát folytat a nyugati kormányokkal, a lehető legjobb feltételeket teremti meg a nyugati nagyvállalatok számára. Ez az háttér és alap, amelyen állva ezek a viták sikeresen lefolytathatók.

Az elmúlt években hosszas, vissza-visszatérő vita folyt az *uniós támogatásokról*, azok jelentőségéről. Neves közgazdászok sora (Csaba László, Róna Péter, Mellár Tamás, Farkas Zoltán, vagy Vértes András) odáig elmentek, hogy a gazdasági növekedést teljes mértékben annak tulajdonították. Ellenzéki politikusok, újságírók az uniós támogatásokra hivatkozva nullázták le a kormány gazdasági teljesítményét. Nincs igazuk. A részletes számítások azt mutatják, hogy ha az itt működő vállalatok profitjának kivonásán túl figyelembe vesszük és számszerűsítjük azt is, hogy a nyugat-európai országok vállalatai milyen kedvezményekhez jutnak Magyarországon, akkor a mérleg nyelve inkább ellenkező irányba billen: inkább mi támogatjuk a nyugati országokat, mint fordítva.³⁰ Továbbá, ne felejtjük el, hogy a kohéziós támogatások egy belépéskor született alku eredményei: a kevésbé fejlett új közép-európai tagországok annak fejében nyitották meg piacukat a nyugati tagországok vállalatai előtt, hogy annak ellentételezéseként részesedjenek a strukturális és kohéziós alapokból, mely támogatások felzárkózásukat szolgálják.³¹

Éles vita tárgya az is, hogy vajon jól használja-e fel a kormány e támogatásokat. Személyes tapasztalatom és meggyőződésem az, hogy a kohéziós támogatásokat a legelmaradottabb térségek esetében nem lehet jól felhasználni. Hazánk északkeleti és dél-dunántúli elcigányosodott területein nincsenek olyan vállalkozók, sem szakmunkás réteg, akik támogatásával és amelyre alapozva fellendíthető lenne a helyi ipari és üzleti tevékenység.³²

Sok kritika éri a kormány *oktatás- és egészségügyi* politikáját. Azok az állítások, hogy a kormány folyamatosan „pénzt von ki” az oktatásból, tényszerűen nem igazak. A pedagógusok kezének megkötésével, a merev tantervekkel viszont én sem értek egyet. A világ sikeres oktatási rendszerei mind a pedagógusok nagyfokú önállóságán alapulnak. Az egészségügy problémáit sem az alacsony ráfordítások okozzák. Nincs az az egészségügyi rendszer, ami a gyógyászati technológiák és a gyógyszerek ilyen hihetetlenül gyors fejlődése mellett ne „alulfinanszírozott” lenne. Az alapprobléma strukturális: ki kellene alakítani a kiegészítő biztosítások rendszerét. A „mindenkinek ingyenes és teljes egészségügyi ellátást” ígérő politika légkörében szocializálódott magyar társadalommal azonban ezt politikai bukás nélkül egyelőre nem lehetne elfogadtatni. Mindenesetre, felzárkózásunkat a munkatermelékenység alacsony szintje hátráltatja, ezért a humán tőkére nagyobb gondot kell fordítani.

Az Orbán-rendszer *politikai jellegének* megítélése a legvitatottabb kérdések közé tartozik. Felmerült már az is, hogy nemzeti-történelmi jellegzetességünk, hogy a mindenkor konszolidáció Magyarországon egy-egy erős politikai egyéniség fellépéséhez kötődik, s a többpártrendszer formális működése mellett lényegében egypártrendszer alakul ki. (Lásd Tisza Kálmánt és Szabadelvű Pártját vagy Bethlen Istvánt és Egységes Pártját.) Körösi András Orbán Viktor rendszerét „vezérdemokráciának” nevezi, „amelyben a vezető karizmája a kulcs”, „2010 után nem az intézményrendszer változott meg, hanem inkább annak működtetése, a hatalomgyakorlás módja, az, hogy a hatalmon lévők a felhatalmazásukkal miképp, milyen eszközökkel élnek, és azt mivel igazolják.”³³

Gyurgyák János egykori barátjának rendszerét egyedi, előzmények nélküli „Orbán-rendszernek” (vagy korábban „Orbán–Simicska rendszernek”) nevezi és nagyon szigorú kritikával illeti. A főbb jellegzetességek közül Orbán egyeduralmát, az irreális centralizációt és az oligarchiaépítést emeli ki.³⁴ A háttérben rejlő fő ok pedig szerinte elmaradásunk a polgárosodásban és a kormány szembefordulása a nyugati értékekkel. A központosítás funkcióját (bár mértékét szintén túlzottnak tartom) fentebb már kifejtettem. A polgárosodásban nem olyan nagy mértékű az elmaradásunk, ahogy azt sokan gondolják. A mai nyugati értékekkel való szembefordulást pedig indokoltnak tartom. A hazai oligarchia kiépítését én is bírálom.³⁵

Miközben Magyarország „jogállamiságát” magam nem vitatom, érthetőnek tartom azokat a kezdeményezéseket, melyek ezt vitatják. (Egy találó megfogalmazás szerint nincs olyan kifogásolt politikai megoldás Magyarországon, melyre ne lenne példa valamely másik tagországban, viszont olyan ország sincs, ahol ezek a példák ilyen tömegeken fordulnának elő.) Nem tekintem a demokráciát egyszerű, négyévenkénti választási aktusnak, a „fékek és ellensúlyok”, a demokratikus intézmények jó működése is hozzátartozik. Ezek megítélése vitatott, én is vitatom, de számomra egyértelmű, hogy a rendszer a jogállamiság keretein belül van.³⁶

Összegzés, következtetések

Az 1990-es rendszerváltást követő kormányok húsz éven át tartották példaképnek a Nyugatot. (Bár Orbán Viktor 1998–2002 közötti kormányzása ebben már akkor is kivétel volt.) A nyugati értékrend átvételével, a gazdaságpolitika és az intézmények

másolásával igyekeztek felépíteni az új, demokratikus Magyarországot. Ez a politika sok csalódást okozott. A naiv várakozásokkal szemben a nyugati tőke prédaként tekintett az átalakuló országok gazdaságára és felzárkózás helyett „transzformációs válság” következett be. Bár 2009-ben a magyar népesség döntő része helyeselte a piacgazdaságot és a demokráciát, 72 százaléka gondolta úgy, hogy rosszabbul él, mint az előző rendszerben. A téves gazdaságpolitika és a 2008–2009-es világgazdasági válság hatására Magyarország újra súlyos gazdasági-pénzügyi helyzetbe került, az addig folytatott politika megbukott. A rendszerváltást megelőző, és az azt követő húsz év politikájának összevetéséből kiderül, hogy a Kádár-kor idején Magyarország – a politikai kötöttségek ellenére – jobban tudott élni a lehetőségeivel. Az európai uniós fejlettségi szintek elemzéséből pedig az derült ki, hogy az egységes piac nem kedvez a felzárkózásnak, a déli periféria országai nem kerültek közelebb a fejlett tagországok szintjéhez, a felzárkózás nem megy végbe automatikusan.

Orbán Viktor 2010-ben megalakult második kormánya leszámolt a korábbi illúziókkal. A nyugati ajánlásokkal szembemelve sikeresen stabilizálta a gazdaságot és további két választást megnyerve azóta is a nemzeti érdekeket és értékeket szem előtt tartva politizál. Az ellenzék ezt a Nyugattal való szembefordulásnak tekinti és a kormánynak az EU-ból való kilépési szándékot tulajdonít. Ez súlyos tévedés. Az EU-tagságnak nincs alternatívája. A szembenállás azért alakult ki, mert a magyar társadalom többsége nem fogadja el a mai nyugati liberális értékeket és az egységes piac intézményrendszere nem kedvez a gazdasági felzárkózásnak. Orbán Viktor és kormánya az európai integráción belül kívánja megvédeni a nemzeti érdekeket és értékeket, politikája ezért nem bírálatot, hanem elismerést érdemel.

Kétségtelen, hogy a rendszer autokratikus vonásokat mutat. Egy versenyképes nemzeti nagytőke létrehozása helyett inkább a nemzeti oligarchia kiépítése folyik. A közponosítás túlzott méreteket ölt és mindenre kiterjed. De látnunk kell, hogy a délkelet-ázsiai országok és Kína sikeres gazdasági felzárkózásában az állam aktív gazdaságpolitikai szerepe nélkülözhetetlen volt, és szükség van erre az EU-n belüli felzárkózáshoz is. Az új rendszerre a „konzervatív fejlesztő állam” megnevezés illik.

A magyar és a többi kelet-közép-európai ország rendszerváltás utáni teljesítményének összevetése bonyolult feladat. A rendszerváltás és az uniós csatlakozás közötti másfél évtizedet a történelmi trendvonalhoz való felzárkózásnak tekinthetjük. A rendszerváltás előtti Magyarország piaci szocializmusa már korábban felszabadította azoknak az energiáknak egy részét, amelyek a többi, egészen a rendszerváltásig tervutasításos gazdálkodást folytató országban csak később érvényesültek. A hiányzó hajtóerőt az akkori kormányok nagymérvű külső és belső eladósodással pótolták. A rendszerváltás során elkövetett gazdaságpolitikai hibák és a súlyos külső és belső eladósodás a 2008–2009-es világgazdasági válság hatásaival tetőzött, Magyarország teljesítménye elmaradt a visegrádi 3-akéhoz képest. A 2010 utáni gazdaságpolitika azonban hazánkat újból sikeressé tette, és „visszazárkóztunk” a visegrádi 3-akhoz. Elmaradásunk – európai uniós dimenzióban is – a termelékenység területén van, ennek ledolgozásához nagyobb figyelmet kell fordítani a humán tőkére.

Úgy tűnik, hogy Magyarország elmúlt tíz éve az autokratikus vonások ellenére is történelmének sikeres korszaka lesz. Orbán Viktor nemzetpolitikáját sokra értékeljük. A rendszerváltás óta ez az első olyan kormány, mely képes a modernizáció és fejlődés útjára vezérelni az országot. Ezt az ígéretet a nemzeti-konzervatív szellemi háttérbe ágyazott nagyfokú gazdasági pragmatizmus és szociális érzékenység alapozza meg. A kormány nem táplál illúziókat sem a külföldi tőke, sem az Európai Unió iránt. Tisztában van vele, hogy a nemzeti érdeket csak konfliktusok és harc árán lehet megvalósítani.

A gazdasági és családpolitikai eredmények önmagukért beszélnek. Merész újításai egy szociális érzékenységről tanúskodó, erősen nemzeti elkötelezettségű modell kialakításához vezettek.

IRODALOM

- Baksay Gergely – Palotai Dániel: Válságkezelés és gazdasági reformok Magyarországon, 2010–2016. Közgazdasági Szemle, 2017. július–augusztus.
- Bródy András: A piac és az egyensúly. Közgazdasági Szemle, 1997. szeptember.
- Fellegi Tamás: Hol tartunk a V4-ek között? Növekedés.hu, web. 2018. július 27.
- Gyurgyák János: A magyar elit elcecciliásodása és más rendszertünetek. Válasz online, 2019. május 21.
- Hankiss Elemér: Társadalmi csapdák és diagnózisok. Osiris, 2004.
- Halmi Péter: Krízis és növekedés az Európai Unióban. Akadémiai, 2014.
- HVG, 2009. december 26. Kelet-európai közvélemény-kutatás.
- Jakab András, Urbán László (szerk.): Hegyemenet. Társadalmi és politikai kihívások Magyarországon. Osiris, 2017.
- Jánossy Ferenc: A gazdasági fejlődés trendvonalai és a helyreállítási periódusok. KJK, 1966.
- Kis János: A köztársaság válsága. HVG, 2009. december 26.
- Kiss Károly: Ki akar itt Superman lenni? Digitális jövő veszélyekkel. L'Harmattan, 2019.
- Kiss Károly: Orbánimádók és Orbányütlölők országa. Válasz online, 2019. június 3.
- Kiss Károly: Amnézia. Magyar Nemzet, 2017. április 15.
- Kiss Károly: Alamizsna vagy együttműködés? Magyar Idők, 2017. május 3. Ennek grafikus melléklete a web-oldalomon: http://kisskarloxy.x3.hu/gazdpol/amnezia_mi.pdf
- Kiss Károly: A kelet-európai átalakulás gazdaságelméleti háttere. Társadalmi Szemle, 1994/3.
- Kiss Károly: Western Prescriptions for Eastern Transition (A comparative analysis of the different economic schools and issues). Trends in World Economy, No. 72. 1993, 102 p. Hungarian Scientific Council for World Economy.
- Kiss Károly: Nyugati receptek Kelet-Európa gazdasági átalakítására. Magyar Szemle, 1993. augusztus.
- Kiss Károly: Privatisation in Hungary. Communist Economies and Economic Transformation, 1991/3, London.
- Kornai János: A hiány. KJK, 1982.
- Kozma Ferenc: Nemzetgazdasági traumák: diagnosztika és terápia. Magyar Tudomány, 2003/2.
- Körösenyi András (szerk.): A magyar politikai rendszer – negyedszázad után. Osiris, 2015.
- Körösenyi András: Eddig a kormány leváltható volt. Ónody-Molnár Dóra interjúja. 168 óra online, 2018. április 26.
- Matolcsy György – Palotai Dániel: Növekedés egyensúlytalanság nélkül. Polgári Szemle, 2014. március, web.
- Matolcsy György: Csendes adóforradalom Magyarországon? Pesuth Tamás interjúja. Közgazdaság, 2014/14. különszám.
- Oblath Gábor: Gazdasági átalakulás, nekilendülés és elakadás. Magyarország makrogazdasági konvergenciája az Európai Unió fejlett térségéhez az 1990-es évek elejétől 2013-ig. Az MTA KRTK 2015. február 16-i, Felzárkózás Kelet-Közép-Európában című szemináriumának anyaga.
- Pogátsa Zoltán: A gazdasági felzárkózás modelljei és Magyarország. MN online, 2020. március 27., archívum. (eredeti dátum: 2015. április 15.)
- Reszei László: Elmaradt felzárkózás, elmaradt közeledés. Stubnya Bence összeállítása. <https://g7.hu/vilag/20191230/unios-penzeso-elmaradt-felzarkozas-es-kina-eloretorese-ezek-voltak-az-evtized-nagy-trendjei/>
- Zsinka László: Európa akkor és most. Az alapító atyák és a jelen dilemmái. web. file:///C:/Users/Lenovo/Documents/publicisztika/két%20korszak%20mérlege/30%20éve%20szabadon/Zsinka_2012g.pdf

JEGYZETEK

- 1 A gazdaság vonatkozásában ezt mindmáig a legmeggyőzőbben Kornai János 1982-es *A hiány*-a végezte el, a társadalomra pedig Hankiss Elemér *Társadalmi csapdák és diagnózisok* című könyve a '80-as évek elején-közepén. *A hiány* azt bizonyította be, hogy a szocialista gazdasággal nem az a baj, hogy rosszul „csinálják”; kijavíthatatlan strukturális problémáktól szenved, és ezért eleve lemaradásra van ítélve a tőkés gazdaságokkal szemben. Hankiss pedig a szocialista társadalom

- tarthatatlanná vált és lényegéből következő deformáltságát, betegségeit mutatta be. Ha pedig szélesebb körből merítünk, és rendszerkritikai vizsgálódásunkba bekapcsoljuk a korabeli kulturális teljesítményeket is, Illyés igen korai, de csak 1988-ban közölt *Egy mondata* és Bacsó 1979-ben bemutatott *Tanúja* kívánkozik első helyen megemlítésre.
- 2 A szocialista és kommunista jelzők nem keverendők össze! Nagyfokú tudatlanságra és a rendszerjellegzetességek iránti érzéketlenségre vall, ha valaki ezeket szinonimaként használja. A kommunizmust belpolitikai téren a koncepciók perek és az állandósult terror jellemzi, a gazdaságban pedig – a nagyipar és a nagytóke államosítását követően – a mezőgazdasági kistermelők és a kisiparosok felszámolása és a direktív (utasításos) tervgazdálkodás. A szocialista szakaszban az egy-pártrendszer „finomabb” eszközökkel működik, a terror nem jellemző, a gazdaságban pedig az ún. „indikatív” (a célokat nem direkt módon, hanem közgazdasági eszközök beiktatásával elérni törekvő) tervezés folyik, és a kistermelőket megtűrik. Ennek megfelelően Magyarországon a kommunizmus időszaka 1963-ban lezárult, attól kezdve szocializmusról beszélhetünk, 1968 után pedig a gazdaságban reformszocializmusról. (Mely a jól ismert „legvidámabb barakk” állapothoz vezetett.)
  - 3 Annak idején, Kelet-Európa-kutató koromban, az élelmiszerhiányt javasoltam, mint gyakorlatias ismérvet a kommunista és szocialista rendszerek megkülönböztetésére. A tervutasításos rendszer ugyanis a mezőgazdasággal boldogult a legnehezebben.
  - 4 A helyzet Andy Vajna hazai aktivizálódásával kezdett megváltozni, különösen 2011-es kormánybiztosi kinevezése után.
  - 5 Bár abban természetesen a már említett és ismert rendszerspecifikus okok is közrejátszottak.
  - 6 A HVG 2009. december 26-i száma (a Pew Research Center nyomán) érdekes közvélemény-kutatási adatokat közölt. Nyolc korábbi szocialista ország közül Magyarország volt a legkevésbé elégedett a demokráciával, és nálunk volt a legnagyobb azok aránya (72%!), akik úgy érezték, hogy rosszabbul éltek, mint az átkosban. Ugyanakkor a piacgazdaság elfogadottsága Magyarországon volt az egyik legmagasabb, és az „erős vezér vagy demokratikus kormány” választásában a középmezőnyben álltunk, kissé az előbbi felé billenő mérleggel. Ezek az adatok egyértelműen arra utaltak, hogy – Kis János és a liberálisok azon vádjával ellentétben, miszerint a jobboldal lejáratotta a kapitalizmust és a demokráciát – a magyarok elsősorban nem a rendszert és intézményeit hibáztatták, hanem a politikai elitet és a rossz gazdaságpolitikát.
  - 7 Ezt kutatói körök is alátámasztották: pl. az annak idején Inotai András vezette Világgazdasági Kutató Intézet, vagy a gyakran hetet-havat összehordó, fiatalon akadémikussá avasztált Csaba László.
  - 8 A Kádár-rendszer bruttó 20 milliárd dollár tartozást „hozott össze”, de amögött ott állt fedezetként az állami vagyon. 2010-re az állami vagyont elkötyvetéltük, tartozásunk viszont 120 milliárdra nőtt. (Igaz, míg a 20 milliárd csak államadósság volt, a 120 milliárd azon felül a vállalatok, önkormányzatok és a magánszemélyek adósságait is tartalmazta.)
  - 9 Az egypart gazdaságpolitikai titkára még a '80-as évek második felében is arról biztosította híveit egy zártkörű tájékoztatáson, hogy amíg ő a helyen van, egy cent külföldi működőtőkét be nem enged az országba.
  - 10 Annak idején a gazdasági és kereskedelmi miniszter tanácsadója voltam – amíg nem elleneztem a belkereskedelem külföldi cégeknek történő privatizálását.
  - 11 A hazai támogatások több mint 90%-át a külföldi nagyvállalatok kapták meg, s az európai uniós támogatásokból is aránytalanul nagy mértékben részesedtek.
  - 12 Ebben a vonatkozásban még azt a történelmi tény is meg kell emésztünk, hogy az erdélyi Magyar Autonóm Tartomány Sztálin háború utáni követelésére-utasítására jött létre.
  - 13 A falvak biztonságának bűnös elhanyagolásától a disszonáns szociálpolitikáig, illetve az annak kiigazítására törekvő helyi kezdeményezések elfojtására számos körülmény támasztja alá e kijelentést.
  - 14 Értékelését a HVG 2009. december 26-i száma közölte.
  - 15 Az ún. „marginális adóék” 2013-ra süllyedt a visegrádi 3-ak szintjére. (Baksay–Palotay, Közgazdasági Szemle, 2017. július–augusztus, 707. o.)
  - 16 A stabilizálás részletes elemzéséről lásd Baksay Gergelynek és Palotai Dánielnek a Közgazdasági Szemle, 2017. július–augusztusi számában megjelent tanulmányát. Valamint Pesuth Tamás Matolcsy Györggyel készült interjúját a Közgazdaság 2014/14. különszámában. Továbbá: Matolcsy György és Palotai Dániel írását a Polgári Szemle 2014. márciusi számában.
  - 17 Egy főre jutó nemzeti termékünk most az európai uniós átlag 70 százalékát teszi ki.
  - 18 A kérdés ennél bonyolultabb, de itt nincs alkalom a kifejtésére. Az „utalérsi effektus” a szabad verseny közepette is ad lehetőséget a kevésbé fejletteknek: a később jöttek ugyanis már alkalmazhatják az újabb technológiákat.
  - 19 Halmai Péter: Krízis és növekedés az Európai Unióban, 218. o.

- 20 Halmai, 230. o.
- 21 Jánossy Ferenc: A gazdasági fejlődés trendvonalai és a helyreállítási periódusok. KJK, 1966.
- 22 Nyugat-Európa gazdasági fellendülése egészen az 1973-as olajválságig tartott. Jánossy tétele mellett ebben szerepet játszott a Gerschenkron által „utolérési folyamatnak” nevezett tényező is. Lásd erről Zsinka László tanulmányát.
- 23 Lásd a Közgazdasági Szemle 1997. szeptemberi számában megjelent cikkét – a 23. lábjegyzetet.
- 24 Gazdasági átalakulás, nekilendülés és elakadás, 5. o.
- 25 A 2004-es csatlakozást megelőző és övező eufória közepette voltak józan hangok is. Kozma Ferenc 2003-ban „az uniós csatlakozás előre látható traumájáról” beszélt – hozzátéve, hogy a kimaradás még nagyobb bajt okozna. (Magyar Tudomány, 2003/2. 193. o.)
- 26 Jól illusztrálja ezt a helyzetet, hogy pl. Csehszlovákia és hazánk gazdasági kapcsolatai a két világháború között nagyobb arányúak voltak (amikor Csehszlovákia, mint kisantant ország, „halálos ellenségünk” volt), mint a szocialista időkben, a két „testvérország” között.
- 27 Pogátsa, Magyar Nemzet online, 2020. március 27.
- 28 Reszegi, g7.hu, világ.
- 29 Európai uniós tagságunk különböző vetületeiről lásd Ki akar itt Superman lenni? című könyvem V. fejezetét.
- 30 A „jövedelem” oldalon figyelembe kell venni a külföldön élő magyar állampolgárok hazautalásait is, a „veszteségek” oldalon pedig van egy nehezen számszerűsíthető tétel: a külföldi vállalatok nálunk működő leányvállalatai a „belső” forgalomban magasan árazzák az ide irányuló termékeket, az innen kimenőket viszont alacsonyán. Ezekről a kérdésekről lásd: a Magyar Nemzet 2017. április 15-i számában, vagy a 2017. május 3-i Magyar Időkben megjelent elemzéseimet. Továbbá: web-oldalamon: http://kisskaroly.x3.hu/gazdpol/amnezia_mi.pdf
- 31 Még általában is merő képtelenség azt feltételezni, hogy a nyugati tagországok egyoldalúan jótékonykodnak a kelet-európaiakkal.
- 32 Ezért a sok egyszeri beruházást jelentő, és nem is alapvető fontosságú létesítmény, mely nem indít be tovagyűrűző fejlődést.
- 33 168 óra online, 2018. április 26.
- 34 Válasz online, 2019. május 21.
- 35 Gyurgyák több állításával való egyet nem értésemet egy válaszcikkben fogalmaztam meg a Válasz online, 2019. június 3-i kiadásában.
- 36 A magyar politikai rendszer legátfogóbb elemzéséről lásd a Körösenyi András szerkesztette A magyar politikai rendszer – negvedszázad után című kötetet.

Trianonról

Az I. világháborút lezáró békeszerződés – pontosabban: békediktátum – a magyar történettudományban és közgondolkodásban egyaránt úgy él, mint a nemzeti sorstragédiák egyike, ha nem legnagyobbika, a tatár-mongol pusztítás (1242) és az ottomán hódítás, törökellenes háborúk (1526–1697) mellett. (A negyedik, 1945, a szovjet megszállás, az 1956-os nemzeti forradalom bukása, s ezek politikai, társadalmi, gazdasági és morális demográfiai következményei is jórészt 1918–20-ra vezethetők vissza.)

Trianon *történelmi gyökerei* századokra nyúlnak vissza. A 15. század végén az Angliával azonos lélekszámú, 80-85%-ban magyar népességű állam három részre szakad, a háborúk és járványok következtében óriási területek néptelenednek el, különösen délen. A térség, Kelet-Közép-Európa egyre inkább peremterületté, perifériává válik, leszakad Nyugat-Európától: nemzeti monarchiák helyett itt soknemzetiségű birodalmak alakulnak ki. A Magyar Királyság a Habsburg Birodalom rendi (nemesi) autonómiával bíró része; Horvátország-Szlavónia, a Határőrvidék, Erdély és a Temesi Bánság külön kormányzati egységek – az utóbbiból császári rendelet tiltja ki a magyarokat és a zsidókat 1778-ig. A 18. században a hatalmas állami-földesúri telepítések (szerbek, németek, románok, horvátok) mellett jelentős a belső munkaerő-vándorlás is (szlovákok, ruszinok). Ezek eredményeképpen az ország etnikai összetétele alapvetően megváltozott: a magyarok a 19. század végéig kisebbségben voltak; különösen a peremterületeken. A bécsi kormányzati körök támogatását élvező nemzetiségek különállását, identitástudatát erősítette egyházi-kulturális, és részleges területi autonómiájuk. (Határőrvidéki szerbek, erdélyi, szepességi szászok.)

A francia forradalom és a német romantika hatására kialakult nemzeti megújulási mozgalmak első szakaszában nyelvi-kulturális, a másodikban gazdasági-politikai emancipációs-függetlenségi követelések fogalmazódtak meg és csaptak össze. Horvátország (1746-tól Szlavóniával bővülve) esete a legegyszerűbb: 1102-től társország lévén, 1868 után teljes belső önkormányzattal (home rule) rendelkezik, horvát hivatalos nyelvvvel, honvédséggel, közigazgatással. A Szerb Vajdaság követelés már 1791-ben megjelenik, s létezik is 1849-től 1861-ig. A megyehatárok etnikai alapon való átrajzolásával kialakítandó Szlovák Kerület tervét 1861-ben terjesztik elő.

Az 1867-es kiegyezéssel a magyar uralkodó osztályok kezébe kerül a politikai hatalom, a megyei és államigazgatás. A francia mintára kialakított „magyar politikai nemzet” fogalmában a magyar is csak mint az egyik „nemzetiség” szerepelt, s az 1868-as – akkor egész Európában legdemokratikusabb – nemzetiségi és népiskolai törvény az egyének jogegyenlősége alapján biztosította a kisebbségi jogokat az oktatásban, közéleti anyanyelvhasználatban, hivatalviselésben, egyesületek, gazdasági intézmények alapításában-működtetésében. A görögkeleti és görögkatolikus egyházi autonómiák különösen szerb és román viszonylatban a nemzettudat erősödését, egy értelmiségi vezetőréteg kialakulását segítik elő, amely egyre nagyobb érdeklődéssel és vonzódással fordul határon túli nemzettestvérei felé.

A fokozatosan függetlenné váló, egyesülő-terjeszkedő román és szerb fejedelemség majd királyság célja Nagy-Románia és Nagy-Szerbia megteremtése Ausztria-Magyarország, a Török Birodalom (és, szerencsés esetben Oroszország román-,) illetve szerbalkta területeinek bekebelezésével. Ehhez sikerült megszerezni nemcsak a

nagy ortodox-pravoszláv testvér, Oroszország, hanem a nyugati, elsősorban a francia kormányzati körök és liberális közvélemény támogatását. Hatásos propagandájuk hitelét erősítették a századfordulótól felerősödő magyarosítási tendenciák az oktatásban (Aponyi-törvény, 1907) és a hivatalos helynév-használatban.

Ezek eredményei azonban messze elmaradtak a gazdasági fejlődéssel, városiasodással és társadalmi mobilitással járó természetes asszimilációétól, csupán az erőszak látogatását keltették fel. (Szekfü Gyula) 1871-ben nem sikerült tető alá hozni – főként német és magyar ellenállás miatt – az osztrák–cseh kiegyezést, és a csehek bevonásával trializmussá alakítani a Monarchia államszervezetét. Amellett, hogy átgondoltan erősítették gazdasági, társadalmi pozícióikat a cseh-morva-sziléziai országrészek, a cseh bankok és szervezetek – a románokhoz hasonlóan – egyre sikeresebb tevékenységet folytattak Magyarország szlováklakta vidékein, segítve a szlovák polgárság, értelmiség és saját földjén gazdálkodó parasztság kialakulását, terjesztve közöttük a „csehszlovakizmus” eszméjét. Gyanítható, de még bizonyíthatatlan a szerb, valamint cseh részvétel a zágrábi hűtlenségi perben (1908) és a csernovai csendőr-sortúzhöz (1907) vezető események előkészítésében. Mindkettőt részletesen – és tendenciózusan – ismertette a világsajtó, sokat rontva Ausztria-Magyarország nemzetközi megítélésén.

Annak ellenére, hogy az európai kormányok és a közvélemény csak előnytelen osztrák híradásokból ismerhette az itteni viszonyokat, a magyarról, mint Kossuth népéről, a parlamenti demokrácia és liberális kormányzat országáról, rendkívül kedvező kép élt az angol liberális közvéleményben a 19. század végéig – 20. század elejéig. Az image romlása már az 1870–80-as években megkezdődött, amikor a brit kormányzati politikában és közvéleményben a hagyományos törökbarát és oroszellenes vonal gyengülésével egy, a balkáni szláv törekvéseket megértőbben kezelő irányzat kezdett felülkerekedni, nem kis mértékben Gladstone levelezőpartnere, a jugoszlávizmus egyik szellemi atyja, a magyarellenes Strossmayer diakovári (Djakovo) püspök hatására.

Anglia több mint két évszázadon át Ausztriát tekintette az európai hatalmi egyensúly egyik legfontosabb elemének (Palmerston), s támogatta nagyhatalmi helyzetének megőrzésében, sőt erősítésében. (Berlini kongresszus, 1878.) A döntő fordulatot az angol–német viszony megromlása, a Franciaországgal (1904) és Oroszországgal (1907) kötött barátsági (titkos) egyezmény jelentette. A fokozódó németellenes légkörben egyre inkább hitelt adtak a Dunai Monarchia működési zavarairól és a szlávok, románok, olaszok elnyomásáról szóló híradásoknak. A negatív Ausztria- és Magyarország-kép kialakításában meghatározó szerepe volt H.W. Steednek, a „The Times” bécsi tudósítójának és *R.W. Seton-Watson*nak, a történésznek és közírónak. Információikat a dualizmus és magyarellenes bécsi, erdélyi szász és román, szerb, horvát, de legfőképpen szlovák politikusoktól, papoktól, újságíróktól szereztek be, s az elfogultság minden munkájukban kimutatható. Ezek közül legnagyobb jelentőségűvé Seton-Watson „Racial Problems in Hungary”-ja (1908) vált, mert annak alapján állították össze a brit béke delegáció Magyarországot tárgyaló kézikönyveit, s a brit határjavaslatok jelentős mértékben a kötet nemzetiségi térképének figyelembevételével készültek. A háború kitörése után már nemcsak az „alávetett népfajok” jogaiért, kulturális és területi autonómiájáért, a szövetségi államszervezetért küzdöttek, hanem cseh, szlovák, horvát és román emigráns barátait támogatva a Monarchia szétzúzásaért. „[...] Mostantól kezdve egy nagy szerb állam létrejötte elkerülhetetlen és *nekünk* kell azt megeremtenünk. Dalmáciát, Boszniát, Horvátországot és Isztriát egyesíteni kell Szerbiával. Romániának meg kell kapnia minden románt.” (Seton-Watson, 1914. augusztus 6-án.) Az év őszén, Masarykkal folytatott megbeszélései után ezt írta a Foreign Office-hoz eljuttatott emlékiratban:

„... a követendő irányvonal az volna, ha a szövetségesek a győzelem után helyreállítanák a történelmi Cseh-Morva-Sziléziát, és ehhez hozzáadnák Magyarország szlovák körzeteit.”

1916-ban indított folyóiratának, a „New Europe”-nak vezető témája és nyíltan vállalt célja az Osztrák–Magyar Monarchia megsemmisítése után a nemzetállamok Európájának kialakítása volt, szövetségeseik, a szerbek, görögök, románok, csehek és lengyelek maximális igényeinek kielégítésével. Seton-Watson egyik alapvető tévedése az volt, hogy a természetes és önkéntes asszimilációt is erőszakos, könyörtelen magyarosításnak tekintette, így Petőfiben és Kossuthban is renegát szlovákokat látott. Így írhatta le azt, hogy „... a nem-magyar nemzetiségek a civilizált Európában példa nélkül álló elnyomó politika áldozatai.” A másik, hogy a magyar uralkodó osztály elnyomó politikájáért az egész magyar népet elmarasztalja, kollektív bűnösnek tartja. A háborús felelősségről szólva kijelenti: a háború sokkal inkább magyar, mint német háború, „... mert a magyarok bármely más népnél többet tettek, hogy előidézzék azt az elektromos felszültséget Délkelet-Európában, amely kiváltotta a végzetes robbanást.”

Felvetődik a kérdés: *szükségszerűen bomlott-e fel az Osztrák–Magyar Monarchia*, s a külső vagy a belső tényezők játszották-e a nagyobb szerepet?

Fennállásának utolsó fél évszázadában a Monarchia volt a világ egyik legdinamikusabban fejlődő állama, az USA, Németország és egyes skandináv országok mellett. Gazdaságilag ideális egység volt, a munkamegosztás és integráció magas fokán. A hatalmas egységes vámterület, a fejlett közlekedési hálózat, a jól működő közigazgatás, igazságszolgáltatás, hatékony rendfenntartás, az élet- és vagyonbiztonság (nyugat-)európai szintű volt, kedvező működési feltételeket biztosítva a nyugati befektetőknek. A különbség oly nagy volt Magyarország és déli, keleti szomszédai között, hogy a brit békedelegáció számára összeállított egyik kézikönyv szerzője kimondja: „... a románok minden téren sokat nyertek 1867 óta [...] nem könnyű megállapítani, Romániához akar-e csatlakozni az erdélyi románság, vagy továbbra is külön államban akar élni.” Tény, hogy *a világháborúig a magyarországi nemzetiségek nem akartak elszakadni, csak kulturális, területi autonómiát követeltek maguknak, a történelmi Magyarország határain belül.* A dualizmus szabta keretek, és Ferenc József (aki a 18. századi felvilágosodott abszolutizmus utolsó mohikánja volt) minden újat és változást elutasító merevsége, az uralkodó osztályok szűklátókörűsége és megújulásra képtelensége nem adott lehetőséget a politikai-társadalmi rendszer korszerűsítésére és a nemzeti-kisebbségi kérdések kompromisszumos megoldására. Ha a hatalmon lévők felismerik az elkerülhetetlen változások (általános titkos választójog, földreform, haderőreform és -korszerűsítés, autonómiák és/vagy szövetségi államforma) szükségességét, és közeledünk, nem távolodunk a liberális eszmék által uralt Nyugat-Európától, 1914-ig a lehetőség adott volt egy spanyolországihoz hasonló megoldásra, a túlélésre.

Kevésbé ismert, hogy Steed, Seton-Watson, Masaryk, Beneš, Supilo, Trumbić, Dmowski tevékenysége ellenére a nyugati fővárosokban 1918 tavaszáig reménykedtek abban, hogy Ausztria-Magyarország különbékével leválasztható Németországról, sőt lengyel és ukrán területekkel bővíülhet. (Smuts–Mensdorff tárgyalások) Wilson elnök 14 pontjában is csak „... az autonóm fejlődés ... lehetősége” szerepelt. A döntő fordulatot az utolsó nagy német offenzíva visszaverésének, a háború bármely eszközzel való befejezésének kényszere hozta. Ekkor született a döntés a szövetséges fővárosokban Ausztria-Magyarország feldarabolására, a „kisebb szövetségesek” és a nemzeti kisebbségek igényeinek teljes kielégítésével. A Csehszlovák Nemzeti Tanács elismerése (1918. augusztus 9.) a robbanás erejével vetette szét a Monarchiát, amelynek stabilitása érezhetően megrendült, mert elveszett a lehetőség a 30 milliós központi osztrák–cseh–magyar tömb együttmaradásának, a peremterületek bizonyosra vehető leválása esetén.

Az „új Európa” rendező elve a „nemzeti önrendelkezés” volt, amelyet azonban csak a győztes szövetségesek érvényesíthettek, az antant politikai, katonai és gazdasági támogatásával. A brit kormány elé került Foreign Office-tanulmány szerint „... a nemzetiségi elv legyen a háború utáni területi rendezés egyik vezérelve... ha szabad kezét adunk a nemzetiségeknek, a kettős Monarchiát [...] szét kell zúzni.” (1916. augusztus) A párizsi békekonferencián (1919. január–június) az új államok határait meghúzó diplomatákat és katonákat egy más megfontolás (is) vezette: Lengyelország, Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia és Görögország számára biztosítani a stratégiai és gazdasági életképességet (viability).

Olyan gazdaságilag és katonailag erős nemzetállamokat akartak létrehozni, amelyek ellensúlyul szolgálhatnak és védelmet nyújthatnak egy megerősödő Német- vagy Szovjet-Oroszországgal szemben is.

A Csehszlovákia határait tett javaslat előterjesztésekor Cambon, a bizottság francia elnöke kijelentette: „... nagy súllyal estek latba gazdasági és stratégiai megfontolások is, mivel a tisztán népfaji határok a csehszlovák államot védtelenné és gazdaságilag bénává tették volna”. Kizárták a népszavazás lehetőségét is. Sir Eyre Crowe, a brit delegáció vezetője pedig így érvelt: „... ha azért, hogy jobb közlekedési vonalat tudjunk biztosítani, fel kellene áldoznunk néhány százezer magyart, ez ne állítson meg bennünket.” Ez a sokat eláruló kijelentés 1919. február 17-én hangzott el, amikor a francia hadvezetés egy nagyszabású hadműveletet készített elő a finn határtól Odesszáig a „bolsevizmus” ellen, és ehhez biztosítani akarta a felvonuláshoz szükséges vasútvonalakat oly módon, hogy azokat a megbízható csehszlovákoknak, románoknak és jugoszlávoknak ítélik. A dokumentumokban nyoma sincs Ronyvának, mint hajózható folyamnak, ám a február 8-án benyújtott brit határjavaslat indoklásában ez áll: „... a 35 mérföldnyi Duna-szakasz Komárom és az Ipoly-torkolat között gazdasági alapon került átengedésre, ... hogy szabad dunai kijáratot adjon ... Szepsitől Vásárosnaményig a határ az etnikai megoszlás ellenére halad, de a javasolt vonal közvetlen összeköttetést biztosít Csehszlovákia és Románia között...” (A Csallóköz Magyarországé maradt volna, csak francia és cseh nyomásra csatolták el.) Hasonló megfontolásból került a Bácska egésze Jugoszláviához, a Bánság megosztva Jugoszláviához és Romániához, az Arad–Nagyvárad–Szatmárnémeti–Királyháza vasútvonal Romániához. Általánosságban megállapítható, hogy az amerikai delegáció igyekezett összhangba hozni az etnikai és az államhatárokat – ennek megfelelően az utóbbi városok Magyarországon maradtak volna. Erdély hovatarozása egy pillanatig sem volt kétséges: a döntő érv Románia hadbalépése és az 55%-os román többség volt. A francia politikusok a legtúlzóbb igényeket is támogatták, míg a brit delegáció, amely kezdetben és hivatalos javaslataiban is az amerikai álláspontot támogatta, fokozatosan feladta elveit, és hozzájárult a Csallóköz, a Mura-vidék, a baranyai háromszög és a Bácska északi felének elcsatolásához.

Sokat vitatott kérdés, hogy a magyarországi tanácsköztársaság léte mennyiben szigorította a békefeltételeket. Egyértelműen bizonyítható, hogy a nyugati határsáv (Burgenland) Ausztriának ítélésével egyrészt kárpótolni akarták azt Dél-Tirol elvesztéséért, másrészt elejét akarták venni Bécsben egy magyarországihoz hasonló kommunista hatalomátvételnek. Jóllehet a Mura-vidék és a Duna–Dráva-szög elcsatolására 1919 júliusában hoztak határozatot, a dokumentumokból kiderül: *a nyugati hatalmak szakértői a „trianoni” határokat már 1919. március közepére megvonták.* Sőt: a tanácsköztársaság és katonai sikerei kedvező határmódosításokra ösztönözték a Párizsban tárgyalókat: így maradhatott Magyarországé a Záhony–Vásárosnamény–Mátészalka–Nagykároly vasútvonaltól keletre fekvő szatmár-beregi terület és a Lökösháza–Békéscsaba–Kötegyán háromszög.

Ha kevesen is, de meglátták a veszélyeket. 1918 októberében L. S. Amery, Lloyd George külpolitikai tanácsadója azt írja Balfour külügyminiszternek: barátaink igényeinek kielégítése nyugtalanságot és bizonytalanságot teremt, s előbb-utóbb háborúhoz vezet; ezért egy „szuperállam”, „... egy új dunai konföderáció segítségével lehetne legjobban biztosítani az állandó stabilitást és fellendülést”. Hasonló következtetésekre jut Ch. Seymour, az amerikai delegáció egyik vezetője Wilson elnökhöz írt memorandumában: ezek a határok ne független nemzeteket, hanem egy szövetségi állam részeit válasszák el egymástól, s kívánatosnak tartotta, hogy a rendezést ebből a szempontból vizsgálják felül. A brit vezérkari főnök komoran jelentette ki: „Ha Európát balkanizálnánk, többé ott nem volna béke.”

De mit is jelentett Magyarország számára ez a békediktátum?

Az ország területe (Horvátország-Szlavónia nélkül) kevesebb, mint harmadára, lakosainak száma kevesebb, mint felére csökkent. Veszteség: terület 72, lakosság 64%!

Részletezve, az 1910-es népszámlálási adatok szerint:

Romániához került	103 ezer km ²	36,4%	5257 ezer lakossal	ebből magyar	1658 ezer	31,5%
Csehszlovákiához	62 ezer km ²	21,8%	3518 ezer lakossal		1067 ezer	30,3%
Jugoszláviához	21 ezer km ²	7%	1509 ezer lakossal		462 ezer	30,6%
Ausztriához	4 ezer km ²	1,4 %	292 ezer lakossal		26 ezer	9%
„Trianoni” Magyarország	93 ezer km ²	32,8%	7615 ezer lakossal			

Összehasonlításul: Németország a versailles-i békében területének 13, lakosságának 10%-ról volt kénytelen lemondani, s az utóbbiak túlnyomó többsége lengyel, dán és francia volt; Bulgária esetében ez 8-8%-ot jelentett.

A fő mezőgazdasági termé- nyek vetésterületéből	a szomszédos államokhoz került	Magyarországon maradt
búza	54,3%	45,7%
árpa	52,7%	47,3%
zab	67,8%	32,2%
kukorica	65%	35%
burgonya	60,9%	39,1%

Az erdők 86,6%-nak elvesztésével Magyarország a kontinens fában egyik legszegényebb államává vált.

A gyümölcsstermelő területek túlnyomó része Romániához és Csehszlovákiához került; ezek pótlására kezdődött meg már az 1920-as években a szabolesi és a szatmári nagyüzemi alma-telepítés.

Nyersanyaglelőhelyeink, bányáink többségét elvesztítettük. A Monarchia egységes piacára termelő iparágak területileg is szakosodtak; így Magyarország óriási kihasználatlan élelmiszeripari (malom, cukor, sör, szesz) kapacitást örökölt, de textil- és ruházati ipara alig volt. Hadiipari tevékenységet (fegyver, lőszer, fejlett repülőgép-gyártás) a magyar üzemek nem folytathattak a békeszerződés tiltó rendelkezései miatt.

Az új határok egyre nehezebben átjárható vámhatárokká váltak, elvágva egymástól korábban élénk cserekapcsolatban lévő hegyvidéki és síksági tájakat. De ennél is rombolóbb hatású volt, hogy az 1918-ig egymással szoros és kölcsönösen előnyös gazdasági-kereskedelmi kapcsolatban álló országok mindegyikében a nyugati orientáció elsorvasztotta a közelebbi partner-kapcsolatokat.

Az oldalirányú vasútvonalak a síkság-hegyvidék találkozásánál kialakult nagyvárosokkal, az azokat összekötő utak és valamennyi hajózható csatorna a szomszédos országok területére került.

Ebből az is következett, hogy az évszázadokon át kialakult gazdasági, közlekedési, közigazgatási és kulturális-oktatási központok elvesztésével a határmenti területek fejlődése megállt, egyre szegényebbé, elmaradottabbá váltak. Például a Magyarországon maradt 25 beregi község közül 16-ból épített út csak az elcsatolt korábbi központok, főként a megyeszékhely Beregszász felé vezetett, s csupán 9-et kötött össze kövesút az egyetlen megmaradt vasútállomással, Vásárosnaménnyal. Ezek a falvak 1919-ig 8-31 km-re voltak a legközelebbi várostól, utána 60-90 km-t kellett megtenni a szomszédos megyeszékhelyig, Nyíregyházig.

Egy sor város: Sopron, Esztergom, Balassagyarmat, Sátoraljaújhely, Makó, Gyula, Szeged, Baja közvetlenül a határszélre került, elvágva a vonzáskörzete, megyéje nagy részéről. Sok esetben hasonló eljelentéktelenedés, visszafejlődés várt a határ túloldalára került városokra, így Komáromra, Ipolyságra, Beregszászra, Nagykárolyra, de legfőképpen Szabadkára. Csak kevés település profitált abból, hogy „megszabadult” dinamikusabban fejlődő versenytársától, s hogy a kényszer regionális központtá emelte – ezt látjuk pl. Szeged, Debrecen, Győr, Újszóny („magyar Komárom”), Mátészalka – és kisebb mértékben Nyíregyháza – esetében.

Mindezeket s a több mint egy éven át fenntartott blokádon (szénszállítmányok) és a megszálló román hadsereg zsákmányolásán (vasúti gördülőanyag, ipari berendezések, mezőgazdasági termékek, állatok) túl a csonka ország bajait tetézte a megszállott, majd elcsatolt területekről ide menekülő százezrek, főleg állami alkalmazottak, tisztak, értelmiségiek ellátása, munkába állítása, lakáshoz juttatása. 1918 és 1924 között 426 ezer menekült, állásától és/vagy állampolgárságától megfosztott, kiutasított személynek kellett életlehetőséget biztosítani.

A nemzetiségi elvű, s a népek önrendelkezésére hivatkozó rendezés csődjét mutatta, hogy az 1921-es népszámlálások szerint térségünk országaiban a nemzeti kisebbségek aránya a következő volt: Lengyelország: 36,5%, Csehszlovákia: 34,5%, Jugoszlávia: 18,8%, Románia: 22,3%, Magyarország: 10,4%.

A győztes hatalmak – részben rossz lelkiismeretük megnyugtatására – a szövetséges és legyőzött államok kormányai által aláírt békeszerződésbe belefoglalták a *Népszövetség kisebbségvédelmi rendelkezéseit*, amelyek előírták:

- az állampolgárok közötti egyenlőséget, beleértve a hivatalviselést és az iparűzést;

- az anyanyelv szabad használatának jogát a magán- az egyházi, az üzleti és a közéletben;
- jótékonyági, vallási és társadalmi intézmények, iskolák létesítésének jogát, szabad nyelvhasználattal és vallásgyakorlattal;
- állami elemi iskolákban anyanyelven történő oktatást és
- az állami és községi adókból arányos részesedést intézményeik fenntartására.

A párizsi békekonferencia 1919. június 13-án táviratban szólította föl a csehszlovák, magyar és román kormányt a „haszontalan ellenségeskedések” beszüntetésére és a had-erők kölcsönös visszavonására a már megállapított – és akkor nyilvánosságra hozott – határok mögé. Kun Béla kormánya ennek feltétel nélkül eleget tett, s ez a hibás döntés egyenesen vezetett a tanácsköztársaság bukásához. A békeszerződés teljes szövegét csak 1920 januárjában közzölték a Huszár-kormánnyal. A magyar béke delegáció és vezetője, Apponyi Albert 8 jegyzéket és számos, Teleki Pál és munkatársai által összeállított térképet adott át az Ötök Tanácsának (a békekonferencia a német békeszerződés aláírása után, 1919. június végén feloszlott), a feltételek enyhítését, valamint a régi és az új határ közé eső területen népszavazás engedélyezését kérve. Valamennyi magyar kérést elutasították; Apponyi ékesszóló, három nyelvű retorikája is hatástalan maradt. A békediktátumot végül 1920. június 4-én írták alá, a versailles-i Nagy Trianon palotában. (Innen a név, hogy megkülönböztessék a némettől.)

(Békés revízió) A két háború közötti időszakban a magyar kormányok és a közvélemény – jó adag önbecsapással – csak átmenetinek, ideiglenesnek tekintették „az ország megcsonkítását”, és már a kezdet kezdetétől, 1918 ősztől propagandahadjáratot folytattak ellene. A Területvédő, majd a Revíziós Liga (elnöke a korszak írófejedelme, a német származású Herczeg Ferenc), a Teleki Pál által szervezett és vezetett Államtudományi, a pécsi egyetem mellett működő Kisebbségtudományi Intézet, a legkülönfélébb társadalmi szervezetek, tudományos társaságok, egyetemek és egyházak számos kiadványt jelentettek meg és terjesztettek a világnyelveken, megpróbálva a világ közvéleményét a „magyar ügy” mellé állítani. A kisantant (Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia) nyomasztó katonai és gazdasági erőfölénye és nyugati, főleg francia támogatása miatt csupán a békés területi revízió jöhetett szóba. A lehetséges nagyhatalmi támogatók közül Franciaország ellenséges, Német- és Szovjet-Oroszország gyenge volt (az utóbbi ideológiai okokból is kizárt volt, jóllehet élesen elítélte a „ragadozók és rablók” versailles-i világrendjét), az Egyesült Államok hátat fordított az európai politikának, így csak Mussolini Olaszországa és Nagy-Britannia megnyerésére volt reális esély. A Lordok Házában Lord Newton vezetésével magyarbarát csoport alakult, amely az 1920-as években a brit és az európai kormányokat és közvéleményt igyekezett megnyerni a békés határrevízió gondolatának.

A magyar revíziós propaganda első látványos sikereit az 1927-es év hozta. A Revíziós Liga Londonban, Párizsban, Rómában és Berlinben megnyitotta irodáit, júniusban Lord Rothermere lapjában, a „Daily Mail”-ben megjelent az a cikk („Hungary’s Place under the Sun”), amely egy több mint tízéves revíziós kampány kezdetét jelentette, elsősorban a határ menti, túlnyomóan magyarlakta területek visszaszerzésére. Az 1926–27-es római tárgyalások nemcsak Magyarország külpolitikai elszigeteltségéből való kitorést jelentették, hanem azt is, hogy a világháború egyik győztes hatalmának, a balkáni és közép-európai vezető szerepre törő Olaszországnak a vezetője támogatásáról biztosította revíziós törekvéseit. A magyar igényeket Bethlen István volt miniszterelnök fogalmazta meg 1933-as angliai előadókörútján: a színmagyar területek visszaadása, szlovák és ruszin

autonómia, s népszavazás döntsön arról, melyik államban kívánnak élni. Gömbös Gyula miniszterelnök 1935 januárjában ennél tovább ment, és a Sir Robert Gower által vezetett brit parlamenti delegáció elé a következő igényeket tárta:

- „... határrevízió az etnikai, földrajzi és gazdasági követelmények eredője alapján;
- a magyar kisebbségek teljes kulturális, gazdasági és politikai szabadsága a kisantant-államokban;
- teljes egyenjogúság a fegyverkezés terén, 100 ezer fős hadsereg” (amely még mindig kisebb, mint a legkisebb szomszédos állambeli)

Nyilvánvaló, hogy a Németországban bekövetkezett változások hatására növekedtek meg a magyar igények. A korábban egyértelműen nyugati, angol orientációjú revíziós mozgalom kettészakadt, és egyre többen a szintén revíziós politikát folytató Németországban látták a magyar törekvések leghatékonyabb támogatóját, és egyre inkább ez vált az egymást követő kormányok hivatalos politikájává. Hitler hatalomra kerülése után a brit kormányban és közvéleményben is erősödött a meggyőződés, hogy „valaminek történnie kell Közép-Európában”. Az Alsóház magyarbarát képviselőcsoportjának tagjai rendszeresen felkeresték Magyarországot és a szomszédos államokat, és tárgyalásaikról, tapasztalataikról a legtekintélyesebb lapokba írtak cikkeket, és könyveket is megjelenítettek. Egy követségi jelentés szerint „... az angol kormány... nemcsak elismeri a békeszerződések revíziójának szükségességét, hanem hajlandó részt venni a revízió gyakorlati megvalósításában” (1933. március). A „The Times” ugyanakkor arról írt, hogy „... az angol közvélemény... a magyar revíziós követeléseket is olyan problémának látja, amelyekre a német kérdés rendezése után aránylag könnyű lesz megoldást találni.”

Jöllehet Titulescu és a kisantant több más vezetője is kijelentette, hogy „a revízió-háború”, a brit kormány valóban a békés határrevízió álláspontját tette magáévá. Lord Runciman tényfeltáró útja 1938 augusztusában a müncheni döntés előkészítéséül szolgált. A nyugati hatalmak azonban visszautasították, hogy szerepet vállaljanak a magyar és a lengyel határok rendezésében, így az 1938. november 2-án meghozott *első bécsi döntést* már csak Ciano és Ribbentrop hozták. Ennek eredményeképpen – a kétoldalú magyar–szlovák tárgyalások kudarca után – Magyarországhoz visszakerült 12 ezer km², több mint egymillió lakossal, kiknek 85%-a magyar volt. A visszacsatolt városok között volt Komárom, Érsekújvár, Léva, Losonc, Ipolyság, Rimaszombat, Rozsnyó, Kassa, Ungvár, Munkács és Beregszász. A határvonal – és ehhez Teleki Pál szigorúan ragaszkodott – a legpontosabban ígyekezett követni a nyelvhatárt, stratégiai-közlekedési megfontolások ellenére is: így pl. a kassa–csapi vasúti fővonal egy szakasza szlovák területen maradt.

Szlovákia függetlenségének elnyerése után, 1939 márciusában a magyar csapatok elfoglalták Kárpátalját, s ezzel újabb 12 ezer km²-rel gyarapodott az ország, 700 ezer, döntő többségében ruszin lakossal. Ismét magyar zászló lengett az „ezeréves kárpáti határok” egy szakaszán, de ennél sokkal fontosabb volt a közös magyar–lengyel határ létrejötte. Ennek jelentősége a 2. világháború első heteiben nőtt meg, amikor több mint százezer lengyel katona és polgári személy nyert ideiglenes menedéket Magyarországon; a nyugatra távozó katonák zöme a brit hadsereghez csatlakozott.

1940 tavaszán–nyarán kiéleződött a magyar–román viszony. A kétoldalú tárgyalásokon nem született megegyezés, így *román kérésre* ismét összeült a tengelyhatalmak döntőbíró-sága és a *második bécsi döntés* salomoni ítéletet hozott: Erdély és a Partium kettévágásával 1940 szeptemberében 43 500 km²-en 2,6 millió lakos tért vissza Magyarországhoz, benne a színmagyar Székelyfölddel, de egymillió románnal a köztes területeken. A döntéssel mindkét kormány és nép elégedetlen volt: magyar részről azt kifogásolták, hogy a bányák és nagyipari üzemek döntő többsége, az életfontosságú vasútvonalak, a Torda-környéki

földgázmezők, a dél-erdélyi és a volt magyarországi-bánsági területeken pedig félmillió magyar maradt román fennhatóság alatt. Az igazán hátrányos következmény az volt, hogy a magyar és a román kormány még szorosabban kötődött Németországhoz, és versenyfutás folyt Hitler kegyeiért egy újabb határrevízió reményében.

1941 áprilisában Jugoszlávia szétesése, az önálló horvát állam megalakulása teremtett lehetőséget a délvidéki területek (a Bácska, baranyai háromszög, Mura-vidék) fegyverrel történő visszafoglalására. Az angolbarát Teleki Pál miniszterelnök felismerve e lépés tragikus következményeit a német szövetségben vívott háború – általa bizonyosnak tartott – elvesztése esetén, tiltakozásul öngyilkos lett. Az akció eredményeként újabb 11 500 km²-rel és egymillió lakossal gyarapodott az ország; az utóbbiak között többségben voltak a szerbek, horvátok, szlovének és a németek. A békés területátcsatolások és fegyveres akciók eredményeként (bár említésre méltó összecsapásokra csak Bácskában került sor a szerb csetnikekkel) 1941 és 1944 között Magyarország területe a kétszeresére, lakosainak száma több mint másfélszeresére növekedett, és elérte a 172 ezer km²-t 14,7 millió lakossal; ebből

	anyanyelv		nemzetiség szerint	
magyar	11.367 ezer	77,5%	11.881 ezer	81%
román	1.100 ezer	7,5%	1.051 ezer	7,2%
német	720 ezer	4,9%	533 ezer	3,6%
ruszin	564 ezer	3,8%	548 ezer	3,7%
szerb-horvát	370 ezer	2,5% szerb	159 ezer	1,1%
		horvát	67 ezer	0,5%
szlovák	269 ezer	1,8%	175 ezer	1,2%
szlovén	70 ezer	0,5%	20 ezer	0,1%
nemzeti kisebbségek	3,1 millió	21,1%	2,5 millió	17%

Összegzésként megállapítható, hogy az 1938 és 1941 közötti határváltozások eredményeként a tisztán vagy többségében magyarlakta területek kevés kivétellel (Arad és környéke, a Bánság északnyugati része) ismét magyar fennhatóság alá kerültek, s Magyarország határai sokkal inkább egybeestek az etnikai határokkal, mint a trianoniak. Az egyes népek és nemzetiségek azonban olyannyira összekeveredve éltek és élnek a Kárpát-medencében, hogy lehetetlen volna követni az etnikai megoszlást; legjobban sikerült ez a magyar–szlovák, s legkevésbé a magyar–román határ esetében. Az etnikai elv legnyilvánvalóbb megsértése Ruszínföld és a csaknem tisztán horvátok lakta Muraköz megszállása volt, történelmi-stratégiai megfontolásokból. A mintegy hárommillió magyarországi nemzeti kisebbséggel szemben még mindig háromnegyed-millió magyar maradt kisebbségi sorban a szomszédos államokban. A háborús körülmények között végbement területváltozások letragikusabb következménye azonban a reváns és bosszúvágy felkeltése volt, amelynek a háború utolsó hónapjaiban több tízezer ártatlan magyar polgári személy esett áldozatul, főleg a Vajdaságban és Kárpátalján. A győztes szövetségesek egyetértettek abban, hogy a háború utáni területrendezés elvi alapja az 1937. december 31-i határok visszaállítása lesz.

Száz év széllel szemben

Trianon. Minden magyar nemzetiségűnek mást jelent, egy azonban közös: legtöbbünk tisztában van azzal, hogy mi történt azon az 1920. június 4-ei napon, és aki nincs, Trianon az ő életére is hatással van mind a mai napig. A történészek legtöbb esetben felülről vizsgálják a történelem kavargását, viharait, pedig, ahogyan egy történelmi eseményt sem, úgy a Versailles-ban és ezután történeteket sem szabad csak így vizsgálni. Ezt a súlyos eseményt az átlagember szemszögéből, „alulról” is elemezni kell, hogy hogyan éli meg ő, hogyan tud utána ezzel együtt élni. Különösen fontos az okokon túl azt is megnézni, hogy az egyes határon túli területeken ragadt magyarság hogyan, milyen lelkiállapotban élte meg ezt a száz évet. A felvidéki, kárpátaljai, erdélyi vagy épp a délvidéki magyarságot más-más hatások érik, más korlátozások vonatkoznak az emberek életére, más-más kihívásokkal kell megküzdeniük. Ez az egész tovább bontható. A cikkben egy délvidéki falu, Ómoravica / Bácskossuthfalva (Stara Moravica) százéves megpróbáltatásait mutatom be, egy kis kitekintéssel, hogy hogyan is érdemes viszonyulni ehhez a nehéz kérdéshez.

(Egy, a sok délvidéki közül: ifj. Kovács Gyula esete) A békediktátum nemcsak a mindenki által ismert tényekkel járt, hanem rengeteg – immár külhoni – menekülttel. Csak az újonnan alakult Szerb–Horvát–Szlovén Királyság területéről 44.903 magyar hagyta el szülőföldjét és költözött Magyarországra, közülük 8.511 fő köztisztviselő volt.

Besnyi Károly bácskossuthfalvai helytörténész foglalkozott Kovács Gyula történetével. Önmagában ez a név sokat nem mondó, csupán egy jellegzetes magyar név. Ennek a személynek azonban különleges története van helytörténeti szempontból.

A mai Bácskossuthfalva a Délvidékkel együtt a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz került hivatalosan 1920-ban, de gyakorlatilag a szerb erők megszállóként már 1918-ban a községben voltak, ezzel gyakorlatilag lassan kiépítve az új közigazgatást. A településen az emlékműveket megrongálták, az addigi egyházi és világi tisztségviselőket bántalmazták.

Ifj. Kovács Gyula – apjához hasonlóan – nagyon aktív szerepet töltött be a közéletben. Amellett, hogy tanított, a helyi iparostanonc-iskola igazgatója lett.

Az új hatalom megkövetelte az összes állami alkalmazottól, így az államosított iskolák tanítóitól is, hogy esküt tegyenek előbb az ideiglenesen létrejött Népi Igazgatóságra, majd magára a királyra. Ennek megfelelően döntés előtt állt a délvidéki magyar értelmiség: vagy megtanulnak szerbül és tűrik az esetleges atrocitásokat, valamint felesküdnék az új országra, vagy a még meglévő magyar állampolgárságukkal szélnek ereszkednek, „lesz, ami lesz” alapon. Huszonkét évi szolgálat után a szerb megszálló csapatok előbb munkahelyétől fosztották meg ifj. Kovács Gyulát, majd el is üldözték őt családjával együtt, a kecskeméti református Tisza-kollégium tanítónőképző intézetének 10. érzésítője szerint csak azért, mert magyar volt. Kovács Gyula még szerencsés volt, ugyanis ő munkát kapott a kecskeméti református tanítónőképző iskolában, nem kellett vagonokban aludnia, mint a legtöbb más határon túlról érkező embernek, akiknek szintén muszáj volt elhagyni lakhelyüket. Bár 1922-ben megalapították a Magyar Pártot, annak útját szabotálják, emiatt a '22-es választáson nem is sikerül bejutniuk a szerb-horvát-szlovén parlamentbe. Első ízben mandátumhoz 1927-ben jutott a Magyar Párt, ekkor két képviselőt is delegáltak Belgrádba. Az 1929-es királydiktatúra bevezetése miatt azonban nem tudták kitölteni mandátumukat és a továbbiakban sorsuk a királytól függött 1941. április 11-ig.

(Délvidéki vérengzések) Hogyan jutunk odáig, hogy a Délvidéken több tucat munkatábor jöjjön létre és hogyan zajlik le ez a tragikus eseménysorozat?

A helyzet megértéséhez vissza kell nyúlnunk legalább az említett 1941. április 11-ig. A királyi honvédcsoportok bevonulnak Bácskába, a magyar etnikum örül. Istentiszteletet, szentmisét tartanak a tiszteletesek és a papok az örömhírré, de vannak olyanok, akik nem örülnek: a szerbek és a kommunisták. Előbbiek sérelme ismert és bizonyíték is van rá: több településen bántalmazták a bevonuló honvéd csapatok a szerb etnikumhoz tartozókat. Egyes szerb történészek túlzó állításai szerint a halottak számát nyolcezer fölé lehet rögzíteni.

A honvéd csapatok valódi túlkapása 1942 januárjában történik meg. 1941 novemberében a Sajkásvidéken a partizántevékenység megnövekszik, több összecsapásról készült feljegyzés, de a legsúlyosabb 1942. január 4-én történik egy elhagyatott tanyán. Tíz magyar katona és csendőr hal meg az összecsapásban, a partizán veszteségek nem ismertek. Az összecsapás elindította a Cseres Tibor által is megírt „Hideg napok” eseményeit. Feketehalmy-Czeydner Ferenc altábornagy három társával razziát rendel el a partizánok ellen. A razziának két főbb szakasza volt: január 12-étől 15-éig és 20-ától 23-áig. A razzia első szegmense ténylegesen a rejtőzködő partizánok és a gyanúsnak tűnő személyek ellen irányult. Az elfogott embereket bírósági ítélettel végezték ki. A második szakasz inkább etnikai tisztogatásnak tekinthető. Válogatás nélkül végeznek ki szerbeket, zsidókat, mindezt kiterjesztve Újvidékre is. A kormány utasítja az altábornagyot, hogy azonnal fejezze be a tisztogatást. Az engedetlen vezető az utolsó napra rumot oszt szét a honvéd katonák között, az eredmény pedig, hogy nőket, gyerekeket is belelőnek a fagyos Dunába.

A hideg napok alatt magyar becslések szerint 3.300, szerb becslések szerint 3.800 embert végeznek ki. A felelősöket még a Horthy-korszakban halálra ítélik, de elmenekülnek Németországba. A háború végeztével kiadják őket Jugoszláviának, ahol partizáni kegyetlenséggel végzik ki őket.

A honvédek bevonulásakor történt túlkapások és a hideg napok eseményei a közvetlen előzményei a délvidéki vérengzések eseménysorozatának. A magyar felelősség megkérdőjelezhetetlen, de míg az elhatárolódás még a háború alatt megtörtént a magyar kormány részéről, addig Jugoszláviában pontosan ennek ellentéte történt. Bő ötven éven át a délvidéki vérengzések felelőseit hősként kezelték, a felelősségre vonás a mai napig nem történt meg. Csak a „Tito után is Tito” rendszer széttörése után jött rá az emberek többsége: több tízezer magyarral végeztek a Délvidéken. Hivatalos válasz a két állam Magyar–Szerb Akadémiai Vegyesbizottságának elnökétől az, hogy 13.000 ember halálát lehet bizonyítani. A valóságban ez a szám jóval nagyobb lehet.

A likvidálások specifikusak, területenként változnak, de létezik egy általános, bevett szokás: 1944 novemberében a kisdobos kihirdeti az aktuális településen, hogy mindenki jelenjen meg a helység központjában, aki nem jelenik meg, azt súlyosan megbüntetik. A reggeli órákban a főtéren összegyűlt emberek közül egy listáról hívják azokat az embereket, akiknek félre kell állniuk. A csoportot elzárják, legtöbbször az önkormányzati épület pincéjébe. Itt válogatott kínzásokat alkalmaznak: karóba húzás, megcsonkítás, „Sztálin-kesztyű” és egyéb olyan dolgokat, amelyet emberi ész nehezen tud felfogni. A heteken át tartó sanyargatást a kivégzés követte, amit legtöbbször sortűzzel hajtanak végre. Sok esetben nem hálnak meg az emberek, visszaemlékezések vannak arról, hogy például Adorjánon a folyóba lőtt embereket még napokig halhatták nyöszörögni, de nem tehettek semmit értük a lakosok.

A kivégzések a Sajkásvidéken a legkegyetlenebbek. Csúrog, Mozsor és Zsablya magyar lakosságát túlzás nélkül kiirtják. Rajtaütésszerűen egy éjszaka összegyűjtötték a férfiakat a falvakban, őket kivégzik és a csúrogi dögtemetőbe temetik. Ezzel nem ért véget a terror. Télen, nagy hóban, a maradék magyar lakoságnak csak pár órát adnak összehajkolni, őket a jareki haláltáborba hajtják.

Az őszi és téli események után a jugoszláv vezetés rájön, hogy ilyen mértékű tisztogatást nem tudnak csak úgy eltusolni, a bizonyítékokat el kell tüntetni.

Ehhez több módszert is alkalmaznak:

Eltüntetik a tömegsírokat. – A Sajkásvidéken történt meg az, hogy a tömegsírban nyugvó emberek csontjait exhumálják és egy enyvgyárban feldolgozzák, ez a legradikálisabb lépésük. A tömegsírokra rendszerint szeméttelpet, alap nélküli sportpályákat építenek, ezzel is elkerülve egy esetleges feltárását a tömegsíroknak.

A belügyi szervek megjelennek az önkormányzatokban. – A likvidálásokat követő hónapokban a belügytől megjelenik pár ember az önkormányzatoknál. Visszaemlékezésekből tudjuk, hogy napokat töltenek itt, mindent összegyűjtenek, és elviszik az iratokat. Valószínűleg bezúzni vitték a bizonyítékokat. Sajnos, sosem tudjuk meg az áldozatok pontos számát.

Véleményem szerint pár sor tökéletesen leírja a helyi magyarság golgotáját. Ez a pár sor egy élete vége felé járó partizán szájából hangzott el, így próbált könnyíteni a lelkén.

Az illető egy fiatal legényt lát meg a vonuló férfiak között, akiket épp a kivégzésre vezetnek. A férfi odalépve hozzá megkérdezte:

„– *Fiam mégis, hogy képzelted azt, hogy ilyen fiatalon, ezek közé a fasiszták közé beállsz?*

Ő pedig, úgy fiatalon, szépen, a könnyeivel küszködve, remegve a hidegtől meg a félelemtől, csak ennyit suttogott:

– *Ki kérdezett? Ők is csak vittek, mint ti!”*

Mi történt Bácskossuthfalván?

Bácskossuthfalván nem szokványosan zajlott le a délvidéki vérengzések eseménysora, ugyanis itt nem történt vérengzés. Ez pedig Zsáki Józsefnek köszönhető.

1944. október 18-ára a szomszédos Topolya szovjet kéz alá került. Reggel 8 óra körül két felderítő lovas katona indult el Bácskossuthfalva irányába, akik a faluba érve szétnéztek a településen, majd visszatértek Topolyára. Eközben a Bajsát és Bácskossuthfalvát összekötő nyári úton Bajmok irányába vonultak vissza a magyar királyi honvéd csapatok.

A szovjet járőr még a délelőtti órákban visszatért a faluba, és találkozásuk a magyar honvédséggel lövöldözésbe torkolt, amiben állítólag egy szovjet katona (és lova) elesett. A honvédek tudták, hogy hamarosan erősítés érkezik a szovjetektől, ezért három katona felállította géppuskáját a központban, a topolyai út felé irányítva. Más katonák pedig figyelmeztették a lakosságot, hogy vonuljanak fedezékbe, mert hamarosan lövöldözés tör ki. A visszavonuló egységeket védték. A visszaemlékező szerint elsőként a magyar katonák lőttek a Topolya irányából érkező szovjetekre. A lövöldözésben megsérült a református templomtorony, a templomkertben pedig több lövedék csapódott be.

A lövöldözésnek egy civil áldozata is lett, akinek a házat eltalálta egy lövedék, őt Herceg Annának hívták. A szovjet katonákat a falubeliek elszállásolták.

Novemberre a szovjet csapatok továbbállottak és helyüket a partizánok veszik át. November első felében – az a legvalószínűbb, hogy a topolyai eseményekkel szinte párhuzamosan – kidobolták, hogy minden férfinak meg kell jelennie a piactéren, mert, aki nem jelenik meg, az komoly következményekkel számolhat. A piactér megtelt emberekkel az adott időpontra, ahol a partizán fegyveresek felolvasták, kiknek kell félreállniuk.

Ezeket az embereket később a mai Juhász bálterem (egykori Juhász kocsmá) épületébe zárták. Feltételezhetően 200-300 személy szorongott a helyiségben. Egyes források szerint nemcsak bácskossuthfalvaiak voltak bezárva ide, hanem voltak bácsfeketehegyi, illetve kishegyesi lakosok is.

Az ajtó előtt két pacséri szerb fiatal állt – puskával. Akik elégedetlenkedtek, azokat többnyire fizikailag bántalmazták, sok esetben igen súlyos fizikai sérelmeket okozva. A fogvatartók pszichikai terrort is alkalmaztak, ugyanis az embereket többször falhoz állították, és az örök rájuk fogták fegyvereiket, de senkit nem öltek meg. Ez pusztán csak egy eszköz volt a fogvatartottak megfélemlítésére. Kiss Antal, megboldogult református esperes, így emlékezett erre:

„A Juhász kocsmába voltak bezárva a nyilasok, az imrédisták, a turáni vadászok, egyszerű, főleg szegény emberek, akik kenyeret remélve és nem meggyőződésből léptek be ezekbe a pártokba. Sorsuk bizonytalan volt mindaddig, amíg Józsi bácsi be nem avatkozott.”

Érdemes megemlíteni azt is, hogy a topolyai kaszárnyába 27-29 bácskossuthfalvai lehetett bezárva az egykori faraktárban.

Zsáki József tetteről a pontos leírást fellelni képtelenség, pontosan rekonstruálni lehetetlen. A történeteknek több változata is létezik. Az egyik legvalószínűbb felvetés szerint egy nap Zsáki József, az első Népfelszabadító Bizottság elnöke, Modrčín Ivan (ejtsd: Modresin Iván), a falu patikusa, valamint Gallos Károly, a Népőrség vezetője, bevárták a partizán vezetőket a községháza udvarán. Tárgyalni hívták őket.

A tárgyalóterem előtt Zsáki személyes testőre állt, aki áttapogatta a partizánokat és elvette tőlük fegyvereiket. A tárgyalóterembe lépve az őr kívülről bezárta az ajtót. Amikor az asztalhoz ültek, Zsáki József felállt, fegyverét maga elé tette, és azt mondta: „Ha Moravicán bárkit meg akartok ölni, akkor velem kezdjétek.” Merészebb állítások szerint azonban a következő volt hallható: „Ha Moravicán bárkit meg akartok ölni, akkor én foglak titeket megölni.” A tárgyaláson Modrčín is elmondta többek között azt, hogy a faluban nem történtek '41-ben sem kivégzések, ezért most sincs ok arra, hogy bárkit kivégezzenek.

Modrčín Ivan, a falu közkedvelt gyógyszerésze 1941–1944-ben gyógyszerrel segítette a partizán mozgalmat. A Czindel-malomból az ott dolgozó, szlovén származású Ogrizek Stefánia (Štefica) több ízben lisztet küldött a partizánoknak. Mindezek hozzájárulhattak a tárgyalás pozitív végkimeneteléhez.

A tárgyalás sikerrel járt, olyannyira, hogy még a bácskossuthfalvaiakat is hazaengedték a topolyai táborból. Tény, hogy a vidék lakosai közül utoljára, de a karácsonyt már ők is otthon tölthették, a családjukkal. Topolyára Zsáki József és Modrčín Ivan ment a fogvatartottakért.

Nagyban köszönhető volt ez Zsáki Józsefnek és annak, hogy a faluban nagy múltra tekint vissza a kommunizmus önszerveződése. Zsáki József életrajza a jellegzetes proletáréra hasonlít. 1911. január 12-én született egy szegény családban, kilencedik gyermekként. Apja, Zsáki Ferenc csizmadiamester, majd varga volt. Zsáki József jó munkás, jó szervező és jó vezető volt. Bizonyítja ezt az 1936-os sikeres kapássztrájk is, melynek vezető egyénisége volt. A II. világháború előtti kommunista pártszerveződésnek előbb szimpatizánsa, majd tagja lett. Egy rövid időre 1941-ben a szabadkai Sárgaházba került. A Sárgaházba zárta a magyar kormány azokat a délvidékieket, akik kommunista ideológiát vallottak, tehát egy politikai börtön volt. Hazaárulás vádjával a Honvéd Vezérkari Főnökség bírósága elé került 1942 márciusában, de bizonyíték híján nyolc bácskossuthfalvai társával együtt felmentették. Így emlékezik meg erről Zsáki József:

„Harmincnégy rettenetes napot, harmincnégy borzalmas éjszakát töltöttünk itt, mi moraviciaiak, a kínvallatások sorozatát szenvedve végig. Sokan feküdtünk összekötözött kezekkel és lábakkal a betonon, törött bordákkal, összerugdosott vesékkal,

megtaposott gyomórral, összevert nemi szervvel, ájultan. A felocsolás után újra kezdődött minden. Sokszor már egy halálos ütés is megváltás lett volna. Azonban a kiedzett munkástestek ezt is kibírták, igaz, hogy aki ezeken a vialatásokon átesett, soha többé egészséges, ép ember nem lett.”

1934-től 1944-ig a bácskossuthfalvai téglagyárban dolgozott. 1944-től több vajdasági szintű politikai beosztása volt. 1965-ben végleg visszavonult a politikai életből.

Nagyon fontos azt is kiemelni, hogy a falubeliek még a szovjet bevonulás előtt létrehozták az első Népfelszabadító Bizottságot, még október 5-én, lemondatva a magyarországi hivatalnokot.

Zsáki József személye körül különböző kérdés is felmerülhet. Egyrészt az, hogy a katonai közigazgatás idején ő, mint civil, hogyan tehetta meg azt, hogy a bácskossuthfalvaiakat a topolyai kaszárnyába külön záratta és fenyegette a partizánokat fegyverével? A válasz elég egyszerű: Zsáki meggyőződéses kommunista volt, akit maga Tito is elismert, hiszen abban az időben volt termékeny tevékenysége, amikor a párt be volt tiltva Jugoszláviában. Elismertségére bizonyíték a későbbi magas politikai beosztás is. A feljebb jelzett anekdotára következtetve valóban mondhatta azt, hogy az nem érdeklő, ha bárkit is megvernek, de kivégezni nem végezhetnek ki senkit.

Bácskossuthfalván valószínűleg történt egy másik emberösszegyűjtés is, de ez még kutatás tárgya.

(Egy testvérháború árnyékában) A Tito-korszak hátralevő időszakában a közösség virágzott, gazdaságilag és társadalmilag egyaránt. 1980. május negyedikével azonban Titóval együtt a rendszere is meghalt. Erre jó bizonyíték az, hogy a falu nem ünnepezhette meg alapításának 200. évfordulóját, mert túlzott magyarkodással vádolták meg a vezetőket, holott az eseményre 1976 óta készültek és az akkori tartományi titkárságnak ez ellen nem volt ellenvetése.

Bár 1980–1989 között a „Tito után is Tito” mondat volt kommunikálva a lakosság felé, valójában más szelek fújtak a háttérben. A darabjaira hulló Tito-rendszer, személye nélkül tarthatatlannak bizonyult. A nemzeti és gazdasági érdekek előtérbe helyeződtek és a pattanásig feszülő délszláv nemzetek sorsfordulója 1989. május 8-án jött el. Ezen a napon lesz a Szerb Köztársaság elnöke Slobodan Milošević (ejtsd: Szlobodán Milosevity). Miloševićnek volt egy álma, mely szerint minden szerbnek egy államban kell élnie. Nem találta fel a spanyolviaszt, hiszen ezt Ilija Grašanin, szerb belügyminiszter (ejtsd: Ilijá Gárásánin) már 1844-ben megfogalmazta a Načertanije c. (ejtsd: Nácsertánije) művében.

Az alkotmány megváltoztatásával megtette az első lépést ezen álma megvalósítása érdekében.

Szerbiát ezzel egy unitárius állammá változtatta, vagyis központosított ország lett tartományok nélkül, így Vajdaságot és Koszovó-Metohiját is Szerbiába olvasztották. A két gazdaságilag legerősebb jugoszláv tagköztársaság (Horvátország és Szlovénia) kiharaszálva a történéseket, népszavazást indított az államszövetségből való kilépés kérdésében. A nép döntése a kiválás volt. Szlovénia egy rövid, tíznapos háborúval lerendezte a kérdést. Horvátországban komolyabb volt a probléma, ami a lakosság vegyes összetételének volt betudható. A horvátországi háború idején, 1991. szeptember 18-án volt az első komolyabb háborúellenes megmozdulás. Ekkorra már Vukovár romokban hevert, akárcsak több baranyai magyar falu is. Ezen a szerdai napon a Vajdasági Szociáldemokrata Liga (VSZL) volt az, amelyik mert nemet mondani a háborúra. Ekkor lépett színre először, mint háborúellenes aktivista Nenad Čanak (ejtsd: Nenád Csánák),

a VSZL elnöke. Zentán az első komolyabb tiltakozásokra november 5-én és 6-án került sor. Itt asszonyok egy csoportja tiltakozott az ellen, hogy férjeiket elvigyék a háborúba. Elsőként Zenta és a környékbeli falvak tagadták meg a bevonulást. Nem tudni pontosan, hány behívót küldtek ki, de a vajdasági magyar családok szinte mindegyike érintett volt. Ugyanúgy, ahogy a topolyai járásban is rengeteg behívót postáztak.

1992. április 6-án járunk. Összesen 100 moravicainak, pacsérinak és krivajainak szóló a katonai behívó hétfő virradóra a moravicai paprikamalom mellé. A behívottak 98%-a megjelent a levélben meghatározott helyen és időben, de a szállítójárművek több órát késtek. Az idő múlásával az emberek egyre elégedetlenebbek lettek. Reggel nyolc óra körül a több óra várakozás után rácsaptak az asztalra és azt mondták, hogy nem megyünk el a háborúba. Miért nem akartak elmenni a háborúba? Azért, mert hazaáruulók voltak? NEM! Tudni kell, hogy ezek az emberek mind a területvédelmi egység részét képezték, tehát nekik nem másik fronton kell harcolniuk, hanem védeni a saját szülőfalujukat. Felhívták, az akkori VMDK (Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége) parlamenti képviselőjét, Csubela Ferencet:

– *Feri bácsi, mi nem akarunk elmenni!*

– *Kik vagytok ti, és hova nem akartok elmenni?*

– *Tartalékosok vagyunk, a frontra nem akarunk menni, jöjjön ki a paprikamalomhoz.*

Csubela hamarosan el is ment a paprikamalom udvarába. Elmondta a beszédét, amit a behívottak többsége pozitívan fogadott. Az esetet a községi vezetők Topolyán még aznap megtárgyalták, és ezt követően képviselőket küldtek annak érdekében, hogy meggyőzzék az embereket, hogy igenis el kell menni a háborúba. Azonban a képviselők sem tudtak egyezsége jutni a malomnál lévőkkel, ezért arra kérték őket, hogy egyik oldalra álljanak azok, akik el akarnak menni a háborúba, a másik oldalra pedig azok, akik nem. Az egyik oldalra 14-en álltak, míg a másik oldalra körülbelül 80 határozott ember állt, akik nem akartak részt venni a háborúban. A maréknyi ember részére hamar találtak mikrobuszt, és őket a szabadkai kaszárnyába szállították el. A többiek ottmaradtak a paprikamalomban.

1992. április 6-án, ezen a hétfői napon, kétségtelenül nagy dolog történt. Mint a történelem során oly sokszor a bácskossuthfalvaiak ismét felemelték a hangjukat. Jelen esetben a háború ellen. Másnap, április 7-én, kedden, még a hajnali órákban megérkezett a katonai rendőrség, és megkezdték a meggyőzés következő felvonását. Parancsnokuk egy adai, magyar ajkú férfi volt. A katonai rendőrség körbevette a paprikamalomot, és senkit nem engedtek be. Még Csubela Ferencet sem, aki ezen nagyon felháborodott, és tiltakozását a Magyar Szó közölte. A katonai rendőrség tagjai sem tudták meggyőzni az ottmaradt 80 embert, így őket a Szabadkáról érkezett magasabb rangú tisztek váltották le. Az egyik helyi lakos elnevezte a szabadkaiakat „zöldbab ingeseknek”. Ők már komolyabb eszközökhöz folyamodtak. Míg az ebédelőben a szabadkai parancsnok és katonái tárgyaltak a parancsmegtagadók négy tisztjével, addig a tisztek többsége a behívottakat igyekezett meggyőzni. A szabadkai tisztek cselhez folyamodtak, azt mondták a négy tisztnak, hogy amíg bent tárgyaltak, addig sikerült meggyőzniük mindenkit, hogy menjenek a szabadkai kaszárnyába. Az embereknek viszont azt mondták, hogy a paprikamalomban már megegyeztek a négy tiszttel arról, hogy elmennek Szabadkára, de a parancsmegtagadók és a tisztek is végig kitartóak voltak. Többen még a tárgyalás alatt megszöktek, és nem várták meg a későbbi fejleményeket. A délutáni órákban rengeteg ember ment ki a paprikamalomhoz, és tiltakozásukat fejezték ki. A sikertelen próbálkozás után a szabadkai kaszárnya parancsnoka felsorakoztatta a parancsmegtagadókat, és Csubela Ferenc naplója szerint a következőket mondta:

„Katonák! Igaz, hogy elsöre nem tettetek eleget a mozgósításnak, de nem ültetek fel a politikai manipulációnak, és biztos vagyok abban, hogy ezután teljesítitek a kötelezett-ségeiteket. Most pedig oszolj, menjetek haza!”

A Magyar Szó napilapban viszont a következő áll:

„Igaz, hogy nem jelentetek meg a pontos időre a gyülekezőhelyen, és felültetek kü-lönléle politikai provokációknak. Reméljük, legközelebb ez nem így történik. A feladatot teljesítettétek, a gyakorlatnak vége, mehettek haza.”

Ezt követően a tisztek visszatértek Szabadkára, de Csubela Ferenc a parancsmegtagadóknak azt tanácsolta, hogy ne menjenek haza, aludjanak még egy éjszakát a paprikamalomban. Este fél nyolckor a VMDK ismét gyűlést hívott össze, ahol az elért eredményeket értékelték, és szerdára a háborúellenes tiltakozó nagygyűlés megszervezését szavazták meg.

Szerdai napokon a faluban mindig piac van, ezért könnyű volt Csubela Ferencnek kihirdetnie a délután 14 órakor kezdődő háborúellenes tiltakozó gyűlést. Ennek helyszíne a paprikamalom mellett volt, hatalmas sikere lett, több százan mentek el meghallgatni a felszólalókat. A felszólalók között többek közt ott volt Németh István, Nenad Čanak, Dudás Károly, Đorđe Šecerov (ejtsd: Gyorgye Setyerov), Ágoston András, Ágyas Sándor. Utolsóként Csubela Ferenc szólalt fel. Az esemény végén a parancsmegtagadók is hazamehettek.

Felvetődhet a kérdés: miért volt nehéz megtagadni a parancsot?

Amíg Tito volt az elnök, addig a testvériség-egység szellemében éltek az emberek, az iskolák tantervükkel és nevelési elveikkel sokat tettek ezért. A háború kezdetéig egy átlag vajdasági magyar nemigen különböztette meg a szerbet, a horvátot, a bosnyákot egymástól. A nemzeti ellentétek azonban merőben más helyzetet hoztak. A vajdasági magyar férfi komoly döntés előtt állt, amikor megkapta a katonai behívót. Ha elmegy, hazafi lesz az állam szemében, viszont esetenként ismerősre kell lőnie. Ha nem megy el, akkor hazaáruló lesz, de nem kell gyilkossá válnia. Függetlenül attól, hogy történelmi-leg közeli eseményről van szó, nehéz a körülményeit kutatni. Az emberek még mindig elzárkóznak attól, hogy beszéljenek róla. Egyesek csak illuminált állapotban képesek erről mesélni. A kilencvenes évek délszláv háborúi során egyetlen fegyver sem dörögött el Bácskossuthfalván, de a falu és az ott élő emberek sorsát csakúgy, mint más vajdasági települések esetében, nagymértékben meghatározta.

(Értékek megőrzése) A kisebb értékmegőrzés mellett, a nagyobb emlékművekre is vigyáztak a falubeliek. A délszláv háború alatt állították vissza a kalandos életű Kossuthszobrot. Ez a világ 7. legöregebb köztéri Kossuth-szobra, amit a falubeliek állítottak, zömében saját zsebből 1896-ban. Túlélt egy szerb bevonulást 1918-ban, ugyanis az ide bevonuló katonák ledöntötték talapzatáról és egy kovácsmester rejtette el, és javította meg amennyire tudta az éj leple alatt.

1941–1944-ig olyan időszak jött erre a vidékre, amely lehetővé tette, hogy talapzatán álljon. A bácskossuthfalvaiak 1944 végén előrelátók voltak: valószínűleg a helyi kommunista vezetők levették talapzatáról és a faluház szénapadlására bújatták. Nem sokkal később eltűnt onnan és 40 évig nem tudta senki, hol is rejtőzködik. A történet szerint az egyik lakos úgy gondolta, hogy azért még sincs jó helyen a szénapadláson, hazaviszi ő a szobrot. Tudni kell a szoborról, hogy nem pihesúlyú, körülbelül 50 kg, így emberünk elfáradt. Betért a helyi kocsmába, a szobrot meg gondosan kint hagyta az ajtó előtt. Mire kiért, nem találta, s ő úgy is halt meg, hogy soha nem tudta meg, mi lett a szoborral. A helyi tűzoltóparancsnok botlott bele Kossuthba és elrejtette a saját padlásán. Az 1980-as évek második felében került elő és akkor derült ki a kalandos története is.

1994-ben még javában zajlott a délszláv háború, de a falubeliek döntést hoztak: Kossuth Lajos halálának centenáriumán állították mai helyére.

Hasonlóan értékmegőrző története van a szerbiai magyarság legnagyobb első világháborús emlékművének. 1944 után a kommunista rezsim minden emlékművet a földdel tett egyenlővé vagy áthelyezték egy eldugott temetőbe, ahol az enyészetté vált. Nos, a bácskossuthfalvai első világháborús emlékművel, még ha akartak volna, sem tehetek volna így. A Matzon Frigyes által tervezett emlékmű valószínűleg 1943 végére készülhetett el, hivatalos átadója azonban sosem volt, egyszerű az ok: már nem teheték meg. A partizántevékenység Délvidék-szerte megnövekedett, így ezt a területet fokozottan veszélyesnek nyilvánították. Az impériumváltással pedig jött a kérdés: mit csináljanak ezzel a nagy emlékművel. A helyi vezetők megkérték Bálint Lajost, aki részt vett az emlékmű készítésében is, hogy a két domborművet faragja le. Bálint Lajos elvégezte a munkát, a számlán a következő állt: „domborműví figurák részbeni levésése és ezen felületek betonrozása a kellő vastagságban (cirka 7-10 cm), egyenesre eldolgozva és ugyanezen helyekre, illetve felületre 2 db 80×130cm méretű műkö tábla feldolgozása 2 cm vastagságba”.

2000. október 6-án derült ki, hogy a domborművek levésése nem történt meg. Ezen a napon a helyi fiatalság önkézdemenyezésből megtisztították a habarcsból az említett domborműveket. A mai napig nem tudni pontosan, milyen technikát alkalmazott az öreg kőműves, de a habarcs könnyen levált. Szándékosan egy kis részen meghagyták a habarcsot, jelezve, hogy egyidőben azt eltüntették.

(Hogyan kezeljük a nehéz történelmi kérdéseket?) A teljesség igénye nélkül pár történeten keresztül lehet szemlélni azt, hogy miért is nevezhető száz év széllel szembeninek az 1920 óta eltelt időszak. Megpróbáltatások sorozata elé állította a történelem a külhoni, délvidéki, bácskossuthfalvai magyarságot. Ugyan azt nem lehet megmondani, hogy ki, hogyan kezelje ezeket a roppant nehéz kérdéseket, de véleményem szerint a történetekben megmutatkozó mentalitás a követendő példa. Nem elfogadni, de alkalmazkodni a kialakult helyzethez, megmaradni magyarnak elsősorban úgy, hogy megőrizzük hagyományainkat, értékeinket.

BIBLIOGRÁFIA

- A. Sajti Enikő: Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947. Budapest, 2004.
- Besnyei Károly: A bácskossuthfalvai Hősi emlékmű. In Besnyei Károly (szerk.): Közös múltunk és sorsunk – A nagy háború emléke Bácskossuthfalván 100 év távlatából. Monográfia Helytörténeti Egyesület és a Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Bácskossuthfalva – Zenta, 2018.
- Brindza Károly: Békétlen Rónaság. Moravicai Monográfia Bizottság, Stara Moravica, 1986.
- Cseres Tibor: Hideg napok. Magvető, Budapest, 2005.
- Csubela Ferenc: Naplóm. Logos Grafikai Műhely, Tóthfalu, 1997.
- Gulyás László: A Vajdaság sorsa az első Jugoszláv Állam keretei között 1918–1941. Rubicon, 2009/5. szám.
- Hajnal Árpád: „A frontra pedig nem megyünk!” Magyar Szó, 1992. április 7.
- Juhász József: A függetlenség kivívása és megvédése. Horvátország, 1990–1995. História, 2011/5–6. szám.
- Kalapis Zoltán: Életrajzi kalauz III., Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2003.
- Kurcz Ádám István: „Személyesen ástam el őket... Nem tudok gázolni rajtuk...” Magyar Szó, Újvidék, 2019. január 10.
- Matuska Márton: Föld alól is eltűntek. Keskenyúton, Budapest, 2019.
- Mák Ferenc: Magyarok a Vajdaságban 1918–1945. Kronológia. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2013.

Mészáros Sándor: Holttá nyilvánítva. Hatodik Síp Alapítvány, Budapest, 1995.

Móricz Árpád: Beszélgetés Kiss Antal esperes-lelképásztorral, aki 55 éve, 1943 óta szolgál 80 évesen az ómoravicai Református Gyülekezetben. In Beke Edit, Bencsik Ilona, Béres Károly, Bordás László Dr., Botos Elemér, Budai Péter, Csomortán Melinda, Dolinszky Lenke, Dudás Károly, Herceg Elizabetta, Kiss Antalné, Kiss Antal, Lestár János, Lovas Sándor, Móricz Árpád, Móricz Lilla, Stanyó Tóth Gizella, Tóth Livia: Emlékkönyv Kiss Antal nyugalmazott bácskai esperes elhunytának évében. Bácskossuthfalvi Református Egyházközség, Bácskossuthfalva, 2007.

Német Klaudió: Makacs moroviciak – Különös történetek egy bácskai falu múltjából. Vajdasági Magyar Helytörténeti Egyesület, Topolya, 2017.

Öllös Sarolta (szerk.): A Kecskeméti Református Tisza-Kollégium Tanítónőképző-Intézetének X. Értesítője az 1927–28. iskolai évről. Kecskeméti Ref. Egyház. Kecskemét, 1928.

Papp László: A hetedik. A bácskossuthfalvi Kossuth-szobor rejtélyes története. Monográfia Helytörténeti Egyesület, Bácskossuthfalva, 2017.

Szabad Vajdaság, A Vajdasági Szociáldemokrata Liga kiadványa, XIII. évfolyam, 69. sz., 2011. november 1.

Jehlicska Ferenc a revízió szolgálatában és Felvidék Magyarországhoz való csatolása érdekében

A 20. század I. világháborúja súlyos terheket rótt Magyarországra, mely a békeszerződések révén ugyan független állammá vált, de területének mintegy kétharmadát a szomszédos országok között osztották szét. A Monarchia szétesését követően a közép-európai állampolitikai viszonyok átláthatatlanok és bizonytalanok voltak. Sokáig nem lehetett tudni, mit tartalmaz majd a Magyarországgal kötendő békeszerződés, és ez meghatározta a felvidéki területek sorsát. A történeti Magyarországgal szembeni csehszlovák területi követelések óriásiak voltak. A prágai kormány arra törekedett, hogy az antant egyetértésével katonailag kész tények elé állítsák a békekonferenciát. A csehszlovák vezető politikusoknak maximálisan sikerült kihasználni a magyar kormány nemzetközi elszigeteltségét. Kezdetben a Tomáš G. Masaryk vezette csehszlovák emigráció is hajlott a magyar–szlovák etnikai határvonal elfogadására, majd ez módosult 1916-ban, amikor már a dunai határ kialakítását támogatták. 1918 végére ezt gazdasági és stratégiai igényekkel alátámasztva kibővítették, így az új határ már a jelenlegi magyar–szlovák határtól is délebbre húzódott volna. Egyes túlzó csehszlovák térképeken, amit a békekonferencia elé is benyújtottak, a határvonal már a Duna jobb partján, illetve a Mátra déli lejtőin húzódott volna, Miskolc és a Balaton körüli részek is veszélybe kerültek. Végül a határviszonyokat az 1920. június 4-én elfogadott trianoni békeszerződés zárta le. *A békeszerződés megkötése előtt* a magyar kormány lázas diplomáciai ténykedést folytatott a nemzetközi szinten, melynek célja a Magyarország és Csehszlovákia közötti legelőnyösebb határ kiharcolása volt. A magyar kormányzat azonban a békeszerződés aláírása után sem adta fel *teljesen* Szlovákia, vagy annak egy részének diplomáciai vagy katonai akciók révén történő visszaszerzésének gondolatát sem.¹ A magyar politikusoknak Erdély után a Felvidék elvesztése fájta a legjobban, mivel annak fontos gazdasági szerepe volt a történelmi Magyarország működésében. A magyar propaganda azt sugallta: mivel Csehszlovákiának nem volt korábban államisága és a történelmi tradíciók is hiányoztak, így ettől az országtól szerezhetik vissza leghamarabb az elvesztett területeket. Azzal érveltek, hogy Csehszlovákia egy mesterséges képződmény, amely csak a nagyhatalmaknak köszönheti létezését, így könnyebben le lehet győzni egy alkalmas pillanatban.² A magyarországi kormánykörök Csehszlovákia létrejöttére nem úgy tekintettek, mint a történelmi Magyarország szláv népeinek egyesülésére anyaországával, következetesen tagadták az ott élő szlovák és cseh nép egy nemzethez való tartozását is. Ezzel a csehszlovák állameszmét támadták, amely a két nemzetet egyazon nemzet két ágának tekintette. A magyar kormányzati politika két évtizeden keresztül arra törekedett, hogy a szlovák és a cseh nemzet közeledését megakadályozzák. A szlovákság számukra a csehek által megszállt népesség volt, amely a többi kisebbséggel közösen küzd a felszabadulásért. A szlovákok szerintük etnográfiai, nyelvi és történelmiileg is teljesen különálló nemzetet alkottak a csehektől. A magyar vezetés egyetértett azzal, hogy Szlovákiának, de legalábbis a magyarlakta területeknek, valamilyen formában feltétlenül vissza kell térniük a magyar állam kebelébe. A magyar vezetésben élt egy olyan hit, hogy egy esetleges népszavazásnál a szlovákok és a ruszinok a Magyarországhoz való csatlakozás mellett szavaznának. Csehszlovákia felbomlasztása ügyében a magyar vezetés a Hlinka-féle szlovák néppárt magyarbarát frakciójára számított. Abban reménykedtek, hogy

a Monarchiában szocializálódott szlovák származású papság királypárti és magyarbarát irányba fogja befolyásolni a szlovák népet, s a szlovákság a Csehszlovák Köztársaság helyett végül a Magyar Királyságot fogja választani. A magyar elképzelések ennek értelmében bizonyos szlovák körök megnyerését célozták.

A revízióra törekvő magyar politikusok kitűnő segítő partnerre találtak Jehlicska [Jehlička] Ferencben (1879–1939).³ Életpályája különös példája a korabeli nemzeti gondolatok közötti útkeresés, ami a szlovák nemzeti identitás és a korábbi magyarosítás, illetve a hivatalos csehszlovák ideológia között feszült. Jehlicska a szlovák és a csehszlovák történelem nagyon bonyolult és ellentmondásos alakja. E nehéz történelmi időszakban többször is válaszut elé került. Jehlicska 1879. január 24-én Jókúton (Kúty, Szenica – Senica járás) született értelmiségi tanítócsaládban. A teológiát Bécsben végezte el. Már fiatalon nem mindennapi képességekkel rendelkezett. 1905-ben 26 évesen a teológia doktora lett. Kitűnő előmenetelért egy briliánsokkal ékesített gyűrűt kapott Ferenc József császártól. A gyűrű nagy elismerésnek számított, mert abban az évben csak két ilyen gyűrűt osztottak ki. A fiatal pap előtt fényes egyházi karrier lehetősége állt. A modori (Modra) tanítóképzőben lett hittanprofesszor, 1904–1907 között pedig Pozsonyban a papi hivatást gyakorolta.

Ferdinánd Juriga⁴ hatására lelkes híve lett az éppen akkor születőben lévő szlovák nemzeti mozgalomnak. Jurigával közösen szerkesztették a konzervatív elveket valló Katolikus Újságot (Katolícké noviny). A Szlovák Néppárt alapítói közé tartozott, 1906-ban Bazin (Pezinok) képviselőjévé választották a magyar országgyűlésben. A politikai támadások nyomán, amik a magyar kormány részéről érték, Jehlicska 1907-ben lemondott képviselői mandátumáról és Budapestre költözött. A szlovák politika nagy reményeége így dezertált a politikai életből.⁵ Valószínűleg egyházi előjárói nyomására döntött így, illetve azért, mert ezzel egyházi pályafutása is kettétört volna. 1915-ben a budapesti teológiai kar professzora lett, a szlovák származású Csernoch János⁶ hercegprímás támogatásával.⁷ 1918 októberében kapcsolódott be ismét a politikai életbe. Jehlicska el-távolodott közelmúltbéli magyar irányultságától, és a szlovákok, valamint a csehek egy államban történő együttélése mellett érvelt.⁸ Csehszlovákia megalakulása után Jehlicska nagy reményeket fűzött az új államalakulathoz. A pozsonyi Erzsébet Egyetem kormány-biztosává nevezték ki, majd 1919 márciusában a csehszlovák parlamentben képviselő lett. Kezdetben Andrej Hlinka⁹ legközelebbi munkatársai közé tartozott. Részt vett a néppárt megújításában és a párt sajtóorgánumának, a „Slovák”-nak a megalapításában is segédkezett.¹⁰

Jehlicska és más szlovák értelmiségiek hamar kezdtek kétségbe vonni a csehszlovák állam ideáját. Látták, hogy a szlovákok egyenrangúságával kapcsolatos elképzelések az új köztársaságban távolról sem valósulnak meg. Nem tudta, és nem is akarta elfogadni a csehszlovák nemzet koncepcióját, amit Eduard Beneš terjesztett, amely szerint a két nemzet egy.¹¹ Jehlicska úgy vélte, hogy a csehek nem kívánják a pittsburghi egyezményben¹² foglaltakat betartani, amely szerint Csehszlovákián belül Szlovákia számára külön kormányt, parlamentet és igazságszolgáltatást biztosító autonóm státust helyeztek kilátásba. Jehlicska csalódva reményeiben ezek miatt kezdte megváltoztatni politikai orientációját és fokozatosan csehellenes álláspontra helyezkedett. Jehlicska egyre inkább elutasítóan viszonyult a Csehszlovák állam berendezkedéséhez és a szlovák autonómia szószólójává vált. Maga mellé állította Andrej Hlinkát, az 1918 decemberében újr-alakult Szlovák Néppárt elnökét is. A Néppárt vezetőiben ekkora tudatosodott, hogy a csehek központosító törekvései a szlovák autonómia megvalósítását lehetetlenné teszik.

(*Jehlicska Ferenc és Andrej Hlinka útja a párizsi békekonferenciára*) Jehlicskának, összhangban a magyar irredenta politikával, nagyjából 1919 közepétől Szlovákia Csehszlovákiától való elszakítása, valamint az új államalakulat szétverése került programja középpontjába. Megbízható források hiányában nem tudjuk, hogy saját kezdeményezésre lépett kapcsolatba a magyar irredentizmus képviselőivel, vagy a magyar kormány vette fel vele kapcsolatot a szlovák néppárti delegáció titkos párizsi missziójának előkészítési időszakában. Jehlicska meggyőzte Hlinkát, hogy küldjön szlovák delegációt a párizsi békekonferenciára, amely memorandumot adhatna át a szlovákkérdésről a békedelegációnak, mellyel demonstrálhatnák nemzeti különállásukat is.¹³ Hlinka csak hosszas habozás után egyezett bele a javaslatba.

Csehszlovákia államformájában és belpolitikájában azonban a szlovákok elégedetlensége ellenére nem történt jelentős politikai változás. Nem vitás, hogy az erőszakkal bekebelezett magyar és német kisebbségek nem tekintették hazájuknak a Csehszlovák Köztársaságot, nem éreztek és nem is vállaltak vele közösséget. Akaratuk ellenére kerültek cseh fennhatóság alá, így legfontosabb politikai célkitűzésük csakis a köztársaság államkeretéből idővel való kiszabadulás, illetve elszakadás lehetett. A prágai kormány állandó harcban állt országa nemzeti kisebbségeivel, de az elvileg „államalkotó” szlováksággal is, mivel azok úgy vélték, nem rendelkeznek megfelelő és elégséges politikai jogokkal. Az autonómia-mozgalom a szlovák lakosság szélesebb, főleg katolikus rétegeinek a fennálló viszonyokkal való elégedetlenségére épült: a vallási hagyományok mellőzése, az egyházi iskolák működésének korlátozása, a bürokrácia túlkapasai, az állami centralizmus, a gazdasági válság, a csehek kontrolálatlan és tömeges Szlovákiába érkezése, valamint a szocialista mozgalom terjedése mind-mind radikalizálta az autonómia híveit.

Az elégedetlenség egyik megnyilvánulása volt a Hlinka vezette delegáció 1919. augusztus 28. és október 9. közötti útja a párizsi békekonferenciára.¹⁴ Hlinkán és Jehlicskán kívül Jozef Rudinský zsolnai teológia-professzor, Štefan Mnohel katolikus pap, a Slovák szerkesztője és a kereskedő Jozef Kubala alkották a delegációt. A szlovák delegáció Varsóba, majd onnan hamis lengyel útlevellel Párizsba utazott.¹⁵ 1919. szeptember 19-én érkeztek Párizsba, ahol egy kolostorban szálltak meg, mert ott nem kellett bejelentkezniük, így tartózkodási helyük egy időre titokban maradhatott a hatóságok előtt.¹⁶ A delegáció által kidolgozott manifesztum francia szövegének megalkotásában Jehlicska játszott a legfontosabb szerepet, melyet postai úton az amerikai, francia, angol, lengyel, és jugoszláv delegációnak is eljuttattak.¹⁷

A memorandumot nem tudták hivatalosan a békedelegációk elé terjeszteni, csak az újságírók között osztották szét, mivel a békedelegációk képviselői hivatalosan nem fogadták Hlinkát és küldöttsége többi tagját sem. A csehszlovák diplomácia még azt is elérte a francia hatóságoknál, hogy kiutasítsák őket Franciaországból. Ezt könnyen végrehajthatták, mivel a delegáció tagjai hamis lengyel útlevellel érkeztek.¹⁸ A franciák gyors közelépése annak is köszönhető volt, hogy Eduard Beneš fellépett Georges Clemenceau-nál, Franciaország miniszterelnökénél.¹⁹ A dokumentum Csehszlovákia létének alapjait veszélyeztető megfogalmazásokat tartalmazott. A memorandum címe a következő volt: „A békéért Közép Európában. A szlovákok memoranduma a békekonferenciához”. A dokumentum hangsúlyozta Csehszlovákia soknemzetiségű voltát, valamint a pittsburghi egyezmény teljes szövegét is belefoglalták és annak be nem tartását csalódnak minősítették. „A szlovák autonómia megvalósulása helyett cseh uralom alá kerültünk. A magyar hegemoniát a cseh hegemonia váltotta fel. Csupán az igát cseréltük fel. A magyar iga helyett most cseh iga alá helyeztek bennünket, ami azért is nehezebb

és keserűbb, mert azoktól kell elszenvetnünk, akik magukat testvéreinknek nevezik.”²⁰ A memorandum további részében a szlovákok politikai, gazdasági, kulturális, nyelvi, iskolai és egyházi sérelmeit sorolta fel. A békekonferencia döntéshozóit arra kérte: kötelezzék Csehszlovákiát, hogy Szlovákia részére biztosítson autonómiát. A memorandumban leszögezték azt a tényt, hogy a két etnikum különböző nemzetet alkotott, ezenfelül kifejtették, hogy a szlovákok nem tartják magukat sem cseheknek, sem csehszlovákoknak. Végezetül sürgették, hogy tartsanak népszavazást Szlovákia hovatartozásáról.²¹ Jehlicska és Hlinka párizsi útja nem volt sikeres, annyit azonban elértek, hogy a nemzetközi közvélemény tudomást szerzett a szlovák nemzet létezéséről, valamint arról, hogy vannak, akik másfajta megoldást keresnek a csehszlovákon kívül.²² A memorandum végül mégis hivatalosan is a békedelegáció asztalára került, később 1920. január 25-én a magyar delegáció hozzácsatolta a magyar békebeadvány 14-es, a „Szlovák kérdéssel” foglalkozó fejezetéhez, amely végül 18 pontból állt. A tervezet ezeket a pontokat tartalmazta: „1. A felső-magyarországi tótság, mint élő nemzetiség, mint különálló nemzet ismertessék el. 2. A felső-magyarországi tótság kapja meg területiális autonómiáját. 3. A közművelődési, közigazgatási, vallási, jótékonyági ügyek egyes-egyedül csak a tót nemzet autonomikus hatáskörébe tartozzanak. 4. A felső-magyarországi tótságnek kormányzót (gubernátor) kell állítania, kinek hatáskörébe tartozna a tót nemzetet érdeklő minden adminisztráció, a bírászkodás, kivéven a legmagasabb bíróságot, amelyben azonban a tót nemzet is képviselve legyen. 5. A tót képviselők a magyar képviselőházban is jelenjenek meg. 6. A tótoknak legyen a magyar minisztériumokban egy külön tót miniszterük. 7. Az esztergomi egyházmegyének és káptalanjának diszmembrációja szükséges, ennek alapján kell létesíteni az új nagyszombati tót püspökséget. 8. A tótul nem tudó felvidéki püspökök nyugdíjaztassanak. 9. Az új püspökök kinevezése a következő elvek alapján történjen: a tót püspökök felterjesztetnek a pápának ez állásra méltónak talált több férfiút, ezek közül a pápa predestinál a magyar királynak három férfiút, a király egyet predestinál. A tót miniszter ezt a predestináltat kontraszignálja. 10. Szükséges Felső-Magyarországon a tót regimentek felállítása tót kommandóval és tót zászlóval. 11. Szükséges a tót csendőrség felállítása. 12. Szükségesek tót posta- és táviráda-igazgatóságok. 13. A tót közoktatásügyi és autonomikus célokra az állam ugyanolyan mérvű hozzájárulást adjon, amilyen mérvűben részesítik az ország többi részeit. 14. Meg kell óvni Felső-Magyarországon a magyar és német nemzeti kisebbségek jogait. 15. A tót középiskolákban tanítani kell a magyar nyelvet és a magyar irodalmat, hogy a tótokat az egész országban alkalmazhassák köztisztviselői állásokra. 16. A magyarok ellenőrző közegeket küldhetnek ki az autonomikus tót tartományi szervek felülvizsgálására, hogy a tótok az autonómia határát át ne lépjék. Megjegyzendő, hogy ezeknek az ellenőrző közegeknek csak informatív joguk lehet. 17. A vitás ügyek elintézésére vegyes, objektív bíróságot kell felállítani. 18. A tót autonómiát a koronázási hitlevélbe be kell foglalni és törvénnyé emelni.”²³ A pontok a magyar politikusokat is megosztották, például Korányi Frigyes pénzügyminiszter „szörnyszülöttnek” nevezte a tervezetet, de a magyar minisztertanács elfogadta annak pontjait.²⁴ Elmondhatjuk, hogy ezen pontok alapján széleskörű autonómiát kaphattak volna a szlovákok Magyarországon belül. A párizsi békekonferencia azonban a Felvidék elcsatolása mellett döntött, így Jehlicska és harcostársai hatásosabb propagandára törekedtek a későbbiekben.

(*Jehlicska útkeresései*) Hlinka párizsi útjuk után visszatért Csehszlovákiába, ahol egy időre lecsukták, illetve házi őrizetbe helyezték őt. Jehlicska viszont tudta, hogy esetleges visszatérését követően nyomozás és megtorlás várna rá, így egy rövid bécsi meg-

állót követően 1919. szeptember végén inkább Budapestre ment.²⁵ Jehlicska széleskörű műveltségével, nem mindennapos tehetségével és nyelvtudásával magasan Hlinka fölé emelkedett. Kétségtelen, hogy nemcsak a néppártban, hanem Csehszlovákia politikai életében is befolyásos politikus lehetett volna. Magyar részről munkája eredményessége elismerésként valószínűleg püspöki megbízatást, vagy magas politikai tisztséget kapott volna a visszaszerzett szlovák területeken. Jehlicska pálfordulásában az is közrejátszott, hogy a csehekben a huszita tanok és pogányság terjedésének elősegítőit látta. Jehlicska szemében Csehszlovákia olyan államalakulattá vált, amely a bolsevizmus közép-európai terjedésének veszélyét hordozta. Magyarországon látta azt az erőt, amely ezt meggátolhatja.

Jehlicska Budapesten kapcsolatba lépett Bleyer Jakabbal,²⁶ a nemzeti kisebbségekért felelős magyar miniszterrel, és Szlovákia Magyarországon belüli területi autonómiájáról kezdett vele tárgyalni. A magyar félnek átadott követeléseit két alapvető pontban foglalta össze: „1. A szlovákokat Felső-Magyarországon és az országban »Szlovák« nemzet névvel illetik. 2. A szlovák nemzet autonómiát kap, ezenfelül minden többségi szlovákok lakta megyében az egységes magyar államban, a szlovák nyelv hivatalos nyelvként is bevezetésre kerül.”²⁷ Jehlicskát kinevezték a Nemzeti Kisebbségek Minisztériuma szlovák osztályának vezetőjévé, és megbízták a megújuló történelmi Magyarország keretein belüli szlovák autonómia hivatalos tervezetének kidolgozásával. 1919. október 30-án Jehlicska Kmosko Mihállyal²⁸ közösen felkereste sir George Russell Clerk angol diplomatát, aki biztosította őt, hogy informálni fogja David Lloyd George angol külügyminisztert a szlovákkérdésről.²⁹ A szlovák autonómiával kapcsolatos titkos tárgyalások Csernoch János hercegprímás budai palotájában folytak. A Nemzeti Kisebbségek minisztériuma által elkészített autonómia-tervezetet 1919. november 28-án vitatták meg a résztvevők: Bleyer Jakab kisebbségügyi miniszter, Huszár Károly miniszterelnök, Benitzky Ödön belügyminiszter, Szmrecsányi György és Bartos János fő kormánybiztos, Jehlicska Ferenc és Kmoskó Mihály, valamint Szviezsényi Zoltán miniszteri tanácsos, a Tót Főosztály vezetője. Jehlicska 1919. decemberében Budapesten létrehozta a Magyarbarát Tót Néppártot és megkezdte a *Zahraničný Slovák* c. folyóirat kiadását és rengeteg cikket írt a szlovákkérdésről magyar és külföldi lapokba. Jehlicska pártjának az volt a célja, hogy területi autonómiát eszközöljön ki a magyar kormánytól, s hogy a megszállt területek szlovákságát ennek fejében megnyerje a Magyarországhoz tartozás gondolatának. Szoros kapcsolatot alakított ki Dvortsák Viktorral³⁰ és más szlovák származású magyarbarát politikusokkal. Jehlicska 1919. december 30-ra a magyar politikát támogató nemzetiségi tüntetést szervezett Budapesten, ezen a magyar állam mellett való kitartás mellett szónokolt. 1920. január 20-án a Gólyavárban tartottak nagygyűlést a budapesti és a környező falvakban lakó szlovákok, ezen Jehlicska is felszólalt az együttélés előnyeiről és fontosságáról beszélt.

A magyarországi Felvidéki Liga és a Tót Központi Iroda 1920 után elsősorban katonai akciók útján képzelte el Szlovákia vagy annak egy részének megszerzését. A magyar Nemzetiségi Minisztérium Tót Főosztálya a szlovák autonómia-tervezés támogatása révén ekkor békés módszerekkel szándékozott elérni célját, azaz a területi revíziót ki eszközöléséért.³¹ Jehlicska 1920. január 9-én szlovák autonómia tervezetet nyújtott be a magyar minisztertanácsnak.³² A tervezet széles körű önkormányzatot és autonómiát ígért Szlovákiának a közoktatás, a vallás, a népjólét, a közigazgatás és egyéb területeken.³³ 1920. januárjának elején utazott el a magyar küldöttség a párizsi békekonferenciára.³⁴ Jehlicska arra törekedett, hogy a szlovákok képviselőjeként támogassa a delegáció álláspontját. Ezért Dvortsákkal és Kmoskóval együtt meglátogatta Apponyi Albert grófot,

a magyar delegáció vezetőjét. Jehlicska átadta neki Szlovákia Magyarországon belüli autonómiájának tervezetét, Apponyi Albert pedig megígérte, hogy a legmagasabb helyeken adja azt át Párizsban.³⁵ Apponyi a találkozás után „szlovák előkelőségként” említette Jehlicskát és Kmoskó Mihályt is, akikre lehet számítani és fontos pozíciót tölthetnek majd be a politikában és segíthetik a magyar törekvéseket.³⁶ Jehlicska 1920 februárjában a magyar kormány megbízásából Ausztriába, majd Németországon keresztül Lengyelországba utazott azzal a céllal, hogy a szlovák emigráció különböző vonulatait egyesítse és a magyar álláspont támogatásának megnyerje. Jehlicska Lengyelországban részt vett egy lengyel–magyar közös katonai fellépés előkészítésében, amely a Felvidék visszaszerzésére irányult.³⁷ Jehlicska Lengyelországból Csernoch közvetítésével tárgyalta a magyar kormánnyal a szlovákok részére nyújtandó autonómiáról. „Mi minden eshetőségre követeljük azt, hogy a csehek kiűzése után a tót parlament döntsön a tótok sorsáról. (Népszavazást nem akarunk, mert a tapasztalat megmutatta, hogy ez a legborzasztóbb csapás azon területre nézve, amelyen az történik.) Ezt nemrég Budapestre is megüzentük. Ha a magyarok bebiztosítják és aláírják azt az autonómiát, melynek tervezetét jelen soraimmal egyidejűleg Budapestre küldöm, mi viszont bebiztosítjuk azt, hogy Hlinka az egész tót parlamenttel együtt a Magyarországgal kapcsolatos autonómia mellett fog dönteni. Azért hatni kellene Horthy kormányzó úrra és a magyar kormányra, hogy feltételeinket fogadják el és nekünk arról aláírásokkal és pecsétekkel ellátott hivatalos okmányokat küldjenek. Így valószínűleg sikerülni fog az összes lengyel irányokat a magyar-tót megoldás részére megnyerni és bizonyos, hogy enélkül lehetetlen lesz lengyel segítséget kapni.”³⁸

Csernoch a levelet továbbította Teleki Pál külügyminiszterhez. Ebben saját véleményét is kifejtette, miszerint minden eszközt igénybe kell venni a „felső magyarországi” területek visszaszerzésére, valamint reményét, hogy: „Azért minden megnyerhető elemnek támogatását biztosítanunk kell. Márpedig Jehlicska és Hlinka a tótok között nagy befolyással bírnak. Ha maga a tót nép hajlandó is olcsóbb feltételek mellett Magyarországhoz visszajönni, a vezérek befolyását nem szabad kevésre becsülni, s esetleg egy merész elhatározással az ügy sikerét veszélyeztetni. A tótok között igen sokan vannak, akik valóságos tót autonómia nélkül nem hajlandók a magyar megoldást elfogadni. Az autonómia hangoztatása a legszélesebb fegyver a csehek ellen. Ez a fegyver úgy hatásos, ha rá tudnak mutatni, hogy magyar részről az autonómiát beígérték. Másrésztől a lengyeleknél és a szövetséges hatalmagnál is a tótok autonómiája az a jelszó, amellyel a cseh-tót megoldás lehetetlenségét lehet megvilágítani. Nézetem szerint nem vétünk Magyarország érdekei ellen, ha a tényleg tót többségű terület részére az autonómiát legszélesebb hatáskörrel megígérjük, amennyiben az az államegységgel összefér.”³⁹ Csernoch leveléből összefoglaló képet kapunk a korabeli magyar elképzelésekről Szlovákiával szemben. Csernoch abban reménykedett, hogy Jehlicska párbeszédet és kapcsolatot hozhat létre Hlinkáékkal. Csernoch Jehlicska autonómia tervezetével kapcsolatosan a következőket írta Teleki külügyminiszternek „Alig hiszem, hogy most egy elutasító magatartásért a felelősséget bármely komoly politikusi vállalni merné. Most a legfontosabb kérdés az elvesztett területek visszaszerzése. Minden más szempont ma másodrendű.”⁴⁰ Jehlicska és társai mindent elkövettek, hogy Lengyelországban segítőköt találjanak ügyüknek. 1920 májusában Varsóban megalakították a Szlovák Nemzeti Tanácsot, aminek elnöke Jehlicska, alelnöke Dvortsák lett. Jehlicskát elkeserítette a magyar kormány taktikázása és nem egyértelmű állásfoglalása, ezért a varsói egyetem teológia tanszékén vállalt állást, így Lengyelország területéről szervezte egy ideig mozgalmát, és a lengyelekkel is tárgyalásokat folytatott egy lengyel–szlovák uni-

óról. Csehszlovákiával Lengyelország lényegében megalakulása óta vitázott a tescheni térségről, de Árva és a Szepesség területén is voltak követelései. Csehszlovákiában erős volt az ukrán emigráció támogatása is, amit a lengyel kormány nehezményezett. A Csehszlovákiával szembeni területi követelések összekapcsolták Magyarországot és Lengyelországot a külpolitikai érdekeit. Lengyelország számára Szlovákia inkább politikai kalkulációk tárgya volt, leginkább pedig Magyarországgal szembeni politikáját tükrözte. Jehlicska Ungerrel⁴¹ Zakopanában nekifogott az ő általuk szerkesztett „Slovák” elnevezésű újság kiadásának. Ekkor ismét felmerült egy katonai akció a Felvidék visszaszerzésére a magyar és a lengyel kormány részéről.⁴² Egy magyar katonai támadás esetén Lengyelországból szlovák-magyar légiók érkeznének Szlovákiába, melyek 1919 óta titokban szerveződtek Lengyelországban és létszámuk megközelítette az 500 főt.⁴³

Jehlicska arra az esetre, hogyha a magyar csapatok győzelmet aratnának, kidolgozott egy memorandumot arról, hogyan kellett volna átvenni a hatalmat Szlovákiában, illetve mi lett volna a feladata a Szlovák Nemzeti Tanácsnak. E tervet Jehlicska Hlinkának 1920. július 17-én futárral is eljuttatta, amely a következőket tartalmazta: „1. Miután Szlovákiát elfoglalja a magyar hadsereg, a Szlovák Nemzeti Tanács átveszi a hatalmat. 2. Egy hónap alatt kiírásra kerülnek a szlovák nemzetgyűlési választások. 3. A megválasztott nemzetgyűlés meghatározza a szlovák nemzet jövőjét, hogy mely államhoz kíván csatlakozni, Magyarországhoz-e vagy Lengyelországhoz, vagy önálló kíván-e maradni. 4. Magyarország garanciát kap, hogy a tisztán magyar lakta területek visszakerülnek Magyarországhoz. 5. A hivatalnokok kinevezési jogát a Szlovák Nemzeti Tanács fenntartotta magának. 6. Politikai, katonai és közigazgatási ügyekben a legfőbb fórum a Szlovák Nemzeti Tanács. 7. Ha a nemzetgyűlés úgy dönt, hogy Szlovákia Magyarországhoz csatlakozik, ragaszkodik a Magyarországon belüli autonómiához a mellékelt autonómia-tervezet alapján.”⁴⁴

Jehlicska a Vörös Hadsereg varsói veresége, 1920. augusztus 25-e után ismét tárgyalásokba kezdett a magyarokkal, belátta, hogy a lengyelek Szlovákiát Magyarország érdekszférájának tekintik. Jehlicska a magyar vezetést arról próbálta meggyőzni, hogy Szlovákiában a nyílt magyarbarát propaganda hirdetése nem hozza meg az eredményt, ezért hosszabb távú propagandát javasolt folytatni Csehszlovákia ellen.

1921. május 25-én František Unger kikiáltotta a Szlovák Nemzeti Tanács nevében Lengyelországban az önálló Szlovák Köztársaságot. Az események felgyorsítását szolgálta az a tény, hogy a szlovákok önállóságát akarták elismertetni a környező államokkal. Unger kormányában Jehlicskát államelnöknek, magát külügyminiszternek nevezte ki. Törekvéseiket négy pontban fogalmazta meg. 1) Szlovákia kikiáltja önállóságát és bejelentik a csehtől való elszakadásukat. 2) A cseh közigazgatást úgy kell kezelni, mint megszállót és jogtalant. 3) Amíg a szlovák parlament nem ül össze ideiglenesen, az államhatalmat az Ideiglenes Szlovák Nemzeti Tanács gyakorolja. 4) A kormányt a Szlovák Nemzeti Tanács nevezi ki.⁴⁵

Magyarország hajlandó volt pénzügyi támogatást adni a szlovák propagandára, de nem ismerte el az Unger által létrehozott kormányt. 1922. május 15-től 30-ig Jehlicska és Unger Rómában tartózkodtak a genovai konferencia alkalmából, ahol a Szlovák Nemzeti Tanács nevében egy memorandumot adtak át a konferenciának. Ebben leírták, hogy a szlovákokat erőszakosan, népszavazás nélkül csatolták Csehszlovákiához. A memorandum szerint a szlovák nép tényleges akaratát Dvortsák 1918. december 11-én Kassán létrehozott Szlovák Népköztársasága, illetve az 1921. május 25-én kikiáltott önálló Szlovák Köztársaság fejezi ki.⁴⁶ Az európai béke érdekében a memorandum a „két nemzet sikertelen politikai uniójának” megszüntetését kérte, valamint a szlovák

önállóság biztosítását és elismerését. Később Jehlicska és Unger Rómában meglátogatta az ottani külügyminisztériumot, a Vatikánt és a legfontosabb olasz politikai pártok titkárságait. A memorandum Benito Mussolinihoz és a pápához is eljutott később.⁴⁷

Rómából Varsóba való visszatérése után Jehlicska továbbra is a magyar orientáció híve maradt. A rendszeres magyar támogatás fejében hajlandó volt feladni állását a varsói egyetemi tanszéken és mindent megtett azért, hogy „a Felvidék megfelelő autonómiával újra Magyarországhoz csatlakozzon”.⁴⁸ Jehlicska 1923-ban agitációs útra indult az USA-ba, melyhez a magyar külügyminisztérium nyújtott neki támogatást. 1923–24 között az Amerikai Egyesült Államokban működik, professzor a Washingtoni Katolikus Egyetemen. Amerikában elsősorban a szlovák katolikus papságot akarta megnyerni, illetve az ottani szlovákok által olvasott újságokat és folyóiratok szerkesztőit akarta befolyásolni. Amerikai útján a szlovák közösségben igyekezett elvetni a Csehszlovákiával szembeni bizalmatlanság magját és propagálni az önálló szlovák államiság gondolatát. Jehlicska 1924-ben visszatért Európába és tevékenységének központját Bécsbe majd Svájcba gondolta áthelyezni, ezért kérte a magyar államot, vállalja eltartását mindaddig, míg a felszabadított Felvidéken illő állást nem kap.⁴⁹ A világgazdasági válság Jehlicska anyagi lehetőségeit ekkor nagyon behatárolja, mivel korábbi megtakarításait a bécsi 1931-es Creditanstalt bank csődje miatt nagyrészt elveszti. Jehlicska feletteseinek többször beszámol arról, hogy Masaryknak és Benešnek is nagyon kellemetlen az ő tevékenysége és ezért valamilyen úton az ő propagandájának véget akarnak vetni. Levelében kifejti, megpróbálták őt lefizetni, hogy többször is hívták őt, legyen a prágai egyetem morális tanszékének vezetője, illetve, hogy elengedik büntetését, s hogy Csehszlovákiában is politizálhatna. Jehlicska megemlíti, hogy „bármilyen áron” szabadulni akarnak a csehszlovák vezetők tőle, és megölésére is kísérletet tettek, eredménytelenül.⁵⁰ Jehlicska arról is beszámolt egyik cikkében, hogy Masaryk elnök amnesztiát is ajánlott neki, ha felhagy a csehellenes tevékenységével, ezeket az értesítéseket az egyik szlovák lap is lehozta. Jehlicska az ajánlatot elutasította a sajtón keresztül, ami kitűnő lehetőség volt arra, hogy a magyar és a csehszlovák sajtó az ügyet mint szenzációt és ezen keresztül Jehlicskát a köztudatban tartsa.⁵¹

1933. júliusban, Jehlicska Genfben megalakította a Szlovák Nemzeti Tanácsot Dvortsák Győzővel.⁵² Megalakulásuk után azonnal egy memorandumot adtak át a Népszövetség főtítkárságának, melyben földrajzi, gazdasági, és történelmi szempontokat felsorakoztatva követelték Szlovákia Magyarországhoz való visszacsatolását. A memorandum és az ebben az évben megjelenő „A revízió és a szlovákok” című munkája lényegében ugyanazokat az érveket vonultatta fel, mint korábban. Cáfolta a szlovák és a cseh nép azonosságát. A nyelvrokonság tényét nem tagadta, de véleménye szerint a szlovákság az ezeréves együttélés hatásaként kulturális és vérrokonsági kapcsolatba került a magyarsággal, így ahhoz sokkal közelebb áll. A nyelvrokonságot csak hátránynak tekintti, mivel az egymáshoz közel álló nyelvek könnyebben egységesülnek, így hosszabb távon ez a szlovák öntudat eltűnéséhez vezetnek.

Az 1933-as év végén Jehlicska Bethlen Istvánnal közösen utaztak Nagy-Britanniába. Ekkor közös beszélgetéseik alkalmával Jehlicska biztosítékot szeretett volna kérni az ex-miniszterelnöktől, hogy a Felvidék visszacsatolása esetén nem fog a magyar kormányzat ismét asszimiláló politikát folytatni. Bethlen csak annyit válaszolt, hogy véleménye szerint Magyarország tiszteletben fogja tartani a szlovákok nyelvét és kultúráját.⁵³ Jehlicska a harmincas években az emigráns Szlovák Nemzeti Tanács nevében előadásokat tartott Európa-szerte. Utazásai miatt kevesebbet tartózkodott Bécsben, így a propagandatevékenység koordinálását a bizalmasaira hagyta, akiket a csehszlovák hatóságok igyekeztek

pálfordulásra bírni. Egyiküket, bizonyos Mihalus Vincét végül megnyerték az ügynök, aki Jehlicska és a magyar kormányzat több felvidéki ügynökét felfedte és rendszeresen jelentett. Jehlicska 1934 után sokszor ment Berlinbe, ahol a német irredenta körökkel próbált szorosabb együttműködést kialakítani. Berlinben Papen alkancellárral tárgyal. A nemzetiszocialista párt vezetése támogatásáról biztosítja őt, és ennek keretében a rendelkezésére bocsátja a német rádiót, hogy azon keresztül beszélhessen a csehszlovákiai szlovákokhoz. Néhány beszédét gramofonra is felveszik, és többször leadják azt. Ezeken túlmenően segítséget ígérnek, hogy az általa készített röpcédulákat kinyomtatják és Csehszlovákiába becsempészik és szétosztják.

A 30-as években Jehlicska érezte, hogy a szovjetellenes agitációra komoly igény van, ezért ettől kezdve a Népszövetséghez benyújtott memorandumokban is egyre részletesebben foglalkozott a csehszlovák–szovjet szövetség veszélyeivel. 1934-ben a Vatikánban tárgyal Pacelli bíboros államtitkárral. 1934. február 23-án Rómában a Duce is fogadja őt, aki a támogatásáról biztosítja.⁵⁴ Jehlicska több lapot is megjelentetett a magyar külügyminisztérium anyagi támogatásával, az egyik legjelentősebb a *Samostatnost' (Independence)* kétnyelvű lap, amelyet Bécsben szerkesztett és amely Amerikában jelent meg, ebben angolul és szlovákul is hangot adott a szlovákságot ért cseh sérelmeknek. Ezek a cikkei időnként a csehszlovák propaganda elevebe találtak és nagyon kellemetlenek voltak a külföld előtt, ezért is szerették volna megszüntetni Jehlicska tevékenységét.

1937–38 folyamán Jehlicska Olaszországban propagálta a határrendezés ügyét, mivel továbbra is Rómát tekintette a magyar revíziós célok legfőbb támogatójának. Jehlicska 1938 október elején Londonban tartózkodott és igyekezett meggyőzni az angolokat a Felvidék teljes területének visszaadásáról.⁵⁵ Jehlicska a Press Association tudósítójának kifejtette egy interjúban, hogy végre orvosolhatják a korábbi hibákat a határkérdésben, és az így megerősödő Magyarország gátja lehet a német és szovjet törekvéseknek.⁵⁶ A brit és az angol diplomácia nem vett részt az I. bécsi döntés meghozatalában, azt a tengelyhatalmakra hagyta.

(Jehlicska tevékenységének értékelése) Jehlicska 1918–1919-ben a mintegy kilenc hónapos csehszlovákiai tartózkodást követően életének további éveiben főleg Bécsben, Budapesten, Zürichben és Lengyelországban tartózkodott, de gyakran utazott nyugat-európai államokba és az USA-ba is. Titkosszolgálatokkal, diplomáttákkal és államférfiakkal állt kapcsolatban. Szellemi képességei, nyelvérzéke, szónoki tehetsége, céltudatossága sikeres karrierre predesztinálták. A csehszlovák titkosszolgálat mindvégig megfigyelte tevékenységét és tartott propagandájának következményeitől. A csehszlovák államiság léte szempontjából ő volt a legveszélyesebb szószóló. Jehlicska 1919-től a magyar törekvéseket támogatta. Voltak eltévelyései, élete során többször is előfordult, hogy más államok képviselőivel tárgyalt időlegesen. Szövetséget is kötött velük, de végül mindig visszatért a magyar állásponthez. Jehlicska igyekezett meggyőzni a szlovákokat, hogy az ő igazi hazájuk a történelmi Magyarország, ahol korábban ezer évig éltek. Jehlicska előbb József majd Jedikula álnéven írta alá magát a magyar külügyminisztériumnak szánt jelentéseiben.⁵⁷ Jehlicska a szlovák autonómiamozgalom egyik külföldi oldalágát képviselte. A szlovák történetírás Jehlicskát negatív színben tünteti fel, elvtelen köpönyegforgatónak és a magyar irredentizmus kiszolgálójának állítja be. Jehlicskát azonban nem lehet elvtelenséggel vádolni és a magyar kormány bármire kész fizetett ügynökeként beállítani, hiszen ő a szlovákok számára adandó autonómiát komolyan gondolta és mindent elkövetett azért, hogy annak elismertetését a magyar

kormányánál elérje. Ha tevékenységét értékeljük, Jehlicska azon kísérlete, hogy rendezesebb kapcsolatot létesítsen a Hlinka-féle néppárt vezető képviselőivel, egyértelmű fiaszkóval végződött. A jelentősebb szlovák politikusok közül egyedül Tuka Bélával⁵⁸ találkozott rendszeresen, akit később a csehszlovák hatóságok kémkedésért lecsuktak.⁵⁹ Tuka fedőneve a jelentésekben „Professzor”, ez a név szerepelt aláírásként a magyar külügyi iratokban.⁶⁰

Tuka letartóztatását követően senki sem akadt, aki nyíltan támogatta volna Jehlicska magyarbarát orientációját Csehszlovákiában. A szlovákok között Jehlicska neve hamar negatív tartalmat nyert, tevékenységét nyíltan elítélték és nemcsak a csehszlovákisták, hanem egykori néppárti kollégái és barátai is. Idővel Andrej Hlinkával is megromlott a kapcsolata, és őt is támadni kezdte röplapjaiban. A csehszlovák sajtó sokat foglalkozott tevékenységével és egyszerűen árulóként és magyar ügynökként jellemezték.⁶¹ Jehlicskának nem sikerült irredenta szervezetet kiépítenie Szlovákiában, az ottani hatóságok sikeresen megakadályozták azt, tevékenységét mindenütt csehszlovák kémek figyelték.

Jehlicska politikai ténykedése szokatlanul széles és sokszínű volt. Gazdag előadói, publicisztikai és újságírói munkásságot is magának tudhatott. Jehlicskát katolikus elkötelezettsége erősen befolyásolta abban, hogy a cseh vonallal szemben a keresztény Magyarország mellett foglaljon állást. Jehlicska élete végéig az Esztergomi Főegyházmegye papja maradt és rendszeres kapcsolatban állt Csernoch Jánossal, majd utódjával, Serédi Jusztiniánnal is. Politikai tevékenységéről leveleiben beszámol egyházi feletteseinek is, ami alapján arra következtethetünk, hogy ez a kapcsolat alapvető fontosságú neki, és talán ez az egyik legfontosabb igazodási pont számára egész élete során. Jehlicska kiterjedt agitációt végzett Szlovákiában az átcsempészett sajtótermékek segítségével, melynek célja a politikai viszonyok destabilizálása, a szlovák néppártiak autonómiamozgalmának radikalizálása, illetve Csehszlovákia szétverési feltételeinek megteremtése volt. Agitációs kampányát éles csehellenes kirohanásokra építette. Megpróbálta a csehek ellen fordítani a szlovákokat. A csehek szemére vetette, hogy a szlovákoknak nincs saját országgyűlésük, nincsenek saját iskoláik, hivatalaik, illetve a szlovák nyelvet a csehszlovák nyelv egyszerű nyelvjárássá vá degradálták. Jehlicska a szlovákok ellen elkövetett bűnökért Masarykot, Beneš-t és az egész cseh nemzetet tartotta felelősnek. Jehlicskát Csehszlovák orientációjú bírálói „Hlinka rossz szellemének” tekintették, aki őt a rosszra csábította. Az egyik magyar diplomata a Jehlicskáról készített jelentésben azt is megemlítette, hogy túlságosan hiú, és ezért túlságosan könnyen befolyásolható, s a budapesti rokonain keresztül esetleg magyar államtitkok is kiszivároghatnak. „Bizalmas dolgokat ezért ne közöljenek vele.”⁶²

Jehlicska tevékenységét 1939. január 3-án Bécsben bekövetkező haláláig folytatta. Jehlicskát fiatalabb nőtestvére kérésére Budapesten temették el a Farkasréti temetőben. Haláláról a vezető magyar és csehszlovák lapok is beszámoltak, temetésén magyar és szlovák nyelvű beszédeket mondtak. Temetésének költségeit Budapest Főpolgármesteri Hivatala fizette, sírját mára felszámolták.⁶³ Jehlicska saját magát öntudatos, mélyen hívő szlováknak tartotta, Csehszlovákia létrejöttét nem volt hajlandó legitimnek elismerni. Jehlicska motivációjáról meg kell említenünk, hogy szívből gyűlölte a cseheket, akiket istenteleneknek tartott, akik csak megrontják és asszimilálják a szlovákokat, ezért mindent elkövetett annak érdekében, hogy ezt megakadályozza. Jehlicska akkor halt meg, amikor közeledett a Csehszlovák Köztársaság szétesése s benyújthatta volna a „számláját” a magyar kormányának és kérhette volna a „megfelelő” politikai helyet szolgálataiért cserébe. A halála után keletkezett hiányt Dvortsák próbálta betölteni, aki a magyar kormányok részére kidolgozta az úgynevezett szlovák mozgalmat, mellyel a kelet-szlovákiai lakosság identitását akarták a magyar érdekek felé befolyásolni.

JEGYZETEK

- 1 *Angyal Béla*: Érdekvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből 1918–1938. Lilium Aurum, Galánta–Dunaszerdahely, 2002, 46–47. *Zeidler Miklós*: A revíziós gondolat. Kalligram, Pozsony, 2009, 97.
- 2 A revízió szükségessége a magyar politikusok és a közvélemény számára is evidenciának számított, és elutasították a beletörődést a trianoni békeszerződés által előállt helyzetbe. *Zeidler Miklós*: Magyar revizionizmus a két háború között. Valóság, 2001. 3. szám, 10–11.
- 3 Jehlicska Ferenc (szlovákul František Jehlička) életrajzát lásd: Slovenský biografický slovník. Matica Slovenská. Martin. 1987. II. kötet, 546., valamint: *Hertel, Marián (a szerző keresztnevét elírták, helyesen Maroš)*: František Jehlička. Nočná mora politického života. In: *Slavomír Michálek, Natália Krajčovičová* (szerk.): Do pamäti národa. Veda. Bratislava, 2003, 231–241. Ablonczy Balázs: Nyombiztosítás. Letűnt magyarok. Kalligram, Pozsony, 2011, 71–78.
- 4 Ferdinánd Juriga (1874–1950) szlovák katolikus pap, politikus, publicista, a szlovák nemzeti mozgalom vezéregyénisége. Ateológiát Esztergomban végezte, Bécsben doktorált. A magyarországi parlamentnek 1905-ben lett a tagja, 1918-ig képviselő. Magyarellenes tevékenységért 1906-ban két-éves börtönbüntetést kapott. A Szlovák Néppárt alapító tagja 1918-ban, ugyanakkor képviselő a Csehszlovák Nemzetgyűlésben. Tuka Béla pere kapcsán 1929-ben kizárták a Néppártból. A politikai életből végül emiatt 1930-ban távozott.
- 5 *Holec, Roman*: Tragédia v Černovej a slovenská spoločnosť. Matica slovenská, Martin, 1997, 103.
- 6 Csernoch János (1852–1927) esztergomi érsek, bíboros-hercegprímás, országgyűlési képviselő. Mélyen vallásos szlovák parasztsaládból származott. 1908-tól csanádi püspök, majd 1911-től kalocsai érsek. X. Pius pápa 1913-ban nevezte ki esztergomi érsekké, majd bíborossá.
- 7 *Michela, Miroslav*: František Jehlička politikai pályafutalatai 1918–1920-ban. Pro Minoritate, 2005/tél, 33.
- 8 *Hertel, Maroš*: František Jehlička... 264.
- 9 Andrej Hlinka (1864–1938) szlovák katolikus pap, politikus, egyházi író. Politikai pályafutását Zichy János Katolikus Néppártjában kezdte. Gyakran közölt cikkeket a szlovák sajtóban a szlovákok helyzetéről. 1901-ben szakított a Zichy Párttal és a Szlovák Nemzeti Párt tagja lett. Élesen fellépett a katolikus egyház érdekeinek védelmében, és Szlovákia autonómiájának híve. A hatalomváltás után újjászervezte a Szlovák Néppártot, mely 1925-ben felvette a Hlinka Szlovák Néppártja nevet. 1918-tól haláláig tagja volt a Csehszlovák Nemzetgyűlésnek.
- 10 *Hertel, Maroš*: František Jehlička... 264.
- 11 A csehszlovák állam a csehszlovakizmus doktrínájára épült, amely abból indult ki, hogy a csehek és a szlovákok egy nemzetet alkotnak, illetve a durvább felfogás szerint a szlovákok valójában csehek. A csehszlovakizmus nem ismerte el a szlovák nemzeti identitást, így a szlovákok ezt elutasították. Azt az ellentmondást, hogy az új állam nemzetállamként született meg, miközben többnemzetiségű volt, az ország alapítói (Masaryk és Beneš) a csehszlovakizmus fikciójával próbálták meg feloldani. Az alkotmány szerint a hivatalos nyelv a csehszlovák volt, Csehországban a cseh, Szlovákiában a szlovák alakját használták. A cseh vezetők abban reménykedtek, hogy idővel a két nép összeolvad, és kialakul közös identitásuk. Nyilvánvaló, hogy ez a gondolat nem szolgált mást, mint az újonnan született állam szláv többségének biztosítását.
- 12 A pittsburghi egyezményt 1918. május 30-án kötötték, az amerikai a szlovák és a cseh szervezetek. Az egyezmény a szlovákoknak autonómiát ígért és T. G. Masaryk is aláírta.
- 13 *Popély Gyula*: Felvidék 1914–1920. Magyar Napló Kiadó – Fókusz Egyesület, Budapest, 2010, 264.
- 14 *Michela, Miroslav*: Pod heslom integrity. Slovenská otázka v politike Maďarska 1918–1921. Kalligram, Bratislava, 2009, 48.
- 15 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban MNL OL), 1. csomó, 41. tétel, 4/res/1919.
- 16 *Hronský, Marián*: Boj o Slovensko a Trianon 1918–1920. Národné Literárne Centrum, Bratislava, 1998, 223.
- 17 Archiv Ministerstva Zahraničných Vecí, (továbbiakban: AMZV Praha) Prágai Külügyminisztérium Levéltára, Politikakékcia, (Politikai osztály) III., 1254. doboz. 100647/III/3/33.
- 18 Jehlička és Andrej Hlinka franciaországi útjával kapcsolatosan lásd: *Peroutka, Ferdinánd*: Budaovani štátu. 2. kötet, Lidové Noviny, Praha, 1991, 795–805. *Hronský, Marián*: Boj o Slovensko... 220–227. *Szarka László*: Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918. Kalligram, Pozsony, 1995, 234–236. *Deák, Ladislav*: Cesta Andrej Hlinku do Paríža roku 1919. In: Bielik, František, Borovský Štefan (szerk.): Andrej Hlinka a jeho miesto v slovenských dejinách. Zborník prednášok z vedeckého sympózia. Bratislava, 1991, 68–84.
- 19 Deák, Ladislav: Cesta Andrej Hlinku... 74.
- 20 *Jörg K. Hoensch*: Dokumente zur Autonomiepolitik der Slowakischen Volkspartei Hlinkas. München–Wien, 1984, 120–127.
- 21 Uo.

- 22 Szarka László: Szlovák nemzeti... 236.
- 23 Tilkovszky Lóránd: Területi integritás és területi autonómia. A magyar kormány 1920. évi felvidéki szlovák autonómia terve. Századok, 2000/3. 566–567.
- 24 Uo. 569–570.
- 25 Juraj Kramer: Iredenta a separatizmus v slovenskej politike. 1957. Slovenské vydavateľstvo. Bratislava, 25.
- 26 Bleyer Jakab (1874–1933) irodalomtörténész, politikus. A magyar tanácsköztársaság bukása után került be a magyar országgyűlésbe képviselőként. 1919 augusztusától 1920 decemberéig nemzetiségi miniszter. 1919. augusztus 21-én a nemzetiségi kisebbségek egyenjogúsítását érintő rendeletet bocsatott ki.
- 27 Jehličkov zápisnik. Slovenská liga. New York, 1925, 5–6.
- 28 Kmosko Mihály (1876–1931) római katolikus pap, teológiai doktor, orientalista, klasszika-filológus, vallástörténész. 1919-ben egyetemi katedróját elhagyva többször járt Lengyelországban, ahol befolyásos katolikus politikai körökben sikertelenül igyekezett elérni, hogy azok fellépjenek a Felvidék Magyarországtól való elcsatolása ellen, illetve Jehlicska barátjaként és harcostársaként a 20-as évek elején azon munkálkodott, hogy a Felvidék visszakerüljön Magyarországhoz. Később felhagyott a politizálással.
- 29 Michela: Pod heslom... 60.
- 30 Dvortsák Viktor (ő maga ezt a formát használta aláírásnál) [v. Dvorszák Győző] (szlovákul a neve: Viktor Dvorčák) (1878–1943) – levéltáros, lapszerkesztő. Sáros-megyei főlevéltáros volt, több lapot szerkesztett kelet-szlovákiai „szlovák” nyelven. Az egyik ilyen a *Naša zastava* volt. 1918 novemberében Eperjesen alakította meg a Kelet-szlovákiai Nemzeti Tanácsot, majd 1918. december 11-én Kassán kimondta a Kelet-szlovákiai Köztársaság megalakulását, de akciója elszigetelt próbálkozás maradt. A cseh hadsereg bevonulása után Budapestre, majd Varsóba menekült és külföldön folytatott propagandatevékenységet Szlovákia Magyarországhoz való csatolása érdekében. Az első parlamenti választásokon 1920 januárjában a nyiregyházi kerület képviselőjévé választják. Ő olvasta fel a trianoni békeszerződés alkalmával a parlamentben a felvidéki szlovákok tiltakozását.
- 31 MNL OL, K-64. 1. csomó. 7 tétel, 505/res/1920.
- 32 *Boros Ferenc*: Magyar–csehszlovák kapcsolatok 1918–1921-ben. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970, 156–157.
- 33 Lásd erről részletesebben: *Juraj Kramer*: Iredenta... 34–37.
- 34 Erről lásd *Romsics Ignác*: A trianoni békeszerződés. Osiris, Budapest, 2007, 120–130. Cseh szempontból lásd *Tóth, Andrej*: Otázka míróvá na maďarské ministerské radě po odjezdu Apponyiho míróvé delegace na pařížskom míróvou konferenci do předání definitivního znění mírové smlouvy Maďarsku (leden-květen 1920). *Slovanský přehled*, 2006/3. 353–387., valamint *Irmanová, Eva*: Maďarsko a trianonská míróvá smlouva. In: Borhi László (szerk.): *Európa, nemzet, külpolitika. Tanulmányok Ádám Magda 85. születésnapjára*. Aura, Budapest, 2010, 95–118.
- 35 *Boros Ferenc*: Magyar–csehszlovák kapcsolatok... 158.
- 36 Ormos István: *Egy életút állomásai. Kmoskó Mihály (1876–1931)*. Budapest, 2017, 167.
- 37 Jehlicska lengyelországi tevékenységéről lásd: *Hertel, Maroš*: Slovenská emigrácia v Poľsku a Maďarsku v rokoch 1919–1921. In: Jozef Hvišč (szerk.): *Kontinuita romantizmu. Slovensko-poľská komisi a humanitných vied*. Bratislava, 2001, 238–240. Iváncsó Ádám: Szlovák emigránsok és a magyar revízió 1919–1943. *Szakedolgozat*. Debrecen, 2013, 12.
- 38 Jehlicska levele Csernoch bíboroshoz. MNL OL, K-64, 1. csomó, 7. tétel, 4057/res/1920. 1920. június 12.
- 39 Csernoch levele Teleki Pál külügyminiszterhez. MNL OL, K-64, 2. csomó, 41. tétel, 179/res/1920. 1920. július 23.
- 40 Csernoch levele Teleki Pál külügyminiszterhez. Esztergomi Primási Levéltár, Cat. C. 1483/1920.
- 41 František Unger (1886–1949) szlovák politikus, író, tisztviselő. 1920-ben Lengyelországba emigrált, ahol együttműködött Jehlicskával, közösen írták újságaikat és röplapjaikat a csehek ellen. 1929-től Budapestesen élt. 1938-ban visszavonult a politikai élettől.
- 42 A közös katonai tervekről lásd Godó Ágnes: A Horthy-rendszer kalandor háborús tervei 1919–1921. In: *Hadtörténeti Közlemények*, 1961/1. 112–144.
- 43 Juraj Kramer: Iredenta... 52.
- 44 Jehličkov zápisnik... 97–99.
- 45 Juraj Kramer: Iredenta... 99.
- 46 Uo. 83.
- 47 Uo. 100–101.
- 48 Uo. 102–103.
- 49 MNL OL, K-64 13. csomó. 1922/7b. tétel 155/Res
- 50 MNL OL, K-64-1927-7/b. tétel -443.
- 51 Iváncsó Ádám: A szlovák emigráns mozgalmak kapcsolatai a magyar kormánnyal a két világháború között. In: *Juvenilia V. Debreceni bölcsész diákkörök antológiája*. Szerk.: Kálai Sándor. Debrecen, 2013, 150.
- 52 Továbbá *Bulissa* Károlyval, Unger Ferencsel, és *Morava Antallal*.
- 53 Iváncsó Ádám: A szlovák emigráns mozgalmak kapcsolatai a magyar kormánnyal a két világháború között. In: *Juvenilia V. Debreceni bölcsész diákkörök antológiája*. Szerk.: Kálai Sándor. Debrecen, 2013, 152.

- 54 MNL OL, K-64- 61. csomó 1934-41. tétel- 79. res. pol.
- 55 MNL OL, K 428. MTI Lapszemle, 1938. október 14. 40.
- 56 Iváncsó Ádám: František Jehlička politikai pályafutása. In: Hallgatói Műhelytanulmány. Szerk.: Barta Róbert – Kerepeszki Róbert – Szendrei Ákos. Debrecen, 2012, 105–106.
- 57 Ablonczy Balázs: Nyombiztosítás. Letűnt magyarok. Kalligram, Pozsony, 2011, 74.
- 58 Tuka Béla (szlovákul a neve: Vojtech Tuka) (1880–1946) – jogász, politikus, nemzetgyűlési képviselő. Jogot végzett a budapesti egyetemen, majd az államrendőrség büntügyi osztályán dolgozott. 1907 és 1914 között a pécsi jogakadémián oktatott, majd a pozsonyi Erzsébet Egyetem tanára volt. Csehszlovákia megalakulása után az országban maradt és kezdetben az Országos Keresztényszocialista Pártban tevékenykedett, majd átlépett a Szlovák Néppártba. Ő dolgozta ki a párt első autonómia-tervezeteinek egyikét. A csehszlovák hatóságok 1929-ben kémkedés és államellenes felforgató tevékenység miatt letartóztatták, 15 éves börtönbüntetést kapott. A börtönből 1937-ben szabadult, majd az autonóm szlovák kormány tagja lett, 1939-ben a Szlovák Köztársaság miniszterelnöke. Ezt a posztot 1944-ig töltötte be. Háborús bűnösként 1946-ban kivégezték.
- 59 Tuka tevékenységével kapcsolatosan lásd: *Veres Tímea*: A Tuka-per közvetlen előzményei a cseh és szlovák sajtóban. In: Fórum. Társadalomtudományi Szemle, 6. évf. 2004/1. 149–154. *Hertel, Maroš*: Činnosť profesora Vojtecha Tuku jeho vstupom do Slovenskej ľudovej strany roku 1922. In: Historický časopis. 50, 2002/2. 257–279.
- 60 Ablonczy Balázs: Nyombiztosítás... 71.
- 61 Ablonczy Balázs: Nyombiztosítás... 76.
- 62 MNL OL, k-64 1. csomó 1919-20- 7-tétel 359–369.
- 63 Tom Lorman: For God and which Nation? The ideology of František Jehlička, Priest, Politician and Pariah of the Slovak National Movement. The Slavonic and East European Review, 2018. 3. 538.

Ferenc József 1910-es látogatása Bosznia-Hercegovinában

Idestova 110 éve, 1910. május végén látogatott Ferenc József osztrák császár és magyar király a Monarchia legújabb tartományába, a frissen annektált Bosznia-Hercegovinába. Az Osztrák–Magyar Monarchia a berlini kongresszus határozata értelmében 1878-ban megszállta/okkupálta Bosznia-Hercegovinát. A megszállás nem ment áldozatok nélkül, s 1881-ben egy lázadásra is sor került, melyet levertek, s utána Kállay Béni (Benjámín) közös pénzügyminiszter – aki az új tartomány kormányzója is volt egyben – 1882–1903 között megindította Bosznia és Hercegovina polgári és gazdasági fejlődését és kiegyezett az ország muszlim vezetőivel. Ebben a legfontosabb az a lépés volt, hogy a vakufok¹ fennmaradhattak és a kmetek² felett a muszlim földesurak (a bejek/bégek) fennhatósága is megmaradt, földbirtokaikat megőrizhették. Nemzetteremtési kísérletét pedig a muszlimokra alapozta. Kállay az országrész fejlődését elindította – első lépéseihez tartozott az, hogy a három legnagyobb vallást (a római katolikus, az ortodox keresztény és az iszlám) egyenjogúsította –, és ez a muszlimok további sorsára nagy befolyással bírt. Kállay a muszlim bosnyák és a katolikus horvát entitás politikai pozícióját kívánta erősíteni. A muszlimok álltak az akkori Bosznia társadalmi hierarchia csúcán. Sokan földbirtokosok, tehetős kereskedők, iparosok, vallási vezetők voltak. S őket a szegényebb muszlim társadalmi réteggel összekötötte a közös hit. Kállay a Balkánt bejárva és megismerve tudta, hogy a szerbek Oroszországtól kaphatják a legtöbb támogatást, mint az ortodoxok legfőbb patrónusától.³ Boszniában egyik népelem sem volt többségben, s így a horvátok és a szerbek is nemzetegyesítési kísérleteikhez a muszlimokat szerették volna megnyerni. Ezt felismerte a tartomány új kormányzója is. Magyar mintára önkormányzatokat hozott létre a boszniai városok, települések számára.⁴ A muszlim földbirtokos elem megőrizhette földbirtokait, mint ahogy a vakufok is, s ezért hálásak is voltak a Monarchia kormányaának. A tartományra 1882-ben új hadügyi törvényt terjesztettek ki. Ebben igyekeztek mindenben megfelelni a muszlim katonák vallási igényeinek, mely egyedülálló volt az akkori olyan nem iszlám államokban, amelyeknek szolgáltak muszlim vallású katonák is (pl. Anglia, Franciaország, Németország és Oroszország.). Az Osztrák–Magyar Monarchián belül – így különös tekintettel Bosznia-Hercegovinára is – a maximális vallási és egyházi tolerancia volt a jellemző. Külön figyelemre méltó, hogy ebben az országrészben a már bevett és elismert vallások mellett az iszlám vallást is pártfogolták, s ez megmutatkozik a medreszék⁵, vakufok, s más muszlim vallási intézmények állami támogatásában.⁶ Kállay előtt a bosnyákok a római eredetű faekével szántottak, ő pedig mezőgazdasági gépekkel szeretett volna intenzív fejlődést, gyors sikereket elérni. Ha akadt vidék, ahol életképes háziipar volt, Kállay gyárat akart alapítani, hogy a termelést a gyár beindítása után exportra tudják folytatni.⁷ Ügyes ötlettel meghonosította a vasekét az általánosságban használt faeke helyett.⁸ Tízéves útépítési programba is fogtak, majd vasútépítésbe kezdtek, melynek eredményeként a bányászat, a hozzá kapcsolódó ipar, az erdőgazdálkodás és a könnyűipar is fejlődésnek indult. Hogy a szakemberszükségletet biztosítsák, szakipari iskolák létesültek. 1885-ben indult meg Szarajevóban a lóvasút, melyet tíz év múlva villamosítottak. Szarajevó lakossága megháromszorozódott. 1908-ban kisebb külpolitikai vihart kavarva a Monarchia annektálta Bosznia-Hercegovinát, s a tartomány új alkotmányt is kapott. Ekkor már új vezetője

volt Boszniának, a szintén magyar származású báró Burián István. 1910-re elérkezett az idő, hogy az idős uralkodó, a 80. évében járó Ferenc József meglátogassa legújabb tartományát. E látogatás főbb tényeit, érdekességeit szeretném írásomban felvázolni. A forrásokra hagyatkozva mondhatunk véleményt arról, hogy Bosznia-Hercegovina beilleszkedett-e a „Dunai Birodalomba”, lakói elfogadták-e a hosszú, oszmán szultáni uralom után egy keresztény katolikus uralkodó fennhatóságát? A látogatás forrásait Bécsben, a Staatsarchivban⁹, szarajevói napilapokban, báró Burián István naplójában, valamint egy bosnyák történész, dr. prof. Zijad Šehić írásaiban leltem fel.

(A látogatás) A látogatást különös gonddal szervezték meg. Burián május elsején a naplójában írta, hogy az uralkodónál járva kihallgatáson „*a b.h. utazás valószínűvé válik.*” Burián 1910. május 16-án az udvari főméltóságokkal a boszniai utazást tárgyalta meg. „*A hangulat a tartományokban fényes. A fogadtatásra nagyszabásúan készülnek.*”¹⁰ Az utazás előtti napon Ferenc József fogadta Montenuovo herceget¹¹ és Paar gróft.¹² 1910. május 29-én az uralkodó 18:40-kor megérkezett Budapestre.¹³ Báró Burián István Budapesten csatlakozott az uralkodó kíséretéhez, hiszen Bosznia-Hercegovina kormányzója volt. Az uralkodó külön vonatja másnap reggel 5:00 órakor indult tovább Bosznia felé.¹⁴ A budapesti vasútállomás felé vezető úton nagy ováció fogadta az uralkodót. Bosznia-Hercegovina határán, **Bosanski Brodban** a határátkelő vasúti állomásán fogadta Ferenc Józsefet Marijan Varesanin¹⁵ tábornok és a tartományban állomásozó 15. hadtest parancsnoka, Auffenberg tábornok¹⁶; Banja Luka kerületi igazgatója, Franz von Jakubowsky; báró Benko Isidor,¹⁷ tanfelügyelő- polgári tisztviselő; Joseph Kellner, a Derventai kerület vezetője¹⁸, az adminisztrációval. Jelen volt a fogadáson Schweiger-Lerchenfeld¹⁹, valamint a város polgármestere, Mehmed Hafiz ef.²⁰ Hodzic²¹ a város képviselőivel. Ugyanazon a helyen állt a császár huszonöt évvel ezelőtt. 1878. július 29-én báró Filipovics József innen indította meg a boszniai annexiót. 1885-ben itt lépett először Ferenc József bosnyák földre, emléket még abban az évben emlékoszloppal örökítették meg. Az itteni népiskolát is meglátogatta, de a határvárosból nem utazott tovább a tartomány belsejébe. Pár évvel ezelőtt, 1881-ben volt az osztrák-magyar uralom ellen ugyanis egy felkelés, melyet levertek, de a sebek még nem gyógyultak be, s folyt még a lakosság megnyerésére Kállay kísérlete.

Maga az utazás – vasúton – egy birodalmi, nagyhatalmi jelképnek is felfogható, hiszen az akkori nagyhatalmak nagy erőfeszítéseket tettek a területükön azért, hogy a vasútvonalak kiépüljenek, melyek gazdasági és katonai célokat egyaránt szolgálták. Külön története van az ún. „Szandzsák vasútnak”, a Berlin–Bagdad vasútvonalnak, s ekkor már működött a híres Orient expressz is, mely Párizsból indult, s a végállomás Konstantinápoly volt. A Monarchia a Drang nach Osten²² terv „kicsinyített” másolatát végezte: 1910-re ugyanis kiépült a vasúti összeköttetés Bosznia-Hercegovina és a Birodalom két fővárosa között. A vasútvonal egyúttal egy „kultúrmissziót” is jelentett az új tartományba.²³ Az utazás már egy olyan területre történt, melyet nemcsak de facto, hanem de jure is beépítettek a Dunai Monarchiába, s az erőfeszítések, melyeket a megbékélés érdekében tettek, beérni látszottak.

Jelen voltak még a helyi katonaság, a papság és a társadalom képviselői is. Bosanski Brod polgármestere először szólt a következő szavakkal az uralkodóhoz: „*Királyi és Apostoli Felség, szeretett uralkodónk! Örülök, hogy a büszke Bosznia első polgármestere, aki minden hívő imádatában hódolhat és hűséges lehet Boszniában és Hercegovinában, sokkal jobban, mint bárki más és már a második alkalommal fogadhatja a szeretett uralkodóját ugyanazon a helyen. Felség! E hűséges országok egész*

népe ma a legnagyobb örömet érzi, hogy a legfelsőbb uralkodóhoz hajolhat, és megmutathatja neki hatalmas elkötelezettségét és a hűségbeni szeretetét. A lelkem teljességéből jöttem a hívásodra, és kívánom, hogy Isten sok éven át kegyelmes legyen hozzád, a mi cárukhoz és királyunkhoz, I. Ferenc Józsefhez."²⁴

A jelen lévő tömeg hatalmas éljenzésbe fogott: „Zsivio! Zsivio! Zsivio!” Az uralkodó a következőt válaszolta: „Örömmel léptem erre a földre, s várakozással tekintek arra, hogy Bosanski Brod milyen előrehaladást mutatott fel az utolsó utam óta.” Ezt követően a császár a gabonavetés iránt érdeklődött, és kifejezte elégedettségét a parlamenti választásokkal kapcsolatban, amelyekről beszámoltak neki. A boszniai parlamentben (Bosansko-Hercegovacski Sabor) a három vallási felekezetet képviseltette magát, hiszen az adminisztráció egy népnek tartotta a boszniaiakat, csupán a vallásuk szerint különböztek. Ezért is volt először háromféle kulturális egyesületi szervezkedés, ezek alakultak át politikai pártokká (Boszniai Szerb Nemzeti Szervezet (SNO), Muszlim Nemzeti Szervezet (SNO), Horvát Nemzeti Közösség (HNZ)). Ezek a szervezetek 1910-ben alakultak meg, immáron pártként. A parlamentben törvényeket hozhattak, azonban azokat a magyar és az osztrák kormányoknak is jóvá kellett hagyniuk. A Saborban 72 képviselő tevékenykedett, a következő felosztásban: 16 katolikus, 24 muszlim, 31 ortodox és egy zsidó vallású. A képviselőket 5 évre választották. A Sabor elnökét és alelnökét az uralkodó nevezte ki. A Sabor mellé egy Tanácsot is kineveztek, ami egyfajta kétkamarás törvényhozási testületre utalt. A Tanácsba a képviselők vallási felekezetek szerint kerültek be: A muszlimok részéről a Reis Ul Ulema²⁵, a Mostari mufti²⁶, és még egy város muftija és a vakufok vezetője. Az ortodoxok közül a négy legnagyobb boszniai város vallási vezetője, valamint a boszniai ortodox felekezet vezetője. A katolikusok közül a tartomány érseke és két fő a ferences rendiektől. A zsidók részéről a szefárd főrabbi. Ezekon kívül automatikusan tagja lett a választott képviselők mellett működő Tanácsban a Legfelsőbb Bíróság elnöke, a sarajevói ügyvédi kamara elnöke, Sarajevó polgármestere és Sarajevó kereskedelmi kamarájának elnöke. A Tanács a Sabor alá rendelt szerv volt, ugyanis önálló döntési és az uralkodó felé felterjesztési lehetőséggel sem rendelkezett. A parlament 1914 júliusában felfüggesztette a működését, majd 1915-ben hivatalosan is megszűnt.

A császár folytatta a beszélgetést Varesaninnal és báró Benkoval.²⁷ Fél óra múlva a császár beszállt a bosznia-hercegovinai vasút külön vonatába és folytatta az útját Sarajevóba. Utazása a határtól Sarajevóig, egy szívélyes fogadtatás láncolata volt. A földön ültek az emberek és a császárt üdvözölték, integettek. 8:12-kor a vonat megérkezett **Dobojba**. Az állomáson több ezer polgár volt, és a fogadtatás lenyűgöző volt. A „cárt” Bego Hadzsi Mujagics polgármester, valamint a katonai és polgári közigazgatás képviselői üdvözölték. A doboji polgármester a következő szavakkal üdvözölte az érkező császárt: „Cári és királyi fenség! Posavina-völgy határán Doboj állampolgárai a legjobbakkal üdvözlik öfelségét, öröm és lelkesedés tölt el minket, akik hatalmas elkötelezettségünket, hűségünket a legfőbb uralkodónak, Önnek kinyilvánítjuk.” Ferenc József válasza: „Mituán hálás köszönetet kaptunk, megjegyezzük, hogy Doboj nagyon szép város, és nagyon szereti őt.” Aztán beszélgetett Volgar kerületi vezetővel, Mishcevicis tábornokkal és Bardasch kerületvezetővel, valamint Hostasch őrnaggyal. Pár dolgot megkérdezett tőlük és kifejezte elégedettségét a fogadtatásért. E város környékén volt a legnagyobb harcok egyike az osztrák–magyar csapatok 1878-as bevonulása alkalmából. A felkelők elleni megtorlás kemény volt.²⁸ A harmincét évnyi megszállás és az elindított párbeszéd hatásosnak bizonyult a fogadtatás szerint. Az uralkodó pár szót váltott még Hartmann igazgatóval, aki az usorai cukorgyárat képviselte és még két nagykereskedővel,

Tesanj városából. Húsz perc múlva a „cár” ismét kifejezte örömét a fogadtatásért, az ünnepség folytatásaként az úton lelkesen éljenzett a lakosság. A különvonat **Zavidoviciba** 9 óra 59 perckor érkezett meg. A gyönyörűen feldíszített vasútállomáson a 75. gyalogezred első zászlóaljából egy csapat állt dízsort. A város lakossága az állomáson gyűlt össze és hangos éljenzéssel köszöntötték a császárt. Annak ellenére, hogy nem volt betervezve a protokollba, az uralkodó kiszállt a vonatból és tiszteletére felsorakozottak között elvételt, majd köszöntötte a jelenlevőket. Amikor elhaladt az összegyűlték előtt, az iskola ifjúsági kórusa énekelt az osztrák himnusz. A külön vonat hamarosan folytatta útját **Zenica** városa felé, ahová megérkezett 11 óra és 48 perckor. A várost feldíszítették, mint egy nagy ünnepélyre, s a lakosság nagy része az állomáson és a környékén várta Ferenc József érkezését. Az uralkodó megkapta az első jelentést az állomáson, majd az ünnepélyes fogadtatás folytatódott. A helyi vezetők üdvözölték a császárt. A király érdeklődött a helyzetről a megyei és kerületi vezetőktől, majd a travniki mufti és a guca-gorai ferences kolostor vezetői üdvözölték. Ezt követte a kérelmek beadása a kerületi hivatalok, a börtön és szénbányák képviselői részéről. Aztán a császár kitüntetést adományozott a helyi önkormányzati képviselőnek, amely előtt a polgármester, Ali ef. Harmandics köszöntötte a királyi fenséget: „*Felség! Imádkozunk, hogy Felséged a legfiatalabb gyerekei, mi a bosnyákok, akiket a mi atyánk szíve felkarolt és ezért mi mély hűségben és ragaszkodásban vagyunk öfenségéhez. Isten áldja és őrizze meg felsegedet, hogy a legteljesebb mértékben legyen az emberi élet és a boldogság, kegyelem az egész Osztrák-Magyar Monarchia felett. Éljen!*” Az üdvözlőkre az uralkodó válaszolt. Megköszönte a meleg fogadtatást a küldöttség részéről, s azt mondta, hogy Bosznia fejlődésében ez a város élenjáró. Minden polgárt üdvözölt a városban és a kerületben, kérte, hogy adják át azoknak is, akik nem voltak jelen. A dízsorséget a helyi 57. gyalogezred 2. zászlóaljából 2 szakasz adta. Ferenc József válaszára éljenzés tört ki a lakosságból, királyi vonat hamarosan tovább indult. Innen **Visokoba** értek 13 óra 50 perckor. Az állomáson nagyszámú ember gyűlt össze, részben helyiek, részben a környékről. A császár üdvözölte a kerület vezetője, a kerületi csendőri vezető és Salihaga Sehovics polgármester, aki a városi képviselőkkel együtt volt jelen. A császárt különösen magas kitüntetés érte, ugyanis a helyi szerb leánykórus elénekelt neki az állomáson a „Carevka” szerb éneket. Énekük különösen tetszett a császárnak, aki kérte őket, hogy énekeljenek egy másik strófát is a dalból. Ferenc József külön köszönetet mondott az Országos Zenész Egyesület vezetőjének, Panti Simics mesternek, aki meghajolt, s a császár az ezüst karóráját ellátta kézjegyével. Továbbá, a három lányt, akik átadták a császárnak a virágokat, egy ortodoxot, egy katolikust és egy zsidó hitűt, a császár finom nyakékszerekkel ajándékozott meg.²⁹

(A császár szarajevói tartózkodásának első napja (1910. május 30.)) Szarajevóban délután a hadsereg elkezdte felvonultatni a katonákat a díszszemle helyszínén, szürke, új egyenruhába öltöztette őket. Ugyanakkor egy kijelölt személy elkezdte terelni a tér baloldali és a női és a férfi közönséget, hogy gyorsan töltődjenek, sűrű sorokban, a protokoll miatt. Körülbelül minden öt lépésnél állt egy, a császár üdvözlésére szervezett ember. A közösségi ház nagy tribünjén elfoglalták az utolsó helyeket is, és a kertjében is kisebb csoportok voltak, valamint a Kairó kávéház előtt is. A hengeres, feldíszített ablakok házaiból kíváncsi közönség hajolt ki. A császár érkezését érezhetően nagy feszültséggel várták a bosnyák főváros lakói. 13:00 órára az ünnepélyre felkészülve várták uralkodójuk érkezését. A férfiak és nők népviseletbe, míg mások európai ünnepi öltönyökben váraakoztak a nem mindennapi eseményre. Az utcákon, különösen felvonulási

és fogadási helyszín szélén, az emberek kezdtek összegyűlni és elfoglalták a helyeiket. Aztán a hadsereg kivezénylett tagjai kordonban sorakoztak a császári érkezés helyétől a Dohánygyárhoz, a delegáció szálláshelyéhez vezető úton. Néhány perccel 15:00 óra előtt az ágyúkból és a puskákból dízsörtüzet adtak le, és a harangok az ortodox és a katolikus templomok tornyaiban megkondultak. A várakozás izgalma a tetőfokára hágott, és körülbelül 15 óra 30 perckor katonai trombiták szólaltak meg, bejelentve a császár érkezését. A katonák ismét dízsörtüzet adtak le, és a tömegben tumultuózus jelenetek alakultak ki, mindenki látni akarta az érkező Ferenc Józsefet. Miután a távolból a királyi vonat feltűnt, majd a pályaudvaron megállt és a kocsi **Szarajevó** földjére érkezett. A császár, aki Bosanski Brodból Szarajevóba utazott, katonai egyenruhát viselt a vonaton az ünnepi felvonulásra: egy fehér kabátot, vörös nadrágot és egy díszkalapot. A császári pavilonban az I. boszniai-hercegovinai gyalogezred 3. zászlóalja (a másik 3 zászlóalja az ezrednek Bécsben állomásozott) tisztelgett, a zászlóaljparancsnokokkal, a 10. boszniai hegyi brigáddal és a 48. gyalogos ezred egyik alakulatával. Az egész tisztelgő boszniai vezérkar ünnepi egyenruhába öltözött. Miután a hadsereg vezetői megkapták a katonai jelentéseket, fogadták a tisztelgő csapatok jelentéseit, majd megkapta a szarajevói erőd parancsnokának jelentését is. Jelen volt a fogadáson a boszniai Legfelsőbb Bírószág elnöke, Brodnik városának előjárója is. A császár fogadásán részt vettek a katonai és polgári közigazgatás képviselői, köztük Stadler érsek a római katolikus papokkal és az egyházi tartományai vezetőivel, a ferences rend képviselői, Jevgenyij Letica metropolita az ortodox papsággal; a reis-ulema, Szulejmán ef. Saracs a muszlim főméltóságokkal; protestáns lelkészek; a helyi szefárd zsidók vallási vezetői, a Monarchia delegált rabbi-jai, a városban lévő konzulok, valamint a szarajevói helyőrség tisztviselői, a 15. hadtest tisztjei, az autonóm egyházi hatóságok képviselői, az ügyvédek képviselői és a kereskedelem kamara vezetői. Az ajándékok átadását követően a császár a városi közigazgatás képviselőihez ért, és ott megkapta a polgármester ajándékát. Kulovica polgármester a császárt a következő szavakkal köszöntötte: *„Felség! Ma a településeinknek eljött a legboldogabb nap, amit valaha látott, amikor gyönyörű hazánkba ellátogatott és kifejezem érzéseimet az őszinte hűségünkről és erős odaadásunkról az ön és az egész Habsburg dinasztia számára. Különösen várakozással tekintünk Szarajevóra, amikor a gyönyörű hazánk közepén, felségedhez hajolhatunk. Üdvözljük. Éljen! Éljen! Éljen!”* Az üdvözlés a közönséget meglepte, erre hangos kiáltással válaszoltak: *„Éljen!”* A császár így válaszolt: *„Nagy lelkesedéssel jöttem el Bosznia-Hercegovina fővárosába, Szarajevóba, először, és eltöltök néhány napot a virágzó város lábánál a lakói és e gyönyörű ország tagjai között. A hosszú évek óta tartó kulturális tevékenység szoros kapcsolatot teremtett az Osztrák–Magyar Monarchia és annak legfiatalabb tagja között, és az általam kifejezett érzések értékes bizonyítéknak bizonyulnak, hogy itt is a hűségüket erősítették az uralkodó házam felé. Köszönöm szíves üdvözlését és adják át atyai üdvözlőmet a város lakóinak.”* Ismételt éljenzés következett az egybegyűltekől, miután a császár szavait Benko Isidor báró lefordította. A császár a polgármesternek, Kulovicának azt mondta, hogy nagyon elégedett volt Szarajevó városával első benyomása során. Azt mondta, hogy a várost valóban kedveli, kihívást jelent számára és látja a virágzását. Majd hozzátette, hogy nagyon örül annak, hogy lehetőséget kapott arra, hogy Szarajevót első alkalommal meglátogathassa. Ezután a fogadóbizottság képviselője üdvözölte őt, majd az összes egyéni képviselő sorban, akik néhányan kedvesen megszólították. Ezután az uralkodó felment a lépcsőn a pavilonba, ahol a külföldi konzulok és más előkelőségek várták. Majd lejött és beszállt az ott várakozó hintóba, mellette ült Marijan Varesanin díszegyenruhában. Kulovics polgármester egy másik hintón utazott, Burián báró, gróf

Khuen Héderváry, gróf Kinsky, báró Schönaich, báró Bolfras, dr. von Schissel, és más jelentős személyiségek követték őket. A császár ünnepélyes fogadása befejeződött. A Konak Dohánygyárba vezető úton nagy tömeg várta a menetet. A Konak felé vezető úton a szarajevói helyőrség állt dízsorfalat alakzatban. Száz puskából dízsorvezet adtak le. Az uralkodó a rácsok mögött levő muszlim nők felé fordult és meghajolt előttük. Az első boszniai-hercegovinai gyalogezred 3. zászlóaljának boszniai-hercegovinai katonái hatalmas „zsívió”-val üdvözölte legfőbb parancsnokát. A Konaktól a Császárhegyig a hegyi tüzérség tagjait díszgyenruhába öltöztették, ők is díszlegtek a császár előtt.

A császár, miután a Konakba lépett a következő szavakkal nyilatkozott vendéglátóinak: „*Biztosítom Önöket, azután, amit itt láttam, ez húsz évvel megfiatalított.*” Majd a kint várakozókhoz fordult, akik újra látni akarták őt. 16:00 órakor a közönség elkezdett szétszóródni, élénken beszélgetett a császár érzelmeiről, és nagyon örültek, hogy részt vehettek ebben a nagy eseményben. A császár szarajevói tartózkodásának első napja díszkivilágítással ért véget. Az egész város ragyogó fényárban úszott, a szarajevóiak illet sohasem tapasztaltak a múltban. Miután a város később sötétségbe borult, a várost övező hegyekben hatalmas tűzijátékot rendeztek. A Konak ablakából az uralkodó is megnézte ezt a csodálatos látványosságot. A víz fölött, a hidak között lámpák pislákoltak, a Mlijacka folyó mindkét oldalán kivilágították. A Ferenc József szállása előtt álló parkban több ezer lámpa égett. A szervezők kitettek magukért: A Belediye épülete³⁰ is fénybe borult, mindegyik ablakban hármasként álló izzókkal, az erkélyen pedig nagy császári iniciálék voltak. Bascarsija³¹, a Saracsa³², a Husrev bég dzsámi³³ és a Predimareta³⁴ körül az egész utcán egy sor lámpát helyeztek el. Az ortodox templom előtt, a vaskeletés fölött egy nagy feliratot helyeztek el, vörös és kék gyertyatartókkal. A katolikus katedrális is fénybe borult, a középső tornyon egy kereszt volt, alatta a háromszögben császári koronával, császári címerekkel, piros, kék és fehér fényes csikokkal. A Horvát Központi Bank épületén egy birodalmi sas volt körülveve izzókkal. A közönség figyelmét különösen a Bosznia-Hercegovina Nemzeti Bank megvilágítása vonzotta, amely felülmúlta az összes többiét. Az épület egész homlokzatán egy hatalmas babérszörű csillogott, a koszorú közepén császári kezdőbetűk voltak láthatóak, és az épület fölött a birodalmi korona csillogott. Ez a megvilágítás nemcsak a fény intenzitása, hanem szokatlan dimenziója miatt is különleges hatással bírt. A nemzeti kormány épületének összes ablakát sok gyertya világította meg. A Cemalusában a szefárd zsinagóga bejáratát is díszkivilágítás borította. 20:00 órakor a tűzijáték vette kezdetét, ami 45 percig tartott, s még egy órán keresztül a díszkivilágítás is üzemelt. A bosznia-hercegovinai állami kormány távirata, amelyet 1910. május 30-án küldött a bécsi Pénzügyminisztériumnak, megerősítette, hogy a szarajevói fogadtatás tökéletesre sikeredett.³⁵

(Ferenc József császár és király második napja Szarajevóban (1910. május 31.)) 1910. május 31-én reggel örömmel fogadták Szarajevó polgárai az uralkodót. A szarajevói újság rendkívüli kiadásában olvashatták a vezető hírt, hogy Ófelsége megkegyelmezett harminchat katonaszökevénynek, akiket öt-hét éves börtönbüntetésre ítélték, s ők visszatérhetnek családjukhoz. A császár elengedte az elítéltek büntetését és mindazokét, akiket elítéltek korábban árulásért, császár- vagy felségsértéséért, valamint azokét is, akiket a rendőrség a béke elleni vagy lázadás miatti bűncselekménnyel vádolt meg. Ezen túlmenően ez a kegyelem olyan személyekre is vonatkozott, akiket legfeljebb két hétre ítélték el, vagy 150 koronás bírságot szabtak ki rájuk, ha ezeket a személyeket még nem zárták el, és ha ezeket a büntetéseket még nem hajtották végre. A császár tizenhat nőnek és harminkilenc férfinak elengedte a büntetésük hátralevő részét. Reggel kilenc órakor a császár Marijan

Varesanin tábornok és más magas rangú úriember kíséretében, a Konakból meglátogatta a kormány palotáját, ahol már várták őt a helyi méltóságok. Az elsők között voltak a katolikus püspökök Stadler érsekkel az élen, Marjan Markovics és dr. Ivan Sarics, a ferences rend területi feje, Misics és a Maria Stern kolostor apátságából, Banja Luka közeléből. Stadler érsek a következőképpen szőlitotta meg a császárt: „*A császári és apostoli király felség! [...] Felséged legrszebb művei között Bosznia és Hercegovina megszállása és anektálása lesz, és a dicsőség koronáján ez lesz a legfényesebb kő a Habsburg dinasztián. [...] Felséged nemes szíve a legjobb időben választotta ki az érkezését.*” Megköszönte a császárnak azt a sok munkát a Monarchia részéről, melyet Boszniaért tett az okkupáció óta. Az érsek biztosította az uralkodót a katolikus horvátok hűségéről. Beszédét éljenzéssel és jó kívánságokkal zárta. Ezek voltak azok a megnyitó gondolatok, melyekre az uralkodó különös örömmel reagált, mivel meggyőződhetett a boszniaiak hűségéről. A küldöttség szavai bizonyítékok voltak arra nézve is, hogy hálával vannak a kormányzati intézkedések miatt. Válaszában az uralkodó leszögezte, hogy a Monarchia megvédi az egyházak érdekeit, állami védelmet és támogatást fog adni számukra, és tudatosan támogatja a hit ápolását. Hivatkozott az igazi erkölcsre és a keresztény felebaráti szeretetre. Beszédét így zárta: „*Higgye el mindenki a mi megváltoztathatatlan irgalmunkat és a jóindulatunkat.*” Miután vége lett a beszédének, visszhangzottak a viharos kiáltások. A császár először az érsekkel, majd a többi küldöttel beszélgetett. Az érsek nagy pátozzsal köszönte meg Ferenc József látogatását, s utalt arra, hogy a Monarchia részeként a legnagyobb vallási szabadságban élnek. Biztosította a királyi fenséget hűségükről és lojalitásukról mind a Monarchia, mind az uralkodóház irányába. Hasonló szellemben és pátozzsal vegyítve mondtak üdvözlő- és köszöntőbeszédeket a többi egyházak és felekezetek képviselői is, melyeket Ferenc József atyailag köszönt meg. Az uralkodónak személyesen bemutaták a résztvevőket, s mindenkivel váltott pár szót, ami meglegedést és örömet fejezett ki mindenkitől. A Reis Ulemával³⁶ különösen sokat beszélt, aki szintén elégedettségét fejezte ki a bosznia-hercegovinai muszlimok helyzetét illetően. A császár külön megemlítette, hogy a boszniai muszlimok jogait és hitüket különös gonddal fogja megóvni. Minden egyes beszéd után a jelenlévők hosszas éljenzésbe fogtak. A vallási vezetőknek megígérte az uralkodó, hogy a jövőben is a legnagyobb szabadságot és toleranciát kapják, hogy közösségeik békében fejlődjenek tovább, s a vallási közösségek a legrszélesebb önkormányzatokkal rendelkezessenek. A jelenlévők ezután közösen fohászokdtak: „*Isten áldja meg a császárt és királyt!*”³⁷ A fogadás után a császár és kísérete visszament a Konakba, az út csupán 10 percig tartott. Délután négy órakor a magas rangú küldöttség meglátogatta a római katolikus katedrálisat. A katedrális bejáratánál az uralkodót dr. Joseph Stadler érsek,³⁸ dr. Ivan Sarics,³⁹ a ferences-rendi tartományfőnök, és más magas rangú katolikus előljárók fogadták. A látogatás pár percre sikeredett, majd kb. 2 perc alatt a Rudolf Gassén át a szerb ortodox Metropolita templomba látogattak. Ott ismét találkoztak immár a katolikus delegációval együtt Leticia metropolitával és társaságával. Az immár nagyra nőtt társaság a Ferenc József utcán és a Bascarsíján keresztül a Begova dzsámihoz ment, ahol a Reis Ulema és kísérete csatlakozott hozzájuk, hogy így már együtt látogassanak el a szefárd zsidók zsinagógájához. A forgatókönyv megisméltődött, a zsidó vallási vezetőkkel kiegészítve a protestáns templomhoz sétáltak, hogy csatlakozhassanak hozzájuk az ottani egyházi előkelőségek is. Onnan még egy út vezetett az Osztrák–Magyar Kulturális Intézet zsinagógájába. Innen a végcéel a városháza volt, ahol a szarajevói polgármester és más bosznia-hercegovinai vezetők fogadták a népes küldöttséget. A városházán fogadást tartottak, ismét teli pátozzsal és üdvözlésekkel. Az uralkodó este fél hétkor már a Konakban vacsorázott.

(Ferenc József császár és király további boszniai tartózkodása (1910. június 1–4.))

1910. június 1-én, szerdán, reggel 8:00 órakor az Apostoli Felség kíséretével együtt elhagyta a szálláshelyét és a Konak-hídon, az Appelkainon, a Cirkusztéren és a Kállay úton keresztül a Hengstendepotra hajtatott. Az út mintegy 20 percig tartott. A császár kíséretében magas rangú katonai vezetők voltak. A Hengstendepot udvarán kiszállt, s megtekintette az ottani idomított lovakat, majd egy újabb 5 perces út után az Exzerzier térre ment, ahol várta őt Lovag Von Auffenberg tábornok, aki a 15. hadtest kirendelt egységeinek katonai parádéját levezényelte. A katonai parádé után Őfelsége visszament a Konakba. Dél előtt 11-kor a Konak teraszáról megtekintette a helyi iskolások üdvözlő felvonulását. Este 16:30-kor a boszniai méltóságokat fogadta.

Másnap, június 2-án, csütörtökön, 8 óra 15 perckor a kíséretével **Pasin Brdoba** utazott, a menetidő 40 percig tartott. A látogatás után 9 óra 15 perckor visszatért a Konakba. Délután 15:30-kor a kíséretével együtt egy külön vonattal **Ilidzsébe** utazott, ahová 16:15-re megérkezett. Itt meglátogatta a gyógyvízre épült „Fehérkereszt” gyógyfürdőt. Itt találkozott Barcsay Gézával, aki lovagmesterként a gyógyfürdőt felügyelte, valamint Julius Pojman fürdőigazgatóval. Ez egy ötperces találkozó volt, ahol ismertették számára a gyógyfürdő működését, innen a Bosnaquellére ment, majd ismét Ilidzsébe utazott vissza, ahol a teraszon megtekintett egy boszniai esküvőt. Este hat órakor látogatást tett egy szarajevói dohánygyárban, a látogatás 15 percig tartott. Este fél hétre a magas rangú delegáció ismét a Konakban volt, s este 8 órakor egy kb. négyezer fős, lampionos felvonulást tekinthetett meg.

Június 3-án, pénteken az uralkodó és kísérete korán, 5 óra 45 perckor a szarajevói Dohánygyár vasútállomására érkezett, ahol Auffenberg tábornok fogadta a 15. hadtest kirendelt alakulatai élén. Ott várták magas rangú bosnyák, ill. osztrák–magyar méltóságok, s reggel 6:00 órakor elindult különvonattal **Mostar** felé. Első megállójuk **Konjicában** volt. Dél előtt 9 óra 13 perckor érkeztek meg Konjicába, ahol a 16. hadtest kirendelt egységei élén Karl Fanta tábornagy⁴⁰ fogadta az uralkodót és kíséretét. Jelen volt a helyi körzet csendőrkommandó elöljárója, Alfréd Griesse is. Jelen volt a fogadáson a 4. b.i.h. gyalogezred 4. zászlóalja (három zászlóaljuk Triesztben székelt), Gustav Thiemer főhadnagy vezetésével. Az uralkodót a város polgármestere, Dzsáfer Hadzsi Szulejmanovics is köszöntötte. A császár fogadta az üdvözlő beszédeket, s elégedettségét fejezte ki. A vonatba itt beszállt von Gyurkovics Miksa, a Mostári körzet elöljárója is.⁴¹ Mostarba a különvonat 12 óra 9 perckor érkezett meg. Itt a 3. b.i.h. gyalogezred 4. zászlóalja, a 13. hegyi brigád és a 18. gyalogos divízió adta a díszőrséget, elöljáróikkal együtt. A mostari városi elöljárókat Ibrahim bég Defterovics képviselte, valamint Mujaga Komadina, polgármester, a képviselőtestület élén. Az állomásról az uralkodó és kísérete háromperces út során a Hotel Narentába érkezett. A mostari katonai garnizon állt díszőrséget az uralkodói menetnél.

13:00 órakor a hotelben a császár audiencián fogadta a mostari előkelőségeket, a város és a körzet polgári és katonai-csendőri vezetőit, valamint a helyi kulturális szervezetek képviselőit. A fogadás 14:30-kor ért véget. 16:30-kor az uralkodó és kísérete megtekintette a „Római hidat”, Mostar jelképét, ahol is őfelsége járművéből kiszállt, s személyesen szemrevételezte mind a hidat, mind a város látványát. Innen Radoboljén keresztül az állomásra utazott. Az út 30 percig tartott. Este hat órakor Ferenc József és kísérete elhagyta Mostart. A szerelvény elindult Bosanski Brodiba, hogy onnan Budapesten keresztül Bécsbe szállítsa a császárt és kíséretét. Szombaton, június 4-én 9 óra 5 perckor a vonat Bosanski Brodiba érkezett. Az állomáson von Varesanin és más boszniai polgári és katonai vezetők búcsúztatták a Bosznia-Hercegovinát elhagyó

Ferenc Józsefet. A szerelvény 9 óra 15 perckor indult el a boszniai határállomástól és aznap este 22 óra 15 perckor a hetzendorfi állomásra érkezett, ahonnan a császár a schönbrunni palotájába hajtatott.⁴²

(Összefoglalás) Sem a korabeli boszniai, vagy a Monarchia más tartományainak sajtójában nem találtam olyan hírt, tudósítást, amely a császár és király látogatása kapcsán bármilyen negatív attitűdről, véleményről számolna be a lakosság részéről. A harminckét évi új uralom, melyből csak az utolsó kettőben volt Bosznia-Hercegovina *de jure* is az Osztrák–Magyar Monarchia része, megtette a hatását. Már mint az uralkodó új pénzügyi, gazdasági, katonai és társadalompolitikai intézkedései. A tartományban vasútvonalak épültek, Szarajevó új építkezései, épületei azokat a vonásokat mutatták, melyekkel Budapesten, vagy Bécsben is találkozhatunk. A polgári élet is átalakult. Csak egy-két példa arra nézve, hogy Szarajevó mennyire részévé vált a Monarchiának: A szarajevói lóversenyek eredményeit közölték a pesti és bécsi lapok, négy nyelvű táblákat, szerződéseket, újságokat találhatunk Boszniában e korból. Nem volt vallási ellentét sem, hiszen a Birodalom minden felekezetet egyformán pártolt és támogatott. Bécsben és Budapesten is megjelent a boszniai elit, s fordítva is működött a dolog. Sokszor Ilidszában gyógyították magukat a Monarchia felső vezetői is. Szarajevóban a villanyvilágítás után megjelent a városi villamos is. Az ország felzárkózott Európához. S a legsokatmondóbb az a vélekedés, amelyet sok boszniai öregtől hallani, akik ma azt állítják, hogy dédapáink szerint Ferenc József volt a legigazságosabb királyuk. Ferenc József mecsetben is járt boszniai tartózkodása alatt, s oda, az iszlám vallási illetem betartva, levetett csizmával lépett be, amely egy vallásos, katolikus uralkodótól fölöttébb érdekes és elgondolkoztató. Látogatása során minden befolyásos boszniai vallási vezetővel, helyi politikussal találkozott. Ezek a gesztusok egyrészt a toleranciát, a megbékélést hivatottak jelezni; másrészt az uralkodó ismerte Bosznia-Hercegovina kényes belpolitikai helyzetét, hiszen a tartományt véres küzdelem és áldozatok árán sikerült elfoglalni, s már az okkupáció után pár évvel egy nagy lázadást is le kellett verni. A fogadtatási ceremónia, a zsúfolt és minden részletre kiterjedő programok, más belföldi látogatásokkal ellentétben, mutatják Bosznia-Hercegovina kényes helyzetét a Monarchián belül, s a külföldi megítélésben egyaránt. A kényes egyensúly fenntartása és a Monarchia hatalmának biztosítása érdekében mindenképpen szükséges volt ennek az utazásnak a megszervezése. Egy uralkodó utazása sohasem a véletlen műve, főleg egy tartomány meglátogatása. 1910-ben két év telt el csak az annektálás óta, és lezajlott egy komoly diplomáciai küzdelem az annektálás miatt Szerbiával és Oroszországgal is. Szerbiával különösen feszült lett a helyzet a dinasztikus puccs, s az ún. „disznó vámháború” után. A szultán elvesztette Boszniát, a szerbek meg nem tudták azt megszerezni, még úgy sem, hogy támogatta őket a cár birodalma. Ferenc József látogatása már az annexió, az új bosnyák alkotmány elfogadása után történt. Bosznia-Hercegovina a Monarchia része lett, melyet gazdaságilag és jogi szempontból is integráltak a Birodalomhoz. Bosznia-Hercegovina területe védte a dalmát területeket Szerbia és Montenegró felől, valamint közelebb került a Dunai Birodalom határa az Égei-tengerhez, szövetségeseihez, Bulgáriához és Törökországhoz egyaránt. Egy birodalom uralkodója soha nem öncélúan utazik országa határain belül, még akkor sem, mikor a szabadságát kívánja eltölteni. A látogatás után, szintén demonstratív céllal, V. Mehmed oszmán szultán tett látogatást európai birtokain, nevezetesen Trákiában és az albán területeken. De ennek a látogatásnak a krónikája már egy másik írás témája lehetne.

KÉPEK

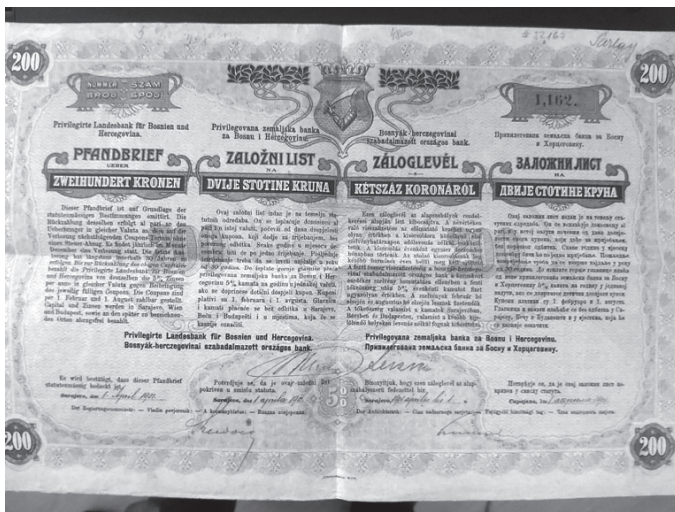
(a szerző saját fotói)

**A Konakról ma utca van elnevezve,
az 1910-es látogatás szálláshelye volt a Konak Dohánygyár.**

Ferenc József 1910-es szarajevói szállása, a Konak Dohánygyár – ma így néz ki.

Boszniai eredeti záloglevél négy nyelven – saját gyűjtés

FORRÁSOK

Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Bécs

FELHASZNÁLT IRODALOM

Zijad Šehić: U mojoj Bosni. Dobra Knjiga kiadó, Sarajevo, 2013.

JEGYZETEK

- 1 Az iszlám vallásban jótékonyági célokra le- 3 Kállay írása 1878-ban jelent meg e témából: kötött ingatlanok, jövedelmek, melyek adó- Oroszország törekvései címmel (Ráth Mór mentesek, s csak a kinyilvánított célokra has- kiadásában).
2 A jobbgáyság egy sajátos formája 7 Bosznia-Hercegovinában.
- 4 Uo.
- 5 Muszlim közép- és felsőfokú oktatási intézmények.
- 6 Kállay további szerepvállalásáról, ill. Bosznia-Hercegovina muszlim népességéről lásd még: Lederer György: A magyarországi iszlám újabb kori történetéhez I-II. Keletkutatás, 1988. ősz, 29-49. o. – 1989. tavasz, 53-72. o.
Udvarvölgyi Zsolt: Az iszlám Magyarországon. Budapest, Adamo Books, 2009. Elektronikus kiadás: http://adamobooks.info/az_iszlam_magyarorszagon.html
Joe László: A Monarchia közös pénzügyminisztere, a szenzációs Kállay Béni! In: Wooland <https://>

- wooland.blog.hu/2019/03/29/a_monarchia_magyar_penzugyminisztere_avagy_miert_nincs_gondolatbatorsag (Letöltés ideje: 2020. május 30.)
- 8 Magyar civilizátor Bosznia-Hercegovinában. In: https://www.europavarietas.org/euivblog/bosznia_hercegovina_kallay_beni_mikszath (Letöltés ideje: 2020. május 30.)
  - 9 Osztrák Állami Levéltár, <https://www.oesta.gv.at/>
  - 10 Báró Burián István naplói, 1907–1922. Budapest, 1999. Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára, 31. o.
  - 11 Montenuovo Alfréd herceg (Bécs, 1854 – 1927, teljes nevén, németül Adam Wilhelm Johann Maria Fürst von Montenuovo) osztrák főrend, a császár első főudvarmestere, a Habsburg-Lotharingiai ház rokona.
  - 12 Eduard von Paar gróf (Bécs, 1837 – 1919), altábornagy, 1887-től Ferenc József első szárnysegédje.
  - 13 Die Abreise des Kaisers von Budapest címmel: Wiener Sonn-und Montags-Zeitung, Bécs, hétfői száma, 1910. május 30. 5. o.
  - 14 Dr. Zijad Šehić: U mojoj Bosni. Dobra Knjiga kiadó, 2013, 55. o.
  - 15 Bosznia katonai kormányzója 1909–1911 között (Horvátország, Gunja, 1847 – 1917).
  - 16 Moritz Freiherr von Auffenberg, Graf von Komarow (Troppau, Csehország, 1852 – Bécs, 1928) a Császári és Királyi Haderő gyalogsági tábornoka, majd 1911-től az Osztrák–Magyar Monarchia hadügyminisztere volt. 1910-ben a Boszniában állomásozó 15. hadtest parancsnoka.
  - 17 Báró Benko Isidor (1887–1945) Pakson született, zsidó származású, a boszniai tanúggel foglalkozó vezető tisztviselő volt. ABiH, ZVS, 557, 5801/1907, Isidor Benko, Unzufriedenheit unter den Musلمانen wegen der Benennung ... „Srpsko-hrvatski jezik”
  - 18 Derventa, Dobojtól északnyugatra lévő boszniai város.
  - 19 Amand Freiherr von Schweiger-Lerchenfeld (Bécs, 1846 – 1910) osztrák tiszt és újságíró, útikönyveket is írt, sokat utazott a balkáni országokban és más muszlim országokban is.
  - 20 Effendi (úr) a boszniai imámok (hodzsák), vallási előljárók címe, melyet a mai napig viselnek a muszlim vallási vezetők, muftik.
  - 21 Apja háfiz volt (fejből tudta a Kegyes Koránt), de ő maga is és testvére, Husszein is háfizok voltak. Polgármestere alatt történt meg Brod csatornázása, vezetékes vízellátása és a villanyközvilágítás kiépítése. (Preporod, 2017. dec. 21.)
  - 22 Német keleti terjeszkedési politika.
  - 23 Berlińi Kongresszus, XXV. §.
  - 24 Dr. Zijad Šehić: U mojoj Bosni. Dobra Knjiga kiadó, 2013, 57. o.
  - 25 Az ulémák – vallástudósok tanácsának elnöke Bosznia-Hercegovinában, a tisztség kinevezés alapján nyerhető el a császár és királytól. Három személyt terjeszt fel Ferenc Józsefhez a tanács, akik közül választja ki a tartomány muszlim vallási vezetőjét. Ezt az intézményt, illetve a rendszert, a Monarchia alkotta meg. Célja ezzel a helyi iszlám közösség függetlenedése Isztambultól, a Kalifától. Ennek ellenére, az iszlám jog szerint ekkor a Kalifa volt a legfelsőbb vallási döntvényhozó, a komolyabb fetvékat (iszlám vallási döntvény – elvileg kötelező érvényű az adott gyülekezet tagjaira) előzetes tanulmányozás céljából megküldték/megküldhették Isztambulba. Mivel a politika és a szerb nacionalizmus (mely a muszlimok szövetségét kereste) ezen intézménybe is bele-bele szólt, előfordultak feszültségek is a közösség és egy-egy vakuf, vagy mufti személye körül. Sulejman Saracsnak konfliktusa lett a bécsi vezetéssel, így korán nyugdíjazták. A megválasztása és kinevezése sem volt egyszerű, de mivel népszerű volt a muszlimok között, ezért kapta meg a kinevezését 1910-re.
  - 26 Egy muszlim vallási közösség-város vallási előljárója, választás után nyerhető el, a helyi iszlám vallási tanács által, előfeltétele a felsőfokú vallási tanulmányok elvégzése, melyet általában akkor Isztambulban végeztek el.
  - 27 Der Einzug des Kaisers in Bosnien, Bécs, Neue Freie Presse, 1910. május 31-i száma, 4. oldal.
  - 28 Gróf Szapáry László csapatai harcoltak itt a felkelőkkel – a muszlim és szerb ellenállással. Bence László: Bosznia-Hercegovina okkupációja 1878-ban, Akadémiai Kiadó, Bp., 1987, 61–62.; 77.; 99–100.; 127.; 135–137.; 154.; 165–167.; 170–172.; 175.; 179.; 182–183.; 223. o.
  - 29 Dr. Zijad Šehić: U mojoj Bosni. Dobra Knjiga kiadó, 2013, 60. o.
  - 30 A szarajevói polgármesteri hivatal épülete.
  - 31 A 16. században épített török óváros, a történelmi városközpont, a bazárt is jelenti/jelentette.
  - 32 A Bascarsija leghosszabb utcája, itt található a legtöbb bazár és a Gázi Husrev Bég Dzsámi is.
  - 33 1530–31-ben épült, Gázi Husrev Bégről nevezték el, akinek türbéje a dzsámi udvarán található.
  - 34 A nagy piac és a zöldségpiac egyik utcája, a Bascarsiján belül.
  - 35 Dr. Zijad Šehić: U mojoj Bosni. Dobra Knjiga kiadó, 2013, 71. o.
  - 36 Hafiz Sulejman Ef. Saracs (1850–1927) Reis ul Ulema 1910–1912 között. Ferenc József hagyta jóvá a kinevezését, ezt a szultánnal is jóváhagyatták. 1850-ben született Stolacban. Alapfokú végzettségét és a Korán tudományát szülővárosában szerezte, majd 1878-ban Isztambulban végzett. 1879-ben hazatért. Kinevezték a Bihacs muftijának, mely funkciót 1887-ig töltötte be. Ezt követően a szarajevói Sharia Iszlám Vallási Egyetem professzorává és későbbi igazgatójává nevezték ki.

- 37 Zijad Šehić: U mojoj Bosni. Dobra Knjiga kiadó, 2013, 75–76. o. („Nase carsko i Apostolsko kraljevsko”)
- 38 Horvát hittudós (1843–1918). A zágrábi katolikus teológiai fakultás tanára volt, amikor XIII. Leó pápa 1881-ben kinevezte Szarajevó érsekévé. Nevéhez fűződik sok katolikus templom építése, szerzetesrendek, árvaházak stb. alapítása Bosznia-Hercegovinában.
- 39 Ivan Šarić [Ivan Šarić] (1871. szeptember 27. – 1960. július 16.) római katolikus pap, ferences rendi tartományfőnök, Stadlerrel ellentétben állt. 1922-ben a Vrhbosna (Szarajevó) Római Katolikus Egyházmegye érsekévé nevezték ki.
- 40 Karl Borromäus Joseph Julius Wenzl Fanta (Saaz, 1851. augusztus 12. – 1937. április 11.) osztrák tábornok és a Zara és Ragusa erődök parancsnoka volt.
- 41 Járásfőnök, Mostar Lásd: https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/TisztiCimtar_1908/?query=SZO%3D%28k%C3%B6rtv%C3%A9lyessy%29&pg=560
- 42 Staatsarchiv Österreich, Abteilung Kriegsarchiv, Wien, 1910. Franz Josef in Bosnien.

Tánc és geometria

Régi az a gyanú, hogy az első igazi filozófus alakja nem a valóságban, hanem a mitológiában született meg. Ő volt Oidipusz, akit a drámában a kar *atheósnak* nevez, vagyis az embernek, 'akit elhagytak az istenek'. A kis Antigoné kíséretet a vak öreget Kolonoszban, aki egyszer megáll és így szól: „*Ennyi megpróbáltatás ellenére, hajlott korom és lelkem nagysága azt mondatja velem, minden jól van!*”

'Minden jól van!' – csak egy halk sóhaj, mégis beleremeg a föld. Jóvá hagyja a világot, amely tönkretette, belenyugszik abba a sorsba, mely valójában tűrhetetlen. Ne fedjük, ekkor már egy apagyilkosságon, egy incesztuson, és egy öncsonkításon vagyunk túl! A 'Minden jól van!' metafizikája mint Nesszosz ingje feszül a Filozófián, amely először csak feszeng, aztán belehal abba az aránytalanságba, amely a művészileg előadott történések és a belőlük levont filozófiai következtetések között feszül.

Ez az állítás nem valamiféle pszichotikus gyógyszer, mely egyben tartja egy válogatott borzalmakon keresztül ment idős ember bomlóban lévő elméjét. Van annak valami mélyebb és eddig nem látott oka, hogy végül azt érezzük, ez a mondat nemcsak elhangzik a drámában, de bizonyos szempontból maga a dráma szerveződik ennek az egyetlen egy mondatnak a feltételei köré.

Hogy történhet meg, hogy abból, ami csak rossz volt, a gondolkodás számára mégis valami jó következzen? Az átélt borzalmak végül miért épp a valami magasztos világrendbe vetett hitet erősítik a tragikus hősből, akit mintha épp a tárgyát illető komolyság és alázat vezetné ahhoz, hogy végül gögösen rámutasson a saját élettörténetére, amikor meghatározza vele szemben a maga kompetenciáját.

Jól ismerjük azt az ókorban elkoptatott *etikai intellektualizmust*, mely a rossz létét mindenképpen valamilyen haszon felől szeretné látni. A rosszra szükség van a jó miatt! Szókratészről legalább Hegelint tudunk sorolni olyan gondolkodókat, akik hittek ebben a mesében, mely legalább két tézisben foglalható össze:

1) Azt mondják nekünk, a megismerésben való hosszú tévelygés vezet végül az igazság felismeréséhez. Tehát a lélek több időt tölt a tévedésben, mint az igazságban (Arisztotelész). Az elkülönülés vezet az egységhez: a felbomlás, a lejtő, a kudarc, a szakítás nem tart a végtelenségig, hanem egy út, amin végig kell mennünk, hogy végül szilárd talajra leljünk, és újra létre jöjjön az egység, hogy emelkedjünk, győzzünk, hogy hosszú megpróbáltatások után végül gondolkodásunk révbe érjen és meglássuk a rosszban a jót.

2) Az előző tézis folytatásaként végül azt mondják nekünk: nincs hiábavaló szenvedés; minden szenvedés előkészület a boldogsághoz, melyet kellő mértékű szenvedés nélkül nem is tudnánk élvezni. Magyarán, egy boldog ember fel sem ismerné a saját boldogságát, ha előtte nem ment volna keresztül számos szenvedésen. Szükségképpen boldogság és szenvedés úgy tartoznak egymáshoz, mint fényhez és árnyék, mint az igenhez a nem, a pozitívhoz a negatív vagy mint a valamihez a semmi.

Értenünk kell, hogy a két tézisekből az első egy ismeretelméleti probléma köré szerveződik, melyből a második tézis egy morális következtetést von le. Itt a szenvedésre mintegy az élet rendjére kell ráismernünk, mely a szenvedést mintegy becsatornázza abba a mértékrendszerbe, amiben az egy kilogrammnak, az egy méternek, az egy fok melegnek és az egy decibel hangerőnek funkcionális jelentése van. Hangozzék bármennyire abszurdan, de úgy fest, mintha nem csupán idegrendszerünk, de lelki folyamataink által még érzékelhető

vagy elviselhető szenvedésnek is kellene, hogy legyen egy képzeletbeli skálán mérhető spektruma, amin mérve Oidipusz drámája a szenvedés felső fokát az elviselhetetlen tartományáig srófolja, ahonnan visszatekintve mégis 'Minden jól van'! Az elviselhetetlen vagy megbocsáthatatlan szenvedés mintha egyenesen feltétele lenne annak, hogy a legelvontabb filozófiai magasságból letekintve értelmet adjunk az életnek, hogy a szenvedést egyenesen értékesnek, ajándéknak, mi több, kegyelemnek tekintsük. A szenvedésre egy olyan logika diktátuma nehezedik, amely mindenáron értelmet akar neki adni, és amelytől a szenvedés nem képes már máshogy, csak a jó, a világosság, az igazság és a kegyelem előhírnökeként megjelenni.

Nietzsche a *Morál genealógiájának* végén éppen ezért írja azt, hogy az ember bármennyi szenvedést el tud viselni – ha van értelme! Az emberiségnek sosem a szenvedéssel volt problémája, hanem az értelmetlen szenvedéssel. Ezért jut arra a végső következtetésre, hogy nincsenek morális tények, csak tények morális értelmezései vannak.

Az etikai intellektualizmussal való leszámolás azonban itt nem ér véget. A *Bálványok alkonyában* világossá teszi, hogy soha nem született még olyan morális világrend, mely ne a legteljesebb amorálisitás bázisára épült volna. A világtörténelemben minden nagy politikai és művészi cselekedet valójában egy-egy nagy amorális tett volt. A *boldog gonoszok* jelensége előtt minden moralista elhallgat, minden filozófia teológiai mezt ölt, és azonnal egy túlvilági jutalmazó és büntető hatalomról kezd el beszélni. Végül Nietzsche a *Hatalom akarásában* jut el diadalittasan ahhoz a megállapításhoz, hogy a felsőbbrendű stílus, melyet még nem rontott el a morál, melyet még nem kényszerített térdre a teológia, leegyszerűsítve látja a dolgokat anélkül, hogy a szenvedés értelmének és magyarázatának okán bármi fajta transzcendenciát és vele egy túlvilági büntető és jutalmazó hatalom létét csempészné be magyarázatai közé: „*A logikai és a geometriai leegyszerűsítés az erő növekedésének a következménye, és fordítva: az ilyen leegyszerűsítés észlelése növeli az erő érzését. [a geometria] A fejlődés csúcса, a fensőbb stílus.*”

Nem lehet véletlen, hogy Nietzsche határtalan lelkesedéssel fedezi föl Spinozában mintegy a maga előhírnökét. Spinoza 1665-ben kiad egy etikát *in ordo geometrico*, mely teljes egészében Euklidész axiomatikus tárgyalásmódját követi egy olyan témakörben mely Isten létezésétől az emberi szabadság bizonyításáig az egyszerűbb állításokból jut el derivatív bizonyítások során a bonyolultabb struktúrákig. Ám Nietzschét megelőzően nem csak Spinoza tekintette a geometriát a túlzásokkal és a pontatlanságokkal szembeni csodaszernek. Másfél évezreddel korábban Sextus Empiricus gondolta úgy, hogy magának a művészetnek is köze van a számokhoz: „*Nincs művészet analógia nélkül, az analógia pedig a számon alapul. Következésképpen minden művészet a számnak köszönheti fennállását.*”¹ Később pedig maga Leonardo volt az, aki a festészetet nem művészetnek, hanem tudománynak tekintette, és a matematikával hozta összefüggésbe.²

Meglepfő fejlemény, ha arra gondolunk, hogy Plátón még a geometriát hozza föl a művészetekben rejlő hamisság ellen, mivel „*A léleknek az a legértékesebb része, amelyik bizik a mértékben és a számolásban.*”³ Márpedig a „művészet, mint a „mimézis mimézise” mintha már önmagában egy eredendő mértékvesztés eredménye lenne, ahol az utánzó és az utánzott dolog kölcsönös intenciója megbomlik, ezért a művészet nem lehetett a valóság hű tökre. Ezért történhetett meg, hogy Plátón csak azon az alapon engedte be az ideális államba például a *hümnoszokat* és az *encomionokat*, mert azok segítették az örök nevelését, míg a poétika és a festészet egészében tiltás alá került, és éppen a morálisan nem megfelelő ábrázolás okán.⁴

A XX. század hajnalára azonban minden megváltozik. Azt kell látnunk, hogy a geometria az etikai intellektualizmus ellenszere lett, mellyel egy interpretáció során immár nemcsak a túlzásokat és a pontatlanságokat lehetett kiküszöbölni, hanem a túlságosan

emelkedett morális magyarázatokat is, melyek ábrázolása évezredekken át tagadhatatlanul követelmény volt a művészettel szemben is. A geometria istenítése a művészetben azonban csak ekkor kezdődött igazán.

A XX. század festészettörténetében a perspektivikus ábrázolás mintha még egy utolsó esélyt kapott volna a kubizmus létrejöttékor. A kubizmus megtalálta a geometriának a művészetben való alkalmazására adandó helyes választ is. Picasso kubista nőalakjai háromszögekből és rombuszokból épülnek föl: a nőt redukálják a pusztá szexuális jegyekre – azt tárják elénk, amit a nő lényegének látunk, ami után a leginkább sóvárgunk. Kiderült, hogy a geometria a művész kezében is fegyver lehet, amellyel éppen a nézőt leplezi le. Provokáció, brutalitás, megszegyenítés, amely alól a néző szinte már csak úgy vonhatja ki magát, ha egyszerűen nem néz oda. Ráadásul a geometria megjelenése a festészetben egyben annak ígérete is maradt, hogy általa *totális reprezentációt* lehet létrehozni, mivel a térbeliség így visszavezethető marad a síkbeliségre, hogy végül egyetlen leányékkolt, meg nem mutatott oldal se maradjon a műalkotáson. Egy frontális szögéből mutatott fej, amelyen a trapéz alakú orr egyszerre látható oldalról, szemből és felülről. Egy velünk szemben ülő nő, akinek kitért mellét belülről látjuk, mintha üvegből lenne, és mi a háta mögött pillantanánk keresztül rajta. A képi horizonton már nem nagyon találunk fogást – a néző perspektívája eloldódik minden valós, szituatív beállítódástól és mintegy a Descartes által megálmodott isteni intuício magasságába emelkedik, ahol semmi és senki sem rejtőzhet el az ember pillantása elől.

Am a szenvedésre adott válasz, a 'Minden jól van' metafizikája mintha még távolról sem teljesebb volt ki pusztán abban a gondolatban, hogy a geometria alkalmazása főlölegessé teszi a teológia magyarázatait. Sehol sem válik annyira nyomasztóvá az etikai intellektualizmus terhe, mint Kantnál, aki először jut arra a belátásra, hogy létezhet olyan esztétikai élmény is, mely éppen a matematikára és a geometriára való univerzális képességeink alkalmazásának képtelensége nyomán fakad föl. Ez pedig egy olyan jelenséghez kapcsolódik, mint a fenséges fogalma.

Az *ítélőerő kritikájában* Kant két szóval írja körül, mi is történik a „fenséges” eseményekor: A jelenségek *megragadására* (*Auffassung, apprehensio*) és ugyanabban a pillanatban egyetlen tudatban való *összefoglalására* (*Zusammenfassung, comprehensio*) tett kísérletünk kudarca az, ami a fenséges élményéhez vezet. Másképpen mondva: a fenséges érzése akkor következik be, amikor valami számosságát vagy erejét tekintve a szemlélet számára túlságosan nagy lesz. Ilyenformán fenséges az, ami „mindenképpen nagy” („*schlechterdings Gross ist*”).

A saját eszméitől afficiált ember érzése ez, akit még sem csupán egy fantom kerít a hatalmába, hanem egy esztétikai objektum, melyhez Kant azonnal a „kiművelt erkölcsiséget” szabja feltételül. A fenséges élménye már megkívánja az eszmék iránti fogékonyságot. A műveletlen paraszt – mondja egy helyen – bolondságnak tartja a nemes úr passzióját, amikor az a havas hegyekbe megy, szándékosan keresve a veszélyt és a megpróbáltatásokat. Aki csak ahhoz szokott hozzá, hogy folyton a saját érdekeit nézze, annak számára semmi bátorító és vigasztaló sincs a fenséges látványában. A fenséges a jók luxusa, nem a szépeké.

Maga Kant még nem nagyon tudja, hogy mit kezdjen azzal a jelenséggel, melyet éppen ő fedezett fel – mert hogy a fenség nemcsak egy érzés, valamiként alkotás is. Megvan az a baljós és grandiózus sajátsága, hogy miközben magamban egy engem megszálló élményként tapasztalom, aközben valamiként mégiscsak én kreálok. A fenséges fogalma Kantot megelőzően például már Adison számára sem volt azonos valamilyen irodalmi minőséggel, ahol az élményt még a szónok művészete állította elő. A fenségest

a természet olyan jelenségeinél is tapasztaljuk, melyekben elvileg a fizikai erő nyers hatalmát kellene „művészetnek” nevezni, miközben éppígy a befogadót egyfajta „művészek”, aki ekkor már saját maga érzéseinek az „alkotója”.⁵

Maga Kant használja a jelenség kapcsán azt a kifejezést, „fölény” (*Überlegenheit*),⁶ melyben a külsőhöz, a természethez, a materiális végtelenhez viszonyított kicsiségünkben fedezzük fel az eszmék belső végtelenségét. A fenséges fogalma így lesz demonstrációja annak, aminek eszméink révén már mindig is a birtokában vagyunk, így lesz a gondolkodás rendjébe integrált élmény, melynek eredete nem önmagán belül van, miközben paradox módon – például a szépséggel ellentétben – nem mindenki képes elérni.

Látunk kell, hogy a fenséges esztétikai fogalma közvetlen kapcsolatban áll a morállal, a nélkül meg sem jelenhet, és mindezen túlmenően ráadásul a szenvedés egy bizonyos formájának is keretet ad. Ha tetszik, megjelenik a *rút esztétikája*. Valószínűleg ez lehetett a legtávolabbi, ám a legkomolyabb előfeltétele annak, hogy megjelent olyan – korábban elképzelhetetlen – művészeti áramlat is, mint az *avantgárd*. Ahogy Jean-François Lyotard bemutatja, az avantgárd éppen a matéria és forma különbségére és ősidők óta a forma uralmára kihegyezett művészet-metafizika elleni lázadás eredménye.⁷ Művészek mintha csak egy álomkórból térnének magukhoz – rádöbbennek, hogy a fejük fölött döntöttek el, mit tekintünk művészetnek. Elejük lett a *homo aestheticus*ból, aki mindig érti, mire kell gondolni „szépség” és „művészet” alatt.

Törekvésében az avantgárd egyértelmű követelménnyé tette, hogy a műalkotásnak *produkciónak* és nem *reprodukciónak* kell lennie – ehhez viszont a képnek először a kerettől kell megszabadulnia. A keményvonalas klasszikusok (Duchamp, Warhol) számára a téma megválasztása már önmagában kimerítette a produkciót anélkül, hogy a renitens művészek megértették volna, hogy maguk is egyre dogmatikusabban értelmezik saját formaromboló tevékenységüket, miközben egyre szélsőségesebb idiotizmusba hergelik magukat. A *dadaista kiáltvány* már éppen úgy egy „eszme” fényébe öltözteti a művészetet, mint a *kommunista kiáltvány* egy „eszme” fényébe a történelmet. Egy fékevesztett kommunista forradalmár és egy fékevesztett formaromboló futurista – abban a korban még a saját számukra sem lehetett könnyű megkülönböztetniük magukat egymástól.

Kétségtelen tény, az avantgárd mozgalmak örökségeként valamiért elborzaszt benünket az élményeknek az a rasztere, amelyet ma a média áraszt magából, melynek tükrébe nézve mintha csak egy posztmodern barbár nézne ránk vissza, aki hajlamos bármit művészetnek titulálni, amint meggyőződött róla, hogy élvezhető. Erről a helyzetről beszél elég korán már Heidegger: „*Minden élmény (Erlebniss). Mégis talán az élmény az az elem, amelyben a művészet elhal. Halála oly lassan megy végbe, hogy évszázadok kellenek hozzá.*”⁸ A modern kor legvisszataszítóbb jelenségeinek egyikét nevezi meg: az olcsó élmények dömpingje, a jegyre árult élvezetek garmadája, a képességek legkisebb erőfeszítése nélküli műélvezet züllesztő hatásáról van szó.

Ám a 'Minden jól van' metafizikája eközben mintha egy teljesen más úton találta volna meg a saját formáját a művészetekben. A szenvedésre adott válasz transzcendentális magyarázatait követően nem a fenséges és a rút esztétikája lett mérvadó, ahogy a filozófiában is egy új áramlat lépett színre, mely eredendően alapokat próbált találni ahhoz a gondolathoz, hogy nincsenek morális tények, csak tények morális interpretációi vannak. Ez pedig a test filozófiája! Itt jutunk el lassan saját korunkhoz, melynek megvilágításaként Ferdinand Fellmann már azt mondja, az új fenomenológia jelszava: „*Vissza magához a testhez!*” („*Zurück zu den Leibern selbst!*”).⁹

Fellmann messze Husserl mögé megy vissza, és az alteritás fenomenológiájának gyökereit egészen Schopenhauerig követi nyomon. A test, mondta Schopenhauer, az „*akarati objektívációja*”. Schopenhauer leszámol azzal a Descartestól származó nézettel, miszerint az

emberi test is „kiterjedt dolog” (*res extensa*), mintegy ’dolog a dolgok között’. Főműve 18. §-ában megteszi azt a döntő különbségtételt, amelyet évtizedekkel később Husserl csak újra fölfedez, amikor bevezeti a „test” (*Körper*) és a „saját test” (*Leib*) megkülönböztetést, mondván, hogy a saját testem révén nemcsak objektuma vagyok a világnak, de ugyanannak a világnak érzékelő szubjektuma is.

E látszólagos trivialisitás mögött valóságos szakadék tátong: a két régió kereszteződése, a „*khiazmus*” (Merleau-Ponty) az idő valódi apóriájához vezet, mivel az élmény szerint sosem lehetek egy időben a magam számára szubjektum és objektum egyben, vagyis érzékelő és ugyanakkor az érzékelés tárgya (vagy ahogy még Schopenhauer megfogalmazta: nem lehetek egyszerre *perceptív* és *reflexív*). A metszéspontban egyfajta hiátus keletkezik, mert amit a gondolkodásunk egyidejűségként ábrázol, az az élményeinkben örökös utóidejűséget eredményez.

Merleau-Ponty figyelme éppen itt fordul a pszichiátriai esettanulmányok és gyermekrajzok felé, melyek bámulatosan megőrzik az integrálatlan élmények nyomát, ahol az egymásra épülő jelenségek még egymással versengő, egymást kioltó, degradáló jelenségek csoportjára tagolódnak, melyekből hiányzik az eredendő egység: nem tér van, hanem csak terek, nem idő, hanem csak idők.¹⁰ Mintha az extenzió lehetősége még nem a tér vagy az idő sajátja lenne, hanem csak a beléjük helyezett tárgyaké. Ebből a fenomenológiai álláspontból nézve mintha a művészet egész törekvése nem is lenne más, mint harc az idő könyörtelen irreverzibilitásával szemben – a temporalitás olyan refigurációja, amelyben az utólagosságot egyidejűséggé, a szukcesszivitást szimultaneitássá akarják változtatni.

A test problémája végül az idő problémájához vezet, és egyben az etikai intellektualizmus valós kritikájához. Kiderül ugyanis, hogy a geometriai ábrázolás lehetősége valójában egy soha, sehol nem realizálható ideális egyidejűség eszméjén nyugszik, melyet a testi percepció képtelen egyidejűként átélni. Amit a szellem a geometria által végtelen lehetőségként ábrázol, az a testi élmény számára egy faktikusan soha el nem jövő élmény fantomja marad. Az ilyen idealitást végül sosem átéljük, hanem csak elgondoljuk. Az eszmei rajongás, a művi pátosz, a mesterkéltségek és modoros művészi vonzalom lesz a sorsuk, mely lassan, de biztosan szekularizálja az emberi test minden erényét, amely maga is egyfajta instrumentum marad. A testet immár nem lehet úgy kezelni, mint pusztán lehetőséget, üresen hagyott rubrikát, hogy a maga a kinesztézise révén keretet szolgáltatson a gondolat megformálásához. A test mint matéria és a neki formát adó lélek hamis párhuzamára bukkanunk, valahányszor megkockáztatjuk ezt a dualizmust. A testi élményszerűség, a szenvedés, a pathosz mindenhol árulkodó nyomokat hagy maga után.

A test öröme, a test kínja, a test szégyene és dicsősége: ezek nem elvont kategóriák, nem hibás társítása a szubjektum-predikátum viszonyoknak, hanem fenomenológiai megjelenésmódok. Ebből tudjuk meg, hogy csak geometriailag létezik tökéletes kör, tökéletes vonal vagy tökéletes háromszög. Az emberi test nem képes erre a magas fokú absztrakcióra, miközben spontán önkifejezéséből döbbenetesen világos információkat nyerhetünk pusztán azzal, hogy látjuk, milyen az, amikor valaki nevet, táncol, sír vagy csak csendben ül és hallgat.

A legnagyobb talány immár a saját testünk, amely nemcsak mozogni képes, már nemcsak egy gondolatilag elvárt kinesztézist testesít meg, hanem egy olyan ösfenoménon keresztül, mint a *tánc*, immár az alkotás tárgyaként áll eléink, és nem csak annak instrumentumaként. Ez már olyan új probléma, amely még kérdésként sem jelenhetett meg sem Kant, sem az avantgárd számára – a táncos, aki nem valamit alkot vagy ábrázol, hanem ő maga az alkotás, ő maga a produktum.

Talán itt éri be először a fenomenológia a művészetet, hiszen már egy olyan triviálisan köznapi jelenség elemzése, mint a tánc, feltételezi, hogy valamit perceptíve tudunk a testről, amit reflexíve képtelenek vagyunk kifejezni. A tánc fenomenológiája kapcsán már egy rövid próbatétellel is kihúzzhatjuk a talajt az etikai intellektualizmus alól. Hiszen egy tetszőleges platonista „művészetfilozófiában” a tánc jelentősége mindössze egy mozgó test jelentőségével ér fel, ahol a filozófiai interpretációt lehet ugyan csűrni-csavarni, a végeredmény mégis ugyanaz – aki táncol, mozog. Egy platonista esztéta itt így szól önmagához: „mit akar kifejezni mozdulatai révén a táncos?” Elmondhatatlanul messze áll attól, hogy a „mozgást” és a „táncot” különválassza, vagy hogy éppen a „mozgást” tekintse a „tánc” derivátumának és nem fordítva.

Amit a táncos tesz, geometriailag tökéletesen szimulálható, az utolsó lélegzetvételegig, az utolsó sóhajig és rezdülésig minden kifejezhető pusztá számokkal. Ám a vonalakat nem csodáljuk, csak ha a test válik egy ilyen vonallá. Ha egy testből lehet gúlát formálni, és az már-már pattanásig feszül, ha az idegek játéka, a verejték és még talán a könny is építi föl azt a várat, amelyből összeáll a tánc, nem marad-e végül ott a kérdés: legyőztük talán a geometriát?

Valójában látnunk kell, hogy amit a geometria ideális perspektívaként kínál föl, az a táncban már nem perspektíva. A táncos már nem egy hozzám mért és velem korrelációt képező helyen van valahol a térben. Csak ő van, a tér csak az ő tere, teljes egészében privilegizált helyzetben van, mintha a kozmoszban senki sem lenne testi lény rajta kívül. Ego, akinek a mozdulatok által kell fönntartania magát, mintha soha nem állhatna már meg, mintha mozdulatai között a szünet maga lenne a halál. Aki táncol, valójában haldoklik: küzd a mozdulatlanság ellen, fojtogatja a soha be nem tölthető tér perspektívának már nem is nevezhető tágassága, mely minden pontjában rá szegeződik.

A tánc horizont intencionalitása nem a testben, hanem a térben rejlik. Ezzel a térrel a táncos nem úgy gazdálkodik, mint festő a vászonnal, vagy a zenész a hangokkal – a tér a táncos számára nem egy potenciális mozgástér, amely arra várna, hogy minden pontjában megjelenjen a mozgás, és végül ne maradjon rajta kitöltetlen hely, amelyet még nem hoztak összefüggésbe a kompozíció egészével. Ez lett volna Artaud álma, a tér tökéletes színpadi ökonómiája, mely elhibázza a tér valóságos szerepének értelmezését. A táncos nem juthat el a tér minden pontjára, és innen nézve mindegy, hogy a rendelkezésére álló hely csak egy négyzetméter vagy egy hektár: a saját teste által kitöltött tér az, aminek a mozgásba integrált formájaként áll elő a tánc, ahol a táncos teste pusztá tömeg, inercia, amelyet a tér generál, és a belé helyezett dolgok. Csak ha a táncos azért táncol, hogy végül kikeveredjen a dolgok közül, amelyeknek megmutatta magát, ha már kielégítette a tárgyak sóvárgását az emberi test után, csak akkor jelent a tánc valamilyen megnyugvást, a parttalan térben rejülő otthon üzenetét, a 'Minden jól van!' metafizikáját, amelyet immár nem a geometria ural.

A geometria számára nem nyomasztó a tér roppant tágassága: éppen ellenkezőleg, a tér csak azért kezelhető éppen térként, mert már van számtan és geometria. A tánc azonban a térben jelenik meg: nem egy idealitást tükröz, amelyet a tánc már előre feltételez, hanem realitást, amelyhez képest éppen a tánc tűnik ideális állapotnak, a bele helyezett tárgyak pedig fantomoknak, melyek helyzete a térben nemcsak folyton viszonylagos, de irreális is.

Gondoljunk pszichotikus betegek katatóniájára, amikor szünet nélkül mozgatják valamelyik testrészüket, előre-hátra himbálóznak egy székben, melyből segítség nélkül nem tudnak fölállni, vagy gondoljunk a köznapi enyhe neurózisra, amelyben valaki szünet nélkül mozgatja a lábát vagy az ujjait, a kulcsomójával „játszik” a zsebében, hosszasan ismételtet egy dallamot vagy mint a sámánok a tűz körül a teljes fizikai

kimerültségig mozog – olyan példák, amelyekben mintha halványan tükröződne az a mély egológiai szempont, mely a mozgás értelmét nem a látás és a verbalitás felől közelíti meg, hanem a testnek a térrel szembeni ellenállásaként, ahol a testi fiziológia saját határait keresi, saját korlátjai között keres önnön egója számára kiutat, amelyben tehát nem valamilyen pszichikai érzés fakad fel, hanem a test saját története – agónia, amelyben az élmények kétségbeesetten próbálnak egymásra találni a szukcesszív időben.

Ám mindez idáig még mindig csak a táncnak tűnő mozgásról beszéltünk és nem beszéltünk magáról a táncról, mely mintha folyton a mozgás egyik metaforája lenne. A szúnyog „tánca” a gyertyafényné! Tökéletes modell, melyben önkéntelenül táncnak érzékelünk egy mozgássort, amelyet egy fényforrás centrumához mérten fedezünk föl, mintha azzal lenne összefüggésben. A táncos körül önkéntelenül is kört alkotunk, az ősi rítus alakját vesszük föl, hogy maga a tánc megjelenjen, megjelenjen általa az, ami nincs ott. A táncból tudjuk meg, hogy nemcsak *anakronizmus* létezik, hanem *anatotizmus* is: a táncos, aki egy másik helyen van – „ott” van, miközben ezzel egy időben „itt” táncol. De honnan ismerjük föl ennyire világosan, mikor használjuk a *tánc* fogalmát pusztán metaforaként, és mikor gondolunk arra, hogy amit látunk, az valóban – *tánc*?

Valamikor az arabok a sivatag izzó homokjában edzett legendás és titokzatos ősi arab telivérükről mondták: „*olyan kecses a lépte, hogy a kedvesed keblét sem sértené föl, ha rajta táncolna*” – ez a gondolat vajon miféle interpretációja a mozgásnak? Miként tennek különbséget egy nemes paripa ritmikus léptei és egy különösen temperamentumos ló ideges járása között, mikortól tűnne a mozgás – „táncnak”?

Láthatóan az egyetlen fogódzók az energiapazarló mozgás, mely már nem a helyváltoztatást szolgálja – jobb esetben talán valamiféle öncélúan vagy céltalanul működő gép mozgásához lehetne hasonlítani, ahol az intenciók végső telosza ismeretlen messzeségbe vész. Ilyenformán a táncnak nincs anticipációja – nem a mozgás egy lehetősége. A tánc éppen abban különbözik az ideges ugrándozástól vagy görcsös vonaglástól, hogy benne a mozgásnak olyan karaktere van, mely már nem a mozgás egy módjára vonatkozik, hanem a testnek egy eszméktől érintetlen interpretációjára. Így táncolok, mert ilyen vagyok – tökéletes grimasz a morálnak!

A tánc esetében sosem igazán kérdéses a 'hol' és a 'mikor', de még a 'miért' sem. Amit a táncos mutat, nem egy másik nyelven folytatódik bennem, nem egy második dialógusba íródik bele, hanem a test fiziológiájába, mint amikor egy pusztán gondolatától valaki nevet, sír, vagy elpirul. Hiszen dalolni sem mindig azért szoktunk, mert valamit mondani akarunk, hanem azért, mert ilyen a kedvünk. Testünkön a zokogás vagy a nevetés úgy hullámzik végig, mint amikor egy hárfa húrját megpendítik: hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy egy esemény, egy látvány vagy egy gondolat „váltotta ki” a zokogást vagy a nevetést, miközben nyugodtan mondhatnánk azt is, hogy egy látvány, egy esemény vagy egy gondolat „folytatódik” a testünkön keresztül, mint zokogás és nevetés. Folytatódik és ott kialszik. A test feloldja azt, amit a gondolat már nem tud viselni.

Valakit „táncolni” látni vagy valakit „embernek” látni – mintha egyikből nem következne föltétlenül a másik, vagy éppen egyik csak a másik elnyomása árán valósulhatna meg. Mintha a tánc a test mozgásában eleve olyasmit reprezentálna, amit nem lehet sem a topológia, sem a kronológia körében elhelyezni. Szigorúan véve a tánc nem „itt” vagy „ott” történik, nem „ekkor” vagy „akkor”, hanem valamilyen abszolút percepcióban, mely azonnal szertefoszlik, ha átfordítom reflexióba – tehát ha időt vagy teret rendeljek hozzá.

Ha valóban táncolok (és mondjuk nem egy tánciskolában tanulom a tánc lépéseket), képtelen vagyok egy tükörben magamat táncosként szemlélni. Még ha teljes hangereővel szól is a zene, közelebb állok ahhoz, hogy ekkor saját mozgásomat csak

valamiféle ábrázolásnak vagy utánczásnak tekintsem annak fényében, amit valójában érzek. Mondhatom azt, hogy „táncolok”, de normális esetben sosem mondanék ilyet: „látom magamat táncolni”.

Raadásul zavaró analógiák sorába ütközünk, valahányszor a táncot más mozgásformákkal szeretnénk magyarázni. Például egyhelyben táncolni egy tükör előtt nem ugyanaz, mint egy testépítő teremben a futógépen egy tükörrel szemben állva látni magamat futás közben. A futás valóban mozgás, a futásnak különböző „technikája” van, amit meg lehet tanulni, míg a tánc éppen attól „művészet”, hogy benne a „technika” nem a mozgáshoz kívülről hozzárendelt eljárást vagy leírást jelent, hanem magának a táncnak a lényegét. Valaki úgy is elkezdhet futni, hogy először csak szaporázza a lépteit, majd átvált lassú futásba, ezzel szemben a táncot nem lehet elképzelni valamilyen mozgásszerű előzmény alapján – általában nem úgy szoktunk táncolni, hogy előtte bemelegítésként egyhelyben lépegetünk, és hozzá grimaszokat vágunk, hanem mintegy a ritmusnak átadva magunkat azonnal kitör belőlünk – a tánc. Ennyiben a táncot még valamilyen „ön-célú mozgásnak” sem lehetne nevezni, például a gyertya lángjának „táncáról” nehezen mondhatnánk, hogy a tűz éppen így akar „mozogni”.

Mondhatni tánc a művészet ősi lenyomata, amelyen nem a mozgás mimetikus ábrázolását látjuk, a tánchoz nem valamilyen primitív mozgás jelenti az „eredeti” példát vagy okot. Szigorúan véve a táncra sosincs elég „okom”! A hozzá vezető motívumok mélyebbről törnek föl, minthogy közönségesen elhatározom vagy eldöntsem, mikor akarok táncolni. Értelmes módon mondhatom, hogy „nincs kedvem táncolni” vagy „nem tudok táncolni”, miközben a tánc motívuma csak egyre zavarosabb lesz, ha azt gondolom, hogy pusztán csak „kedv”, „akarat” vagy „tudás” kell hozzá, vagy csak egyszerűen el kell határoznom, hogy mozogjak. Ilyenformán azt állítani, hogy a mozgás eredendőbb a tánchoz képest, vagy hogy a tánc csupán a mozgás egy formáját fejezi ki, olyan félreértése a művészet fenomenalitásának mintha azt állítanánk, hogy a fényképezés története a festészet történetének folytatása, vagy hogy egy fénykép pontosabb, és épp ezért igazabb ábrázolás, mint egy festmény.

Eppen azt kell belátnunk, hogy a táncban a mimézis valójában egy üres intenciót takar – a tánc úgy mimetikus, hogy közben semminek sem a mimézise, akárcsak a saját hangunk, mely mások hangjával ellentétben sosem tűnik „jellegzetesnek” a magunk számára (egy hangfelvételtől hallgatva néha el sem hinnénk, hogy mi beszélünk).

A tánc példájából kiindulva azt kellene mondani, hogy maga a befogadó többé nem azonos valamiféle eszményi interpretátorral, aki pontosan tudná, mit keres a műalkotásban, vagy mit remél tőle. Innen nézve egy lehetséges befogadó semmiben sem különbözik, mondjuk, egy lehetséges táncostól: ahogy a táncos élményeiben elhalványul annak nyoma, hol, mikor és miért kezdődött a tánc, ugyanúgy a befogadó élményeiben is elenyészik minden lényeges motívum, amely a műalkotást valamilyen tiszta eszme korrelátumának tekintené.

Ahogy egy táncos megkedvel és „ráakad” egy ritmusra vagy egy dallamra, éppen úgy a befogadó is mindig ki van téve annak a lehetőségnek, hogy *ex datis* műalkotások foglyává váljon. Van, aki nem Pilinszkyért rajong, hanem csak az egyik verséért, nem Csontváryért, hanem csak az egyik festményéért, nem Becketért, hanem csak a *Godot*-ért. Itt a műalkotás nem egy sorozat vagy egy gyűjtemény részeként, hanem személyes, közvetlen élményként jelenik meg, mely éppen úgy kiváltja a befogadóból az idiomatikus vonzódást egy bizonyos alkotáshoz, mint a művészből a dogmatikus eszközöket, amikor ragaszkodik egy irányzathoz vagy egy iskolához illő ábrázolásmódhoz.

Egy bizonyos stílusban táncolni és egy bizonyos stílusban műalkotásokat szemlélni és átélni egy és ugyanaz – látszat szerint a feneketlen szubjektív önkény káosza, valójában korrekt, de reménytelen küzdelem az élményeink önkifejezéséért. Erre már nem húzható semmilyen platonikus séma. Aki egy műalkotásban folyton valamiféle érték és eszme után nyomoz, az rendre odáig süllyed, hogy legvégül csak elmondja, mi önmagáról a véleménye.

Ebből a szempontból felejthetetlen itt a *Lét és idő* egyik csúcspontja, ahol Heidegger leírása egyszer csak egy oximoronba fordul, a Dasein „*tehetetlen fölényérő*” (*ohnmächtige Übermacht*) kezd beszélni, mely mintha pontos tükre lenne Nietzsche korábbi oximoronjának a művészek „*szenvedélyes közönyét*” illetően. A művészet itt már olyan fenomén, amelyet képtelenség nem megélni ahhoz, hogy beszélni tudjunk róla, miközben kár előfeltételezni bármiféle konszenzust. Itt a műnek olyan totalitás igénye van, melynek motívumait nem lehet egy rajta túlmutató vagy öt megelőző igazságból levezetni.

Oidipusz mondata, 'Minden jól van', itt nyeri el értelmét. Saját szenvedéstörténetéhez a hős nem a bíró vagy a terapeuta kompetenciájával fordul, nem egy igazságot akar megállapítani, melyet hosszú szenvedés árán fedezett fel. Mindez ugyanis feltételeznie, hogy a szenvedésének immár vége. Ám éppen a jóvátehetetlen és igazolhatatlan múlt az, amely vak szeméből többé már nem csal elő könnyeket. Ez a szenvedéstörténet nem tud kitörni saját szingularitásából, nem képes egyetemes igazsággá válni, szükségképpen univerzális orvosság sincsen rá. Kazantzakis *Zorbája* juthat róla eszünkbe, aki, miután meghalt a hároméves fia, kínjában táncolni kezdett. Mint Nietzsche *Zarathustrája*, ő is önmaga lelki vezetőjévé vált, önmaga gyógyítójává és mágusává, akit cselekvőképtelenné tett volna a saját helyzetére való reflexió, aki számára csak az az egy megismételhetetlen élet maradt, melyet illetően már nincs helye semmilyen külső mércének. Nincs még egy hely, ahová el kéne jutnia, nincs a térnek még egy szöglete, melyet a jelenlétével kellene betöltenie. Táncol, mindegy már, hol, mindegy már, mikor, és végül az is mindegy már, miért. Ez az az abszolút pillanat, amikor 'Minden jól van!'

JEGYZETEK

- 1 Sextus Empiricus (Adv. Dogm. A 106) (Idézi Ernesto Grassi, *A szépség ókori elmélete*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1997. 44. o.)
- 2 Vö. Kristeller, P. O., *The Modern System of the Arts*. In *Renaissance thought and the arts Collected Essays*. by P. O. Kristeller, Princeton Univ. Press, 1980. 182. o. Vö. még Nehamas, A., *Virtues of Authenticity*. In *Essays on Plato and Socrates*. Princeton University Press, 1999. 280. o.
- 3 Pol 603a.
- 4 Itt meg kell jegyezni, hogy Platónnak a poétikára vonatkozó kritikája nem állítható minden további nélkül a festészetre vonatkozó kritikája mellé. Vlastos nyomdokain haladva újabban Alexander Nehamas foglalkozott behatóbban a mimetikus művészet kérdésével. Rámutat Platón nyelvhasználatának bizonytalanságára, amikor a festészetet a „látszat mimézisének” (*phantasmatos mimesis*) nevezi, szemben a poétikával, mely immár nem
- 5 a látszatok utánzását, hanem a „látszatok előállítását” (*phantasmata poiouein*) jelenti, miközben magát Homéroszt a „képek teremtőjének” (*eidolou demiourgos*) nevezi. Mintha Platón nem nagyon tenne különbséget az utánzat tárgya és az utánzat produktuma között. Ráadásul kifejezett inkonzisztencia tapasztalható az *Allam* és a *Szofista* releváns megfogalmazásaiban, amikor is az utóbbiban (240b 12–13) különbséget tesz a valóság nem reális képi ábrázolás és a képi valóság realitása között. Vö. Nehamas, A., *Virtues of Authenticity*. In *Essays on Plato and Socrates*. Princeton University Press, 1999. 263–264., 284. o.

- fenségesről (*Sublime*) már ebben a nem retorikai értelemben számol be még az 1699-es Alpokban tett kirándulása alkalmából szerzett élményei alapján, ahol a hegyek életveszélyes szakadékjai és hágói, az emberi képzelőerőt próbára tevő méretei egy elpusztult világot idéztek föl számára, a „kind of horror”-t, mely egyszerre tükrözi a természet pusztulását és a természet pusztítását. A „természet” már-már egy megszemélyesített jelenséggé válik, melynek pusztító akaratát csak Isten erejéhez lehetne mérni. Később Burke (*Sublime and Beautiful*) bevonja a fenséges magyarázatába a privációkat is: így például a mindent elborító sötétség inkább tükrözi a fenségest, mint a fény, noha a nap vakító sugarai vagy a villámlás szintén közelebb állnak a fenségeshez, mint a széphez. A fenséges megannyi leírása és megfogalmazása mégis jószerével inkább a természet egyfajta „performanszára” emlékeztet, mintsem az emberére, miközben morál és esztétika összetartozása ismét visszaköszön egy olyan befogadóban, akivel kapcsolatban már sosem tevődik föl a kérdés, az esztétikai élmény minősége mennyiben vezethető vissza – mondjuk így – morális minőségi különbségekre. Eme ki nem mondott előfeltevéssel máris olyan területen mozgunk, amely alapvetően érinti mindazt, amit később Nietzsche kapcsán láthatunk. Az *Übermensch* későbbi koncepciója mintha ott derengene Kant esztétikájában, a fenséges élményét kereső embernek abban az alakjában, mely saját maga legitím fölényének érzékelésére egyetlen eszköze a művészet és vele a „nagy stílus”.
- 6 Vö. Ezzel kapcsolatban részletesebben saját tanulmányom. Pálfalusi Zsolt, A fenséges és a fölényes. (Kant a matematikailag és a dinamikailag fenségesről) In *Enigma* 1/1995.
- 7 Lyotard szerint a művészetben már legalább száz éve nem a szépről, hanem valami olyasmiről van szó, ami a fenségesből származik: a szép esztétikája akkor szűnt meg, amikor fölfedezték a formától nem érintett anyagot mint önálló entitást. Vö. Lyotard, J.-F., Das Erhabene und die Avantgarde. In. *Das Inhumane. Plaudereien über die Zeit*. Edition Passagen, 1989. 169–170. o. Valamint Lyotard, J.-F., Nach dem Erhabenen, Zustand der Ästhetik. In. *Das Inhumane. Plaudereien über die Zeit*. I. k. 238–243. o.
- 8 Heidegger, M., *Der Ursprung des Kunstwerkes*. In Holzwege, Klostermann, Frankfurt/Main, (7., durchgesehene Auflage) 1994. 66. o. *A műalkotás eredete*. Ford. Bacsó Béla. Európa, Budapest, 1988. 121. o.
- 9 Fellmann F., Gefühle in Geschichten und die „Neue Phänomenologie”. In *Logos* 2002, Heft, 4 Bd. 7 403–422. o.
- 10 Waldenfels B., «Das Zerspringen des Seins. Ontologische Auslegung der Erfahrung am Leitfaden der Malerei», in: A. Métraux, B. Waldenfels (éd.), *Leibhaftige Vernunft*, München, W. Fink, 1986. Magyarul: A lét szétrobbanása. A tapasztalat ontológiai értelmezése a festészet vezérfonalán. Ford. Pálfalusi Zsolt In. *Kép, fenomén, valóság*. Szerk. Bacsó Béla. Kijárat, 1997.

Vaclav Nizsinszkij: a művész és az ember

Vaclav Nizsinszkij (1889–1950), akit talán joggal nevezhetünk ma a legismertebb táncművészeknek, komoly kapcsolódásokkal rendelkezett Magyarországhoz. Fiatalkorának igen rövid művészi karrierje után, életének nagy részét magyar feleségével, Magyarországon töltötte.

A tánc történet egyik legjelentősebb személyiségének két fő műve, az *Egy faun délutánja* és a *Tavaszi áldozat* annyiban jelentős, amennyiben a koreográfus egy táncnyelvet kreál szinte a semmiből, kifejezetten az adott szövegkönyvhöz. Ez a született tehetség azonban mentális problémákkal is küzd. Művészetében sajnos ez is tetten érhető, különösen az említett *Tavaszi áldozat* előtt nem sokkal bemutatott *Játékok* mozdulatvilágában. A legfőbb krízis azonban házassága miatti, Szergej Gyagilevvel való teljes szakítás okozza. Ettől kezdve Nizsinszkij – néhány próbálkozástól eltekintve – megszűnik koreográfus lenni, és elhatalmasodik rajta az elmebetegség. Ennek történetét felesége, Pulszky Romola (Márkus Emília lánya) írásaiban fel is dolgozza.

A tanulmány elsősorban Nizsinszkij művészetének azon vonásaival foglalkozik a nemzetközi szakirodalom felhasználásával, amelyek géniusszá tették, mint koreográfust, mint táncost: melyek voltak azok az erők, amelyek – kétségtelenül Gyagilev ösztönzésére – a *Sacre*, már a koreográfiai minimalizmust elővételező, és az *Egy faun délutánja* frízszerű mozgásvilágának megalkotására készítették. És melyek voltak azok, amelyek ennek a zseniális koreográfusi pályának a végét okozták. Gyagilev *Orosz Balettjének* e fontos magyarországi vonatkozása a magyar nyelvű szakirodalomban nem kellőképpen feldolgozott.¹

Írásunkban adalékokat adunk ahhoz a kérdéshez, hogy miben állhatott Nizsinszkij géniusza. Ehhez kifejezetten táncművészet-specifikus megfontolásokat is társítunk, amelyek ebben a rendkívül illékony művészeti ágban máig átütő hatású egyéniség jellemzőit vizsgálják. A zenekutatás és a táncsal foglalkozó szakirodalom a mai napig igen különbözőképpen értékeli Nizsinszkijnek a táncirodalom alapművének számító *Tavaszi áldozat* (*Sacre du Printemps*) koreográfiáját.²

Kétségtelen, hogy Nizsinszkij az említett darabokkal nem csupán egy művet, hanem egy teljes táncnyelvezetet, kifejezési eszköztárat alkotott meg. Ráadásul a *Sacre* áldozati táncának esetében koreográfiája 1913-ban minimalizmust – vagy ahogyan a zenei szakirodalom alapján helyesebben nevezhetjük – repetitív szerkesztésmódokat megelőző formai jellegzetességekkel élt. Ezekben az újításokban nem volt egyedül. Az szláv kultúra archaizmusát képekben megfestő Nicholas Roerich adta az alapötletet, míg a táncnyelvi változások inspirálója a Tűzmadár–Petruska–*Sacre* vonalon Sztravinszkij zenéje volt. Emellett a legfőbb koncepciót maga Gyagilev adta.

Magát Nizsinszkijt is Gyagilev „formálta meg”, ahogyan ezt maga is nyilatkozta.³ Ebben sok igazság lehetett, és talán ez volt az egyik elindítója a „megformálótól” való drasztikus elválás során a mentális bizonytalanság, majd súlyos problémák kialakulásának.

Nizsinszkij lengyel családba született. Táncos dinasztia sarja, hiszen szülei vándor táncosok voltak. A családi életrajzban egy gyermekként árvává vált édesanyja és egy hűtlen édesapa szerepel, a három Nizsinszkij-gyermecket az édesanyja Nizsinszkij 8 éves korától egyedül neveli. A családban több mentális probléma is előfordul. Az édesanyja, Bereda úgy tűnik, genetikusan depresszióban szenvedett. Bátyja Sztaniszlav, egy gyermekori fejsérülés után idősebb korában elmeegógyintézetbe kerül, dühkitörései folytán.⁴

(*Gyagilev alakja*) Kassák Lajos, Pulszky Romola Nizsinszkiéről szóló könyve kapcsán Gyagilevről a következő rajzolatot adja. „Djagilev valódi renaissance-alak volt. Bár nem volt zenész, tudott énekelni és jól zongorázott; nem volt művész, de rajzolt egy kicsit; nem volt táncos, de ismerője a tánc legtökéletesebb stílusának... A szó legszorosabb értelmében dilettáns volt, azonban: a legmagasabb fokra emelkedett, a mindenható dilettáns, az a dilettáns, akinek pályája más, erőteljesebb, tehetségek kibontásában nyilatkozott meg.« A történet folyamán Nizsinszki néjé állandóan visszatér Djagilev alakjához s úgyis, mint az Orosz Balett tagja és úgyis, mint Nizsinszki felesége, egyre tisztábban látja meg a szatanikus barát mesterkedéseit, valahányszor szól róla, mindannyiszor egy újabb vonással gazdagítja fel portréját, végül is úgy áll előttünk Djagilev, a kissé elhízott dandy krakéler pózaival, hulló simaságával, tüskés berzenkedéseivel, hogy félelmetessé és utálatossá válik. Mesterien megrajzolt figura, mintegy tudatosan, mérnöki precizitással odaállított ellentéte Nizsinszki néjének. S mégis, mintha a kettő egy volna, egyazon valaminek a pozitív és negatív oldala. Mikor Djagilev megtudta, hogy Nizsinszki megnősült, hirtelen falféhré változott és elájult a fájdalomtól s mikor Djagilev elküldte a sürgönyt, melyben arról értesíti Nizsinszki néjét, hogy többé ne jelenjen meg a próbákon, többé nem tekinti őt a balett tagjának, Nizsinszki néjé összeszokad kétségbeesésében s talán ez volt az a pillanat, amely megfordította a fiatal ember és a kiváló művész egész életútját. Djagilev segítségével repült föl a magasba és Djagilev üldözte be őt az örültek házába. Micsoda szerelem és micsoda gyűlölet?»⁵ Amellett, hogy a jellemzés talán kevésbé kedvez Gyagilevnek, a leírtak valóban igazak. Gyagilev a 20. század legzseniálisabb sarlatánja volt, ahogyan egyébként ő is fogalmazott saját magáról.⁶ Gyagilev igen erős hatást gyakorolt Nizsinszki néjre. Bár nem bizonyíthatjuk, hogy Gyagilevtől való túl erős függése és leszakadása sodorta Nizsinszki néjét széteső elmeállapotba, kétségtelen, hogy Gyagilev együttesében előfordult másik eset is, ahol egy méltánytalanság után az elmeegógyintézetbe került az egyik koreográfus.⁷ Gyagilev tehát pozitív és egyben negatív értelemben is igen erős hatást tudott gyakorolni táncosaira.

A 19. század és a századforduló táncos szakmájának megbecsültségét és maguknak a táncosoknak a reputációját a 20. század elején születtett irányzatok kezdik helyreállítani. Ez a jelenség Gyagilev Orosz Balettjének esetében is megfigyelhető. Gyagilev autoriter személyisége miatt azonban a táncosok szerepe nem változott. Az újdonság az, hogy Gyagilev új művészeti koncepciójának megalkotásában részt vehetnek. Gyagilev tehát művészi értelemben kiemeli táncosait a táncművészet európai válságából, etikailag azonban nem. Ezért vélekedett úgy Maurice Béjart, hogy a tánc esztétikai forradalma lejátszódott Gyagilev produkciói által, de nem játszódott le a tánc etikai forradalma.⁸

(*Nizsinszki a géniusz*)

A Faun

Az *Egy faun* koreográfiájának lejegyzését bemutató és vizsgáló könyv szerzője úgy véli: bár tudtuk, hogy Nizsinszki a koreografálás területén korszakalkotó életművet hozott létre, és Nizsinszki nagyszerű művész volt, mégis az intellektus volt a döntő. A szerző nyilvánvalóan azért állta ezt, mert Nizsinszki maga jegyezte le a koreográfiát, saját maga által fejlesztett táncjelírással. Nizsinszki néjének rendkívül figyelemreméltó analitikus képessége volt, táncelméleti és koreográfiai szempontból egyaránt.⁹ A lejegyzés vizsgálata egyébiránt egyértelműen bebizonyította, hogy a Faun annyira innovatív és forradalmi tánckompozíció, hogy teljesen megérthető, miért okozott sokkot a maga korában.¹⁰

Vagyis úgy tűnik, hogy Nizsinszki korszakalkotó koreográfus géniusz volt. És ezért nem véletlen, hogy a Curt Sachs által már erősen felértékelt archaikus rétegeket, és a még senki által nem túlértékelt antik hellén táncesztétika miliójét akarta újjáalkotni.¹¹

A *Faun* kétségtelenül a költő megtestesült imaginációja, a természet elsődleges erőinek és a vágy ösztönének olyan fajtája, amely az élet forrása.¹²

Nizsinszkij nem a fokini klasszikus görög ideált kívánta továbbvinni, hanem az antik hellén művészet archaikus rétegét. Saját bevallása szerint: „lehet, hogy nem is Görögországból, hanem Asszíriából kölcsönöztem ezeket”. Testvére Broniszlava Nizsinszka megerősíti ezt. A fő nimfát alakító táncosnő a próbák során tapasztaltakról úgy nyilatkozik, hogy érezte, valami más született meg, mint bármi, amit eddig ismeretek. Nizsinszkij valami újat és monumentálisat fedezett fel a koreográfiaművészetben, amit nem tud megnevezni, ami sem a táncművészetben sem a színházművészetben nem létezett addig.¹³ Úgy tűnik, Nizsinszkij, a maga módján újraalkotta azt, ami nyomaiban máig is él a balkáni terepen: az antik hellén táncagyomány esztétikai vagy talán rítuszerű nyomait.¹⁴

Nizsinszkij, a maga módján az antik hellén művészethez fordult, de nem a formai jellegzetességek felé, nem is valamiféle filozófiai-irodalmi ismereten alapuló antik hellén eszményt állított színpadra, hanem a maga archaizmusában az antik tánc jellegzetességeit és hangulatát érezte meg és alkotta újra.¹⁵

A háromdimenziós színházi teret gyakran a tánc előfeltételének tekintik. A *Faun* az első példa, amely ennek ellentmond. Látszólag mozgó, kétdimenziós képpé változtatta az előadást. A *Faun* hírhedtté vált a kortárs kritikusok által elmarasztalt „erkölcstelen” viselkedés miatt is. Elsősorban azonban azért okozott botrányt, mert a mű stílusa jelentős változást hozott abban a módszerben, hogy a táncmozdulatokat hogyan fogalmazza meg a koreográfus.¹⁶

Sacre

Már a *Faun* és a *Játékok (Jeux)* is megmutatta, hogy a táncban más lehetőségek is vannak, mint amit addig gondoltak róla, a *Sacre* azonban tökéletesen ellentmond a régi ideáknak, annak, amit addig arról tartottak, hogy mi az, ami a tánchoz elengedhetetlenül szükséges.¹⁷

A balettirodalom mérföldköve a *Tavaszi áldozat*. A szakirodalom máig is különféle képpen vélekedik az eredeti bemutató minőségéről és hatásáról. Egy biztos: minden leírás szerint átütő, elementáris hatású darab volt. A „botrányok évé”-nek legexitatikusabb bemutatója. Az általános botrány közepette Carl van Vechten-t is teljesen elragadja a mű: „A páholyban mögöttem ülő fiatalember a balett folyamán felállt, s öklével ütemesen verni kezdte a fejem tetejét. Saját izgalmam annyira magával ragadott, hogy egy darabig nem is éreztem az ütlegeket.”¹⁸

A zene atombombájának nevezett Sztravinszkij-mű az addigi metrikai szabályokat félrúgó barbár zene. Ugyanígy Nizsinszkij koreográfiája. Már a mű elején egy en dedans (értsd: csámpás) lábtartással jelenik meg a szereplő. A koreográfia a továbbiakban is archaikus formulákat használva igyekszik követni Sztravinszkij váltakozó hangsúlyait.¹⁹

A textúra valójában a folklorizmus terméke. Az összláv hit kevéssé ismert, részletekből összerakott momentumait a 20. század barbarizmusával kapcsolja össze.

Zenck szerint Sztravinszkij a *Tavaszi áldozatban* nem csupán felidézni kívánt egy régi összláv rítust. Sőt a szerző kifejezetten el kívánt távolodni a direkt utalástól. Annak érdekében, hogy a rituálé mélyére hatoljon, a *Sacre* időszerkezetét oly módon hozta létre, hogy a megfelelő arteficiális módon tükrözze a rituálék szerkezeti jellemzőjének, az Eliade által leírt „illud tempus”-nak, a „zárt idő”-nek az ellentmondásait. Sok értelmezéssel ellentétben Sztravinszkij tehát nem csupán archaikusan újjáélesztett egy rituálét az 1913-as darabban. Ezen túlmenően a zenében szembetűnő párhuzamokat

látunk Freud totemizmus elemzésével, amelyet ugyanabban az évben fogalmazott meg, amikor a zeneszerző megírta ezt a balettzenét.²⁰ Úgy tűnik tehát, hogy a *Sacre* alkotójának a maguk 20. századi folklorizmushoz igazodó témaválasztásukkal, valóban a rítus mélyebb tartalmait sikerült megragadnia.

Ugyanakkor Adornóhoz kapcsolódóan egyes elméletek szerint Sztravinszkij zenéjének dionüszoszi jellege a szabványosítás és az ismételhetőség alapjain áll.²¹ Ez nem mond ellent a korszaknak, amelynek művészi irányzatai már megelőlegezték a minimalizmus későbbi megjelenését. És rögtön ide kapcsolhatjuk Nizsinszkij koreográfiájában a Kiválasztott áldozati táncát, amely már jól láthatóan megelőlegezi a minimalizmust. Ez a zene lényegének mély megértését mutatja, ellentétben több vélekedéssel, mely szerint Nizsinszkij nem értette a zenét.

Nizsinszkij kortársának meglátása, hogy a *Sacre* mozdulati világa, látványvilága olyan, mint egy lassan forgatott kaleidoszkóp. A táncot pedig visszarántja a földre, sőt tovább is megy annál. Az egész előadás a föld vonzerejének tanulmánya, a gravitáció diadala. Mindezt Whitworth ahhoz hasonlítja, mintha a Jupiterre jutnánk el és ott sétálni próbálnánk, még az is igen nehézünkre esne. A föld olyan magnetikus erővel bír, amely szinte magába vonzza a szereplőket.²²

Fantasztikus meglátás! Ha összehasonlítjuk az *Auróra – A magyarországi balett születése 1–2.* kötetben elindított diskurzussal, mely szerint a romantika táncnyelve a

Nizsinszkij rajza. Forrás: Látogatás Nizsinszkijnél. Pesti Napló, 1923. augusztus (74. évfolyam, 171–195. szám)

A rajz stílusa valahol a *Sacre* (talán Roerich-féle?) orosz folklorizmusa és a német expresszionizmus *Triádikus balett* időszaka körüli megnyilvánulásainak határán áll.

0g-t akarja elérni, és eltávolodik a földtől, akkor most azt látjuk, hogy a *Sacre* nemcsak a földdel való kapcsolatot restaurálja, hanem ennél még tovább is megy. Az említett kötet Aranyváry Emília és a romantikus balett kapcsán új tánc történeti diskurzust indít. A romantika balerínájának a földtől való eltávolodását két szemszögéből közelíti meg: egyfelől a föld elhagyását negatívan értelmezi, hiszen a földdel való szimbiózis létünk alapja, a föld teljes elhagyásának szimbolikája egyfajta realizmustól való elrugaszkodottságra utal, amely valóban a romantika gondolkodásmódjának jellegzetessége. Másfelől az a vélemény merül fel, hogy a gravitáció teljes legyőzésének célja méltó egy magasan fejlett művészeti ághoz, és ez a romantikus balett „high-tech” nyelvezetének komoly erőfeszítéseken alapuló művészeti produktuma. A kötet a diskurzust nyitva hagyja, amellet, hogy az amerikai modern tánc kapcsán a földdel való kapcsolat restaurációjáról ír. Ennek fényében különösen érdekes az a meglátás, hogy a *Sacre* a gravitáció diadala. Valóban úgy tűnik, hogy Nizsinszkij eredeti koreográfiája sok mozdulati elemében a föld felé húzza a táncosokat. A tematika is a földhöz kapcsolja az áldozatot. Ez a

fajta a „túlzott gravitáció” a *Jeux*-ben is megfigyelhető, ahol viszont mintha Nizsinszkij patológikus énjének megnyilvánulása is előtűnne a mozdulatokban.²³

A *Sacre* alapvető esztétikai jegye, hogy a gesztikus képzeletbeliség, imagináció a mű 1913-as előadásaival került a 20. század elejének táncművészetébe. Ez volt az a fordulási pillanat, amikor a gesztus, a mozdulat fogalmi hatóköre felismerhetővé vált.²⁴

A művész

Whitworth, Nizsinszkij kortársa azt vallja: a tánc csak a szertartás (rítus), az udvari művészet és a lovagi művészet légkörében képes fenntartani magát tökéletesen.²⁵ Nizsinszkijről összegzett benyomását, a művész különlegességét nem tudja semmilyen technikai kiválóságra utaló kifejezéssel jellemezni, csupán egygel: géniusz. Miben rejlik mindez? Néhány példa: csodálatosan magas szinten tudta egyesíteni az erőt a könnyedséggel – amely a táncművészetnek fontos képessége. Csípőjének és combjának túlzott fejlettségű izmaival együtt, táncolás közben nagyon vékony és kecses táncos képét adja. Többen is leírták róla, hogy ugrásai közben egy időre a levegőben tudott maradni. Vagyis el tudta ezt hitetni táncával. Nizsinszkij volt Whitworth szerint maga a „kecses erő”.²⁶ Nizsinszkij kétértelmű személyisége, egyéni vonzereje egyesítette a férfi erősségét a nő bájával.²⁷

Ami Nizsinszkij művészetében a legritkább tünemény volt: a mozdulat teljes szabadsága párosult a dekoratív hatás kifogyhatatlan érzékével. Az ő esetében az egyes táncmozdulatok inkább ösztönösnek tündek, semmint egyfajta betanult leckének. Nizsinszkij nem csupán nagy táncos, hanem nagy színész is volt.²⁸ Rodin így ír a *Faunról*: „A mimika és plasztikusság tökéletes összhangban áll egymással: az egész test a lélek közlendőjét jelzi...”²⁹

Nizsinszkij művészete elsősorban imaginatív. A tánc nála a hangulat kifejezése, nem csupán kecsesség és ritmus. Még az olyan balettekben is, mint a *Szilfidek* vagy az *Armida pavilonja*, egy olyan elmét mutat nekünk, amely épp megalkotja a kecsességet, ahelyett, hogy csupán egy kecsesen mozgó testet mutatna.³⁰

Rosner szerint a „színpadi jelenlét” mint fő momentum, a keleti színházak felé fordulással van kapcsolatban, amely az európai művészet frusztrációjából következik.³¹ Nizsinszkij művészi személyiségének jellemző vonása a rendkívül erőteljes, átütő színpadi jelenlét. Rosner idézi az alábbi, amely Nizsinszkijnek arra a hátborzongató előadására utal, amely a világháború borzalmainak életérzése nyomán keletkezett, már hanyatlásnak indult időszakában. A művész csak ült egy széken és nézett. Ahogyan nézett, attól azonban hideglelést kapott a közönség. Goodall, színészi jelenlétről írt könyvében, ehhez az utolsó „koreográfiához” kapcsolódóan alakítja ki elméletét Nizsinszkijről: „Mintha Nizsinszkij nem tudta volna, hogyan kell személynek lenni; magas feszültségű idegrendszer volt, amely állandóan új personát keresett, és valahányszor talált egyet, az energia alakot öltött és átvette a hatalmat.”³²

A *Faun* koreográfiájának lejegyzését bemutató és vizsgáló könyv szerzője úgy véli: bár tudtuk, hogy Nizsinszkij a koreografálás területén korszakalkotó életművet hozott létre és nagyszerű művész volt, mégis az intellektus volt a döntő. A szerző nyilvánvalóan azért állta ezt, mert Nizsinszkij maga jegyezte le a koreográfiát, saját maga által fejlesztett táncjelírással. Nizsinszkijnek rendkívül figyelemreméltó analitikus képessége volt, táncelméleti és koreográfiai szempontból egyaránt.³³ Egy táncos lehet kiváló technikájú, nagyszerű, úgy, hogy nem érdekli az élet megértése. Ennek intellektuális varázsa nincs. Nizsinszkij éppen ellenkezőleg. Táncra éppen annyira ész és lélek, mint a szív és a test táncra. Megértése minden képességünk elmélyült figyelmét kívánja.³⁴

Ahhoz, hogy Nizsinszkijről valódi képet tudjunk formálni, ma már le kell választani a tudományos irodalmat is átszövő masszív Nizsinszkij-legendát. Ezek legalább annyit ártnak a hiteles emberi és művészi személyiségrajznak, mint a Mozart-legendák a zenetörténetileg hiteles Mozart-kép megalkotásának.³⁵ Hanna Järvinen Foucault tételei alapján lát neki a Nizsinszkij-kép dekonstrukciójának, és elemzés alá veszi Nizsinszkij életművét. Az elemzés forrását nagy részben a háború előtti, 1909 és 1912 közötti dokumentált források képezik. Úgy látja, hogy skizofréniája is egyfajta romantikus Nizsinszkij-képet erősített, kapcsolódva a leegyszerűsítő és populáris „örült-zseni” képhez. Mindezeket a „Nizsinszkij-mánia” csak felerősítette.³⁶

A populáris, „könnyen eladható” Nizsinszkij sztár-kép sem tudományosan, sem emberileg nem helytálló. Különösen nem az, ha a *Sacre*-t és Nizsinszkij tehetségét övező negatív tudományos megnyilvánulásokra gondolunk.³⁷ Järvinen de-mitizálja a kanonizálódott „Nizsinszkij-hagyományt”, és tudományosan megalapozott vélekedéseket kínál a mítoszok helyett. Järvinen elemzésének eredménye alátámasztja a komoly és hiteles zenetudományi és táncutatói elemzéseket. Elsősorban arra mutat rá, hogy Gyagilev Orosz Balettjénél a Nizsinszkij koreográfiája előtti ballettek messze nem voltak olyan avantgárd alkotások, mint az *Egy faun délutánja* és a *Tavaszi áldozat*. Fokin alkotásainak valójában viszonylag egységes esztétikai stílusa volt. És itt valóban esztétikai értékelésre gondol a szerző, amit még a könyv recenzora sem ért igazán, azt állítva, hogy Fokin művei tematikájukban táncnyelvükben különböztek egymástól. A szerző valóban nagyszerűen meglátja azt a váltást, ami a *Faun*-nal történik.

Mindehhez egy szempontot mindenképp hozzá kell tennünk. Ez pedig Sztravinszkij hatása. Fokin két Sztravinszkij-balettje valóban elüt a többitől, de itt már Sztravinszkij zenéje ad inspirációt. És emellett természetesen Gyagilev adja a koncepciót. Gyagilev hatását nem lehet lebecsülnünk. Valójában egy nagy újító volt, aki éles szemmel látta, hogy a valódi újítások mindig falakba ütköznek, szükségszerűen. „Valóban nincs veszélyesebb tett, mint a véleményalkotás”, mondja, s ezután hosszasan sorolja, hogy elismert művészeket középserű kritikuskok vagy művészeti igazgatók hogyan minősítettek alul. Mind olyan művészeket, akik valami újat hoztak. Mindezt Gyagilev „Az avantgárd védelmében” címen írja. Mindannyiunknak ismerős ez a jelenség. Ha valaki relevánsan tud ebben nyilatkozni, az valóban ő, hiszen csalhatatlan érzékkel választotta ki a zseniális művészeket és mindig jól megszokott koncepciókat döntött le az Orosz Balett által megálmodott műveivel. Méghozzá elsősorban a Sztravinszkijhez és Nizsinszkijhez kapcsolódó műveivel. Ha valaki, akkor ő igazán tapasztalhatta azt, hogy mennyire toleránsan fogadja a közönség az újat. Elég csak a *Tavaszi áldozat* pofonos botrányára gondolnunk.³⁸

„Ami pedig a mi táncművészetünket illeti, Fokin, aki harcolt a jó öreg Petipával és forradalmi zászlót bontott a koreográfia művészetében, nos ez a Fokin mégis annyira felháborodott Nizsinszkij művének az *Egy faun délután*-jának »csúnyaságán«, hogy követelte, vegyük le a nevét az Orosz Balett plakátjáról.”³⁹ Gyagilev tudta, hogy újat hozó művei megütözést fognak kelteni. De nem bánta.

Végül ejtsünk szót a művész életének tragikus fordulataról, elmeállapotának hanyatlásáról, amely végleg elvonta őt a művészi munkától, egyfajta rezignáltságban élve le életének második felét.

„Nizsinszkijt az Orosz Balett büvőkörében a világtól teljesen elzárva tartotta hatalmas barátja, a balett igazgatója, Dzagilev. Ez az érdekes és különös ember, kiről remek portrét kapunk a könyvben, több mint barátsággal függött a fiatal zsenin, – nem is titkolta e viszony erotikus jellegét. Annyira féltékenyen örködött barátján, hogy e

miatt kellett Rodinnak félbehagyni azt a szobrot, amit Nizsinszkijről akart mintázni, – Dzagilev nem tűrte, hogy csak rövid időre is egyedül maradjanak. És ezt a zárt kört akarta megbontani ez a fiatal pesti lány.⁷⁴⁰ Az idézetből kitetszik az a fajta zárt légkör és erős kötődés, amely Nizsinszkijt Gyagilevhez kötötte. Ezt a szálát bontotta meg Pulszky Romola. Ezzel minden bizonnyal részben hozzájárult a művész mentális biztonságának felborulásához.

Másik oldalról viszont adott egy család, amelyben már előfordult terheltég, Nizsinszkij édesanyja minden bizonnyal genetikusan eredetű depresszióban szenvedett, testvérét pedig – igaz egy baleset után – elmeorvosintézetben kezelték. Történelmietlen a kérdés, hogy vajon ugyanilyen rossz állapotba kerül-e Nizsinszkij, ha eredeti környezetéből nem ragadja ki az élet.

Lengyel Menyhért választ sugall kérdésünkre: „Megkérdeztem egyszer Romolát, – kegyetlen kérdés, – hogy ha nem találkozik Nizsinszkijvel s ennek folytán a világhírű táncos benne marad a balett védett körében, – bekövetkezett volna-e Nizsinszkij tragikus sorsa? »Talán nem« – volt a gyötrelmesen őszinte válasz.⁷⁴¹

Nizsinszkij és felesége 1916-ban.

Forrás: <https://myretrophoto.wordpress.com/2019/05/30/vaslav-nizhinsky-with-his-wife-romola-de-pulszky-1916/>

Lengyel azonban megadja saját választát, mely elképzelhetően közel áll az igazsághoz: „De ez nyilván csak feltevés. – Nizsinszkijben más erők is dolgoztak, melyek elvitték eredeti talajáról: más célok, más kinyilatkoztatás, a művészetnek a Dzagilev-féle realitásoktól merően eltérő eszményi felfogása. Különböző is tragikus konfliktusok magva volt, melyet betetőzött, sorsfordulataival s mindent eltipró brutalitásával, a háború. Végül soron ez bontotta meg ennek az érzékeny művészléleknek harmóniáját, aki sokkal több volt, mint táncos, – mélyen orosz, s magasabbrendű ember – ritka tünényé korának.⁷⁴²

Romola vonzalma végzetes, delejes erőként jelenik meg Lengyelnél. „De az olyan szenvedélynek, ami Romolában felébredt, nincs akadálya. A könyv elmondja, mint férközött az Orosz Baletthez, mint lett annak tagja, s midőn egyetlen alkalommal, egy délamerikai turnén, a hajón hetekig együtt tudott lenni Nizsinszkijvel, az érzés magnetikus erejével mint csábította maga felé, mint fordította meg más irányú ösztöneit, – s beszéd nélkül, sőt a személyes közlekedés és a szokásos ismerkedés kizárásával, majdnem hipnotikus erővel, mint fejlődött odáig a dolog, hogy mire Buenos Ayres-ben kikötöttek, egyenesen a templomba mentek esküvőre.⁷⁴³

Itt már nem egyértelmű számunkra Lengyel Menyhért meglátása. Hogy valóban hipnotikus vagy delejes erő lehetett az, ami Nizsinszkijt teljesen váratlanul e házasságra készítette az nem feltétlenül biztos, ugyanakkor nem is kizárható. Nem tudjuk.

Nizsinszkij maga is – amennyire ez lehetséges – tisztában volt betegségével. A legjobb orvosokhoz akart elmenni, abban reménykedve, hogy meg tudják őt gyógyítani. Itthon Ferenczi Sándor is járt konzultáción Nizsinszkijéknél, majd pedig ismert külföldi orvosokhoz is elmentek – tudjuk – sikertelenül.⁴⁴

Nizsinszkij állapota viszonylag rövid idő alatt nyilvánvalóvá tette, hogy nem visszafordítható. A táncolás és a koreografálás többé szóba sem jött. Házasságának nagy része rezignált állapotban telt, élete végéig tartó pszichotikus állapotban. „Nizsinszkij az újságíró mellett ül és úgy látszik, hogy valami végtelen álom szálait szövögeti. Amikor hozzá szólnak melankólikus kedvességgel válaszol és ebben a melankóliában ott vibrál az iróniának egy árnyalata. Testileg alig változott meg valamit. Arca még mindig a régi, szemei most is valami ázsiai kifejezést adnak az arcának.”

Ma úgy tűnik, betegségének kezelése abban a korban nem kaphatta meg az optimális pszichiátriai ellátást. Abban az időben igazán hatékony terápia nem volt elérhető. Egyfelől olyan módszereket alkalmaztak kezelésként, amelyet ma nemkívánatosnak tekintünk, másfelől kevés kísérlet történt zavart személyiségének és házasságának vizsgálatára. A rehabilitációs törekvések kudarcot vallottak, az idő múlásával állapota jelentősen rosszabbodott. Úgy tűnik, hogy a skizofrénia megnyilvánulása időnként egyértelműen elhomályosította a megelőző érzelmi rendellenességeket.⁴⁵

A freudi megközelítés Nizsinszkij problémáját apja korai elvesztéséhez, fiatal felnőtt korában apa pótlékok kereséséhez köti, amelyre veszteségek és traumák halmozódtak. Egy elmélet szerint ezt a helyzetet nem verbális, hanem e mozgásos kommunikáció útján igyekezett kezelni, ami nem is meglepő.⁴⁶

Az adleri megközelítés bizonyítja Nizsinszkij skizofréniáját, naplójának bevezetésében felfedezi a skizofrénia dinamikáját, nyilvánvalónak látja Nizsinszkij életútjában a prepszichotikus személyiségre utaló jeleket. A freudi megközelítéshez hasonlóan ez a kórelemzés is fontosnak tartja házasságának vizsgálatát.⁴⁷

Romola személyiségének és a két személyiség egymáshoz való viszonyának további vizsgálatra lehet, hogy adna még új részleteket Nizsinszkij tragédiájának megértéséhez. Nizsinszkij naplójának kiadták egy olyan verzióját is, amely nem tartalmazta Romola szerkesztését, ebben más szemszögből láttatják a művész betegségének előretörését.⁴⁸

Nizsinszkij a szűken értelmezett tánc történeti szemszögből is a 20. század legismertebb balett-táncosa, koreográfiai úttörője, és avantgárdnak tekintett művek alkotója, melyek a táncot modernizálták, Nizsinszkij zsenialitását vitán felül állóként ismerik el.⁴⁹

Az „örült zseni” kialakult képét felülírja Nizsinszkijnek megannyi megnyilvánulása. Rajzainak albuma, melyet Romola mutatott az újságíróknak, táncelemzési módszere, valamint az *Egy faun délutánja* és a *Tavaszi áldozat*, komoly és lényeglátó szakirodalom által feltárt művészeti forradalmasító újdonságai.

Azonban a koreográfus mozdulatalkotó művész művészi inspirációja különbözik a zeneszerző és más művészek inspirációjától. Ezért is alakult különbözőképpen a művészeti ágak európai története. A koreográfus Nizsinszkij e forradalmian új művek megalkotásához olyan archaikus mélységekből tudott táplálkozni, amelyek talán egy közös tudattalanban jelen vannak, és akár az antik idők művészi vívmányaira is ráéreznek. Az archaikus mélységekkel való illetlen kapcsolat azonban veszélyes lehet a lélek biztonságára nézve, és Nizsinszkij valamilyen okból ezt a veszélyt nem tudta elhárítani életében. Mi, az utókor azonban máig is érzékeljük, értékeljük táncalkotó géniusát a művészetben. És azt mondhatjuk Nizsinszkij feleségével együtt: „... valóban több volt egy táncművésznél.” Robert Wilson⁵⁰ Nizsinszkijről szóló „Letter to a Man” című előadása kapcsán Henry Miller is így fogalmaz: „had he not gone to the asylum we would have had in Nijinsky a writer equal to the dancer.”⁵¹

Művészi kreativitás és pszichotikus állapotok kapcsolatát több pszichiátriai szakirodalom is vizsgálja. A leegyszerűsítő „őrült zseni” kép azonban ebből az irányból sem állja meg a helyét. Nem tűnik szükségszerűnek a zsenialitás és a gátló pszichotikus állapotok együtt járása, sőt ezek az állapotok természetesen akadályozzák a művészi kiteljesedést.⁵² Külön kell választanunk Nizsinszkij géniusztól betegségétől. Naplójából megnyilvánulásai – a táncról is – már egy bizonyos területeken megzavart elme megnyilvánulásai, ezért esztétikai értelemben nem feltétlenül értékelendők szövegelemzés nélkül.

A táncművészetet átértelmező koreográfiái, rajzai, az expresszionizmus és minimalizmus felé hajló művészi megnyilvánulásai, saját mozdulatelemzési koncepciója azonban mind valóban új művészi minőségeket alkotó géniusról tesznek tanúságot.

Halálának 70. évfordulója alkalmából e cikkel tisztelgünk a tragikus sorsú kiváló művész előtt.

IRODALOM

- Acocella, Joan: *Secrets of Nijinsky. The New York Review of Books* (1999): Jan 14.
- Ansbacher, Heinz L.: Discussion of Alfred Adler's preface to *The Diary of Vaslav Nijinsky. Archives of general psychiatry* 38, no. 7 (1981): 836–841.
- Angi István: „... Ünnepélyes, pogány szertartás...” *Korunk* 07 (2013): 22–28.
- Bólya Anna Mária: „Templomot rak szamovila”. Régi rétegek a macedón kalendárium keresztény ünnepköri énekeiben és táncaiban. *Ethnographia* 123, 4 (2012): 412–427.
- Bólya Anna Mária: *Tánc a macedón szakrális hagyományban*. Debreceni Egyetem, Debrecen, 2015.
- Bólya Anna Mária (szerk.): *Auróra – A magyarországi balett születése 1–2*. Campilli Frigyes 40 éve Magyarországon. Az első magyar primabalerina és koreográfusnő – Aranyváry Emília. Magyar Művészeti Akadémia, Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet, Budapest, 2020.
- Bólya Anna Mária – Györffy Ágnes: „Les petits rats” – a művésztől a szórakoztatás felé, a balettpatkányok korszaka, mindezek kihatása a mai balett-termék világára. In *Auróra – A magyarországi balett születése sorozat* 3. A Magyar Királyi Operaház megnyitásától Guerra Miklós érkezéséig. Magyar Művészeti Akadémia, Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet, Budapest, 2020.
- Buckle, Richard: *Nijinsky: A Life of Genius and Madness*. Open Road Media, 2012.
- Duffy, Michelle and Atkinson, Paul: Unnatural Movements: Modernism's Shaping of Intimate Relations in Stravinsky's *Le Sacre du Printemps*. *Affirmations: of the modern*, 1(2), (2014): 95–119.
- Fuchs Livia: *Száz év tánc: bevezetés a táncművészet XX. századi történetébe*. L'Harmattan, 2007.
- Gaiser, Casey C.: *Dancing Genius: The Stardom of Vaslav Nijinsky* by Hanna Järvinen, 2014. New York: Palgrave Macmillan. 325 pp., notes, bibliography, index. \$95.00 cloth. *Dance Research Journal* 48(2), (2016): 116–119.
- Goodall, Jane R.: *Stage Presence*. Routledge, London – New York, 2008.
- Jackson, Murray: Vaslav Nijinsky: living for the eyes of the other. In *Creativity and Psychotic States in Exceptional People*, pp. 49–90. Routledge, 2015.
- Järvinen, Hanna: Dancing without Space – On Nijinsky's *L'Après-midi d'un Faune* (1912). *Dance Research* 27, no. 1 (2009): 28–64.
- Järvinen, Hanna: *Dancing Genius: The Stardom of Vaslav Nijinsky*. Springer, 2014.
- Hodson, Millicent: *Nijinsky's Crime Against Grace: reconstruction score of the original choreography for Le Sacre du Printemps*. No. 8. Pendragon Press, 1996.
- Hutchinson, Ann, Guest, Ivor and Jeschke, Claudia: *Nijinsky's Faune Restored: A Study of Vaslav Nijinsky's 1915 Dance Score: L'après-midi D'un Faune and His Dance Notation System: Revealed, Translated Into Labanotation and Annotated*. No. 3. Psychology Press, 1991.
- Kassák Lajos: Nizsinszkij tragédiája. *Nyugat* 1936. 1. szám.
- Kopelson, Kevin: *The Queer Afterlife of Vaslav Nijinsky*. Stanford University Press, 1997.
- Lengyel Menyhért: Nizsinszkij. *Nyugat* 1935. 11. szám.
- Major Rita: Ritka dokumentumok a Gyagilev-féle Orosz Balett történetéből I–II. *Táncudományi Közlemények* 2009/2., valamint 2010/1.

- Moore, Julia: Mozart mythologized or modernized? *Journal of Musicological Research* 12, no. 1–2 (1992): 83–109.
- Ostwald, Peter: The "God of the dance": treating Nijinsky's manic excitement and catatonia. *Psychiatric Services* 45, no. 10 (1994): 981–985.
- Ostwald, Peter F.: *Vaslav Nijinsky: A Leap into Madness*. Lyle Stuart, 1991.
- Hárs György Péter: Családban marad – a pszichoanalízis Ferenczi „unokahúgánál”, Dénes Zsófiánál. [web:] http://www.epa.hu/02900/02978/00058/pdf/EPA02978_muhely_2017_01_061-069.pdf
- Pies, Ronald W.: Confusing Psychosis with Imagination. *Psychiatric Times* 12, 2017, 6–8.
- Rabinovszky Máriausz: A tánc őstörténete. *Nyugat* 1934. 8. szám / FIGYELŐ.
- Rosner Krisztina: *A színészi jelenlét és a csend dramatikuss-teátrális játéka*. L'Harmattan Kiadó, 2012.
- Ruprecht, Lucia: *Gestural Imaginaries: Dance and Cultural Theory in the Early Twentieth Century*. Oxford University Press, 2019.
- Sachs, Curt: *World history of dance*. Allen and Unwin, 1938.
- Rózsai, Vályi: *A táncművészet története*. Zeneműkiadó, 1969.
- Wangh, Anne Wilson: Vaslav Nijinsky: Genius and Schizophrenic. *American Imago* (1978): 221–237.
- Whitworth, Geoffrey Arundel: *The art of Nijinsky*. McBride, Nast, 1914.
- Wilson, Robert honlapja: Letter to a Man [web:] <http://www.robertwilson.com/nijinsky> (Letöltés dátuma: 2020.05.20.)
- Zenck, Martin: Ritual or Imaginary Ethnography in Stravinsky's "Le Sacre du Printemps"? *The World of Music* (1998): 61–78.
- Látogatás Nizsinszkijnél. *Pesti Napló*, 1923. augusztus, 74. évfolyam, 171–195.

JEGYZETEK

- 1 Szűdy Eszter – Halász Tamás. Nizsinszkijék a sivatagból – beszélgetés Tamara Nijinskyvel és Szakáts Kingával. *Parallel*, 7 (2), (2011): 16–31.;
- 2 Duffy, M. and Atkinson, P.: Unnatural Movements: Modernism's Shaping of Intimate Relations in Stravinsky's *Le Sacre du Printemps*. *Affirmations: of the modern*, 1(2), (2014): 95–119.
- 3 Moore, Lucy: Nijinsky: A Life. Profile Books, 2013.
- 4 Acocella, Joan: *Secrets of Nijinsky*.
- 5 Kassák Lajos: Nizsinszkij tragédiája. *Nyugat*, 1936. 1. szám.
- 6 Fuchs Livia: Száz év tánc: bevezetés a táncművészet XX. századi történetébe. L'Harmattan, 2007.
- 7 Vályi Rózsai: A táncművészet története. Zeneműkiadó, Budapest, 1969.
- 8 Bólya Anna Mária – Györfly Ágnes: „Les petits rats” – a művésztől a szórakoztatás felé, a balett-patkányok korszaka, mindezek kihatása a mai balett-termek világára. In Auróra – A magyarországi balett születése sorozat 3. A Magyar Királyi Operaház megnyitásától Guerra Miklós érkezéséig. Magyar Művészeti Akadémia, Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet, Budapest, 2020. Bólya Anna Mária (szerk.): Auróra – A magyarországi balett születése 1–2. Campilli Frigyes 40 éve Magyarországon. Az első magyar primabalerina és koreográfusnő – Aranyváry Emília. Magyar Művészeti Akadémia, Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet, Budapest, 2020.
- 9 Guest, Ann Hutchinson, and Claudia Jeschke: Nijinsky's Faune Restored: A Study of Vaslav Nijinsky's 1915 Dance Score: L'après-midi D'un Faune and His Dance Notation System: Revealed, Translated Into Labanotation and Annotated. No. 3. Psychology Press, 1991, 11.
- 10 Guest, Ann Hutchinson, and Claudia Jeschke: i. m. 2–3.
- 11 Sachs, Curt: *World history of dance*. Allen and Unwin, 1938.; Bólya Anna Mária: „Templomot rak szamovila”. Régi rétegek a macedón kalendárium keresztény ünnepkörü énekeiben és táncában, *Ethnographia*, 2012, 412–427.
- 12 Whitworth, Geoffrey Arundel: *The art of Nijinsky*. McBride, Nast, 1914.
- 13 Guest, Ann Hutchinson, and Claudia Jeschke: i. m. 4–8.
- 14 Bólya Anna Mária: Tánc a macedón szakrális hagyományban. Debreceni Egyetem, Debrecen, 2015.
- 15 Sachs, Curt: *World History of the Dance*, i. m.; Bólya Anna Mária, „Templomot rak szamovila”. Régi rétegek a macedón kalendárium keresztény ünnepkörü énekeiben és táncában, i. m.; Bólya Anna Mária: Tánc a macedón szakrális hagyományban, i. m.
- 16 Järvinen, Hanna: Dancing without Space – On Nijinsky's *L'Après-midi d'un Faune* (1912). *Dance Research*, 27, no. 1 (2009): 28–64.

- 17 Whitworth, Geoffrey Arundel: i. m.
- 18 Angi, István: „...Ünnepélyes, pogány szertartás...” *Korunk*, 07 (2013): 22–28.
- 19 Hodson, Millicent: Nijinsky's Crime Against Grace: reconstruction score of the original choreography for *Le Sacre du Printemps*. No. 8. Pendragon Press, 1996.
- 20 Zenck, Martin: Ritual or Imaginary Ethnography in Stravinsky's "Le Sacre du Printemps?". *The World of Music*, (1998): 61–78.
- 21 Adorno, Theodor, and Richard Leppert: *Essays on music*. Univ of California Press, 2002.; Cai, Angela. *The Rite of Spring: Separating Music and Dance*. [web:] <https://pdfs.semanticscholar.org/ea61/d1ee5d32cd95b3a9ed501e5e1f99acd0def6.pdf>
- 22 Whitworth, Geoffrey Arundel: i. m.
- 23 Bólya Anna Mária (szerk.): *Auróra – A magyarországi balett születése 1–2.*, i. m.
- 24 Ruprecht, Lucia: *Gestural Imaginaries: Dance and Cultural Theory in the Early Twentieth Century*. Oxford University Press, 2019.
- 25 Whitworth, Geoffrey Arundel: i. m.
- 26 Uo.
- 27 Kopelson, Kevin: *The Queer Afterlife of Vaslav Nijinsky*. Stanford University Press, 1997.
- 28 Whitworth, Geoffrey Arundel: i. m.
- 29 Major Rita: *Ritka dokumentumok a Gyagilev-féle Orosz Balett történetéből II. Tánc tudományi Közlemények*, 2010/1.
- 30 Whitworth, Geoffrey Arundel: i. m.
- 31 Goodall, Jane R.: *Stage Presence*. Routledge, London – New York, 2008: 116. Idézi: Krisztina, Rosner: *A színészi jelenlét és a csend dramatikusteatrális játéka*. L'Harmattan Kiadó, 2012.
- 32 Rosner Krisztina: *A színészi jelenlét és a csend dramatikusteatrális játéka*, i. m.
- 33 Guest, Ann Hutchinson, and Claudia Jeschke: i. m. 11.
- 34 Whitworth, Geoffrey Arundel: i. m.
- 35 Moore, Julia: Mozart mythologized or modernized? *Journal of Musicological Research*, 12, no. 1–2 (1992): 83–109.
- 36 Järvinen, Hanna: *Dancing Genius: The Stardom of Vaslav Nijinsky*. Springer, 2014.
- 37 Gaiser Casey, C.: *Dancing Genius: The Stardom of Vaslav Nijinsky* by Hanna Järvinen, (review). *Dance Research Journal*, 48(2), (2016): 116–119.
- 38 Major Rita: *Ritka dokumentumok a Gyagilev-féle Orosz Balett történetéből I. Tánc tudományi Közlemények*, 2009/2.
- 39 Uo.
- 40 Lengyel Menyhért: *Nizsinszkij*. Nyugat, 1935. 11.
- 41 Uo.
- 42 Uo.
- 43 Uo.
- 44 Hárs György Péter: *Családban marad – a pszichoanalízis Ferenczi „unokahúgánál”*, Dénes Zsófiánál.
- 45 Ostwald, Peter: *The "God of the dance": treating Nijinsky's manic excitement and catatonia*. *Psychiatric Services*, 45, no. 10 (1994): 981–985.; Ostwald, Peter F.: *Vaslav Nijinsky: A Leap into Madness*. Lyle Stuart, 1991.
- 46 Wangh, Anne Wilson: *Vaslav Nijinsky: Genius and Schizophrenic*. *American Imago*, (1978): 221–237.
- 47 Ansbacher, Heinz L.: *Discussion of Alfred Adler's preface to The Diary of Vaslav Nijinsky*. *Archives of general psychiatry*, 38, no. 7 (1981): 836–841.
- 48 Acocella, Joan: *Secrets of Nijinsky*.
- 49 Buckle, Richard. *Nijinsky: A Life of Genius and Madness*. Open Road Media, 2012.
- 50 Robert Wilson sajátos összművészeti manifesztációival a 20. század egyik legjelentősebb művésze.
- 51 Látogatás Nizsinszkijnél. *Pesti Napló*, 1923. augusztus 74. évfolyam, 171–195.; Robert Wilson honlapja: [Letter to a Man](http://www.robertwilson.com/nijinsky), <http://www.robertwilson.com/nijinsky>.
- 52 Jackson, Murray: *Vaslav Nijinsky: living for the eyes of the other*. In *Creativity and Psychotic States in Exceptional People*, pp. 49–90. Routledge, 2015.; Pies, Ronald W.: *Confusing Psychosis with Imagination*. *Psychiatric Times*, 12. 2017, 6–8.

A (nép)táncszínház, mint az autentikus, hiteles színpadi néptánc lehetősége a Magyar Elektra kontextusában

---

(Bevezetés) Az elmúlt évtizedben a *Fölszállott a páva* tehetségkutató verseny és annak változatai révén a magyar néptánc újból a magyar médiaérdeklődés középpontjába került, ennek minden előnyével és hátrányával együtt. Újból, hiszen az 1969 és 1981 között megrendezett *Röpülj páva* népzenei tehetségkutató sorozat közvetítései alkalmanként 5 millió nézőt ültettek a televízió elé, s a műsor már akkor is soha nem látott nézői aktivitást váltott ki. Azon túl, hogy a médiaérdeklődés és a showműsor-jelleg milyen mértékben és hogyan befolyásolta és befolyásolja a magyar néptánc közösségek művészeti fejlődését, tevékenységét, a jelenség számos olyan más kérdést is felvetett, melyek érdemben hatottak és hatnak ki a magyar néptánc színpadi jelenlétére, fejlődésére. Az egyik ilyen – jelen írásban is körüljárt – kérdéskör *a színpadra költöző néptánc autentikusságának, hitelességének kérdésköre*, mely téma aktualitását – a korábban említett tehetségkutató és fesztiválprogramok mellett – az immáron befogadó színházként működő Nemzeti Táncszínház 2019-ben elkészült új épülete és ezáltal a *magyar táncszínházi – néptáncszínházi jelenség* előtérbe kerülése is adja.

A megújult intézmény vezetőségi – tanácsadó testületi tagjaként Novák Ferenc koreográfus, rendező személye és az új intézményi működési struktúra által egy olyan korszakos lehetőség adódott az autentikus színpadi néptánc hazai és Kárpát-medencei fejlődésére-térnyerésére, melyre évtizedek óta vár a magyar néptáncos szakma és közösség. Novák Ferenc Tata koreográfusi rendezői életműve alapjaiban határozta meg a magyar néptáncszínház létrejöttét és fejlődését. Életművének kiemelkedő alkotásai révén a koreográfus-rendező már átlépett a színházi közegbe, a tánc a színházi prózával egyenrangú elemmé vált. Novák alapvetően a hagyományos kultúra bemutatására vállalkozott a színház segítségével, alkotásaival bebizonyította, hogy a néptánc is alkalmas dramatikus művek létrehozására, és egy színházi formanyelv megteremtésére. A Kárpát-medencei folklórkincsből táplálkozva, szakmai tudásának és szellemiségének hozzáadásával olyan európai szellemiségű táncművészeti koncepciót alakított ki, ami a „tisza forrásból” való építkezést, vagyis a bartóki szellemiséget szolgálta, s egyben korát megelőzve hozta létre az *autentikus magyar néptáncszínházat*. Az autentikusság – hitelesség – magyar néptáncszínház kérdéskörben az írás az 1984-ben bemutatott Magyar Elektra felelevenítésével próbálja meg közelebb hozni a témát.

(*Autentikusság – hitelesség – táncszínház – néptáncszínház*) Napjainkban a megszaporozott néptáncművészeti fesztiválok, versenyek során azt tapasztalhatjuk, hogy a színpadi néptánc produkcióknál, versenyeknél az autentikus jelző nem takar egységes jelentést sem a koreográfusok, sem a zsüri, de a táncosok és résztvevők értelmezéseiben sem, mivel pontos megfogalmazása a fogalomnak nincs.¹

A néptáncversenyek esetében a nyilvános versenykiírás szerint gyakran a tánc „hiteleselőadója” kategóriájának díját annak adják, akit a tánc legautentikusabb előadójának ítélnek, annak ellenére, hogy a néprajzi és a néptáncos szakirodalmak (Néptánc

kislexikon, Magyar Néprajzi Lexikon) nem tartalmazzák az autentikusság vagy autentikus kifejezéseket, s nincs a szakma által elfogadott egységes álláspont. Még úgy sem alakult ki ilyen, hogy a vita több évtizede tart, s többen már a létjogosultságát is megkérdőjelezték/megkérdőjelezzik.

A Magyar Elektra bemutatását megelőző években – főleg az erdélyi folyóiratokban és szakmai vitákban – már többször előkerült a hitelesség problematikája. Faragó József a Művelődés hasábjain tette fel és válaszolta is meg kérdését. „Vajon tudományosan és művészileg hiteles-e mindaz, amit falun találunk, illetőleg mi hiteles és mi nem belőle? Ha pedig hiteles, akkor színpadra kívánkozik-e, vagy pedig további rostálást kíván? Válaszul fogalmazzuk meg újabb tételünket: a folklór tudományos és művészi hitelességének a színpadon – de nem csak a színpadon – első feltétele a minőség.”²

Faragó szerint a hiteles néptánc színpadi körülmények között „semmiképpen sem lehet olyan, mint a maga eredeti környezetében. . . Faluhelyen bárki és mindenki táncol, a színpadon csak annyian és csak azok, akiket e célra a koreográfus kijelöl; nem szokásos tánchelyükön és környezetükben, hanem a színpadon »lépnek fel«; nem önmaguk, hanem közönségük gyönyörködtetésére járnak, vagyis táncuk szórakozásból és időtöltésből produkcióvá válik.”³

Megváltozik a néző szerepe, a tánc időtartama: a nézők a színpadi produkció esetében már csak egy oldalról, a nézőtérrel figyelik a produkciót, a színpadon pedig csupán percek állnak a koreográfus rendelkezésére, aki ezért „nemcsak a táncosokat, hanem a táncmotívumokat is kezdi minősíteni, rostálni és rendezni”.⁴

A színpadi tánc esetében már nem a táncosok kedve és a hagyományok szabályozzák a tánc terét és terjedelmét, a motívumok rendjét és váltakozását, hanem a színpad nagysága, a produkció időtartama és szerkezete, „vagyis a koreográfus elképzelése és akarata”.

A koreográfus feladata tehát, hogy „a színpad szorításai közepette” a néptánc legtöbb hiteles jegyét megmentse, megőrizze.

Faragó itt egy olyan elvárást, szükségszerűséget fogalmaz meg, mely a tánc tudományban általános jellegű igényként jelenik meg: átfogóan kell vizsgálni a koreográfiát, kiegészítendő a dramaturgiát, mint eljárást.

A színpad világában a rendezők, koreográfusok az alkotói színvonal emeléséhez eszközként használják a dramaturgiát, mely a „színdarabírás művészetét” jelöli s a drámai művészet technikájaként működik. A dramaturgia végső célja a világ ábrázolása, megteremtve a fikció kereteit és meghatározva az alakok és tettek realitásának mértékét. Legfontosabb feladata, hogy „összehangolja” a szöveget és a színpadot, meghatározza a szöveg eljátszásának módját, és megadja azt a színpadi impulzust, amely az adott kor és az adott közönség számára megvilágíthatja a szöveg jelentését.⁵

A színpad által fentebb jelzett, megkövetelt színházi sajátosságok szükségszerű és kötelező jelleggel jelennek meg a néptáncos produkciókban is. A színpadi táncnál a tánc tere, terjedelme és a motívumok rendje, váltakozása jelentős mértékben a színpad nagysága és a koreográfus elképzelése szerint alakul. A koreográfus feladata, hogy színpadi körülmények között a néptánc legtöbb hiteles jellegzetességét megőrizze, megmentse. A siker – ahogy Faragó fogalmaz – a „koreográfus folklórtudományi felkészültségétől és felelősségétől függ”. Helyszíni tanulmányozásnak kell megelőznie a felkészülést, a koreográfusnak ismernie kell a tánc természetes környezetét és életét.

A hitelesség fogalma kérdéskörében Faragó tehát alaptételt fogalmaz meg: „a folklór tudományos és művészi hitelességének a színpadon – de nem csak a színpadon – első feltétele a minőség.”⁶

Ugyanezt az álláspontot képviseli majd negyed évszázaddal később Kőnczei Csongor is,⁷ hangsúlyozva, hogy amikor a hagyományos néptánc színpadra kerül, kiszakítva természetes közegéből, megfosztva eredeti funkciói nagy részétől, az autentikusság felvetése kikerül a tradíció kérdésköréből, „mivel itt már csak egy adott produkció önmagához mért autentikusságáról lehet beszélni”.

Kőnczei a színpadi táncművészet és a hagyományos néptánc viszonyában is markáns véleményét fogalmaz meg. Álláspontja szerint a színpadi táncművészet által a nemzeti romantika korában felfedezett hagyományos népi kultúra keretében a néptáncról egy olyan képzet rögzült, mely az állandóan mosolygó, boldogan mulató és táncoló nép stilizált színpadi megjelenítésének képzete. Az ezekhez kapcsolódó, külsőségekre építő, jókedvű koreográfiák művészeti értékét, autentikusságát megkérdőjelezve teszi fel és válaszolja is meg Kőnczei a kérdést: „Egyáltalán: mitől autentikus a néptánc a színpadon: a külsőségektől? Nem.”⁸

Megoldásként azt az utat jelöli ki, melyre már Faragó is felhívta a figyelmet, s melyen a Magyar Elektrával Novák Ferenc is feljutott a csúcsra: „És akkor? Mihez kezdhet a néptáncot színpadon táncoló hivatásos vagy műkedvelő előadó? Vállalja továbbra is (és itt elsősorban az ízlésre, s nem magára a táncolásra gondolva) ezt az erősen stilizált táncstílust, a mesterkéltné mulatozás örökségét? Vagy megpróbál megfelelni a színpadi művészetek szabályrendszerének, s a (nép)táncanyag koreografálási folyamatait dramaturgiai vonalvezetéssel tematikussá tevő (nép)táncszínház jellegű előadásokat kezd játszani...”⁹

A Kőnczei által említett autentikus-hiteles koreográfiák tudatosan szerkesztett előadó-művészeti alkotások, melyek keretében a központi szerepet játszó koreográfus a néptánc színpadi feldolgozása során nem törekszik többre, mint a tradicionális tánc-kultúra egy-egy szeletének bemutatására. Itt meghatározó szempontként jelenik meg a forrásanyagok kiválasztási szempontrendszere, a feldolgozásra kerülő táncanyag minősége-mennyisége. A miből mennyit és miért, az arányérzék kérdése a néptáncművészet, mint előadóművészet esetében is nagyon fontos, hasonlóan az alapötlet világos és közérthető kibontásához. „Ehhez pedig a hagyományos táncanyag csak eszköz, s önmagában nem cél: színpadon nem lehet több, mint egy feldolgozott tradicionális táncnyelv, amit merészen alakíthatunk és használhatunk egy adott téma bemutatásához.”¹⁰

A táncszínház, s ezen belül a néptáncszínház esetében fontos hangsúlyozni, hogy ez a táncművészeti műfaj mind a koreográfusok, mind a táncosok esetében egy magasabb szintű képzést tesz szükségessé: „Egy műfajilag összetett táncjátékot már nem lehet csak eltáncolni, azt el és meg is kell játszani.”¹¹

Kőnczei álláspontja szerint „a pusztán esztétikai élményen túl tartalmat is nyújtó táncszínház – néptáncszínház, mint művészeti műfaj meghonosodásának első lépése lehet a hagyományos tánc-kultúra színpadi használatának, feldolgozásának, egyszóval megjelenítésének eszközeit és mértékeit tisztázni.”¹²

A lehetséges alternatívaként szóba kerülő táncszínház-néptáncszínház színházi hatást keltő táncként a valóság pillanatait idézi, attól nem vonatkoztat el, témáit a valóságból meríti. A táncszínházi rendezés technikáját tekintve semmilyen sem különbözik a hagyományos színházi rendezéstől, ugyanúgy használ szövegeket, ugyanolyan figyelmet fordít a scenográfiára, a kellékekre, jelmezekre és ugyanolyan műgonddal válogatja össze a színpadi anyagokat és kifejezőeszközöket.

„Így épül fel tehát a táncszínház: a tánc fejet hajt a dramaturgia és a rendezés előtt, és rátalál a színházra anélkül, hogy ennek feltétlenül tudná vagy felismerné amúgy is homályos és formába önthetetlen magyarázatát. Rátalál a színházra és mellé szegődik, mert szolgálni akarja. A tánc és a színház e természetellenes nászából születnek napjaink legszebb alkotásai.”¹³

Az 1980-as évekre kialakult, úgynevezett táncszínházi műfaj révén a tánc újra a „színház” kategóriában definiálta magát, s ennek eredményeképpen újszerű, átértelmezett előadások születtek, melyek a táncosok személyiségére építve újra foglalkozni kezdtek az érzelmek kifejezésével, az emberi dráma megjelenítésével. Az előadások sokszor történetyszerűek, vagy egy jelenséget járnak körbe. A témák merészebbek, a színpadképek a minimalizmus irányába mozdultak el, kiemelve a táncos, az ember jelentőségét. Gyakori jellemzője a táncszínháznak, hogy a mozdulatok nem táncszerűek, hanem hétköznapi emberi mozgásokból tevődnek össze – például járás, guggolás, futás, tapsolás stb. Tulajdonképpen bármilyen mozgásforma, amin keresztül a test kifejez valamit, az előadás része lehet. Időnként beszéd is megjelenik, de a történetmesélés, az üzenet átadásának közvetlen eleme nem az emberi beszéd.¹⁴ A hangsúly egyre inkább az átélésen, a drámán van, és a keresetlen, hétköznapi egyszerűség a nézőhöz is közelebb hozza az előadást.

(Magyar Elektra – néptánc a színpadon) „Összefoglalva: magas hőfokon előadott szuggesztív színházat láthattunk. Az alkotóközösség nagyszerű fegyver-ténye, hogy a magyar és délkelet-európai folklór tudományos hitelességgel feltárt értékeit beemelik a magyar színházi kultúrába. Az új utakat kereső magyar színjátszás felmérhetetlen nyeresége ez a hagyományos értékek és a korszerű, nemzetközileg kialakult módszerek szerves egyesítésére való törekvés.”¹⁵ Pör Anna korabeli kritikája kiválóan mutat rá a korszakban messze kimagasló Magyar Elektra színház- és tánc történeti jelentőségére.

A '80-as évek közepén bemutatott mű részben annak a nemzetközi művészeti jelenségnek köszönhető létjogosultságát és aktualitását, amelynek keretében robbanásszerű áttörés ment végbe színház és tánc közeledésében, s ezzel párhuzamosan a népművészet – s ezen belül is kiemelten a néptáncművészet – egyre nagyobb népszerűsége tette szert. Az említett jelenségnek fontos részét képezte a magyar viszonylatban is kézzelfoghatóvá váló táncszínházi jelenlét, a táncszínházak és az azok repertoárjában megjelenő néptáncművészet, népi kultúra. Az általános érdeklődés előtérbe kerülésével egy időben már a korabeli szaksajtó is kiemelt figyelmet fordított a folklór és színpad, a színpadon történő hiteles néptánc kérdéseire, annak tudatában, hogy a tánc színpadi körülmények között nem lehet olyan, mint a természetes környezetében, s ennek megfelelően szórakozásból és időtöltésből elsődlegesen a közönség gyönyörködtetését célzó művészeti produktummá, műfajjává válik.

Az adott – döntően az autentikusság, hitelesség témakörébe tartozó – kontextusban került előtérbe a koreográfusok azon stratégiai feladata, hogy színpadi körülmények között is megőrizze a néptánc hiteles jellegzetességét, s Novák Ferenc Magyar Elektra koreográfiája ilyen szempontból is kiemelkedő jelentőséggel bír.

Rövid történeti összefoglaló

„Nekem az volt a véleményem, s ma is az, ha csak reprodukáljuk a néptáncot, akkor nem lesz hosszú életű. 1956 után összeálltam Szigeti Károllyal és Györgyfalvai Katalinnal. Megfogalmaztuk az ars poeticát: nagyon fontos, hogy legyenek együttesek, amelyek kristálytisztán, autentikusan táncolják a néptáncot. De mi ezt csak „szótárnak” tekintettük. Meggyőződésem volt, hogy színházat kell csinálni a táncból, amelyben elmondhatjuk véleményünket a világ dolgairól, különben elmúló művészetté válik.”¹⁶

A fenti mondatok tömören jelzik azt az ars poeticát, amit Novák Ferenc képviselt a hitelesség/authentikusság fenti formában vázolt kérdéskörét illetően, s amelynek megfelelően koreográfusként és koncepciózus rendezőként is örökérvényűt alkotott Magyar Elektrájával. Ahhoz, hogy megértsük, hogyan is jutott el erre a felismerésre a

„Magyar Iskola” második nagy koreográfus nemzedékének tagja, s miképpen vezette ez a felismerés további művészi pályáján, érdemes röviden áttekintenünk a magyar néptánc kultúra és -kutatás 20. századi fejlődéstörténetét.

A 20. század első fele a magyar táncfolklór nagy átalakulásának az időszaka. Az 1920-as években egyre gyakoribb falusi népművészeti bemutatók népszerűsége megalapozta az 1931-ben, Paulini Béla által létrehozott Gyöngyösbokréta-mozgalom országos sikerét, hatását. A népművelő mozgalom alapjaiban határozta meg a magyar lakosságban a népszokásokról, néptáncról, népviseletről alkotott elképzelését, szemléletét. A rendszeres fellépések keretében a táncprogramok mellett az előadók nagy hangsúlyt fektettek az egyes szokások színpadi megjelenítésére, ilyenek voltak a lakodalom egyes mozzanatainak, a fonó és különböző farsangi szokásoknak és játékoknak, népi ünnepeknek, köszöntőknek a bemutatása, döntően a hagyományörzés jegyében. Az 1947-ben felszámolt mozgalmat követően, az 1950-es évek elejétől kibontakozó új néptánc kutatási irányelveket Martin György fogalmazta meg, hangsúlyozva, hogy a magyar táncfolklórisztika legfontosabb feladata a 20. századi paraszti tánc kultúra emlékeinek a lehető legteljesebb rögzítése.¹⁷

A magyar néprajztudomány egyik legeredményesebb tudományágaként a néptánc kutatás együttesen érvényesítette a magyar folklórisztikai és népzene kutató iskolá eredményeit, s átfogó bemutatását eredményezte a magyar tánc kincs történeti stílusrétegeinek, főbb dialektikusainak, mintegy bizonyítva ezzel a Kárpát-medence népeinek hagyományos, majd az ebből táplálkozó nemzeti tánc kultúráinak európai eredetét.¹⁸

A világviszonylatban is egyedülálló néptánc kutatási gyakorlat mellett – azzal mintegy párhuzamosan – az ’50-es, ’60-as években bontakozott ki az a koreográfus alkotói kör – köztük Novák Ferenc is –, akiket a „Magyar Iskola” megteremtőiként tartunk számon, s akik tevékenységük révén alapjaiban változtatták meg a magyar és európai színpadi néptánc művészetet.

A „Magyar Iskola” első és második nagy koreográfus nemzedéke következetesen kiállt amellett, hogy a magyar néptánc alkalmas dramatikus művek létrehozására, formavilágával korszerű mondanivalót lehet és kell kifejezni és emellett képes egy sajátos színházi formanyelv megteremtésére is. Színházi hatást keltő néptáncal tudatosan készítettek elő a később kibontakozó táncszínházi formát, melynek formanyelve Magyarországon döntően folklórgyökerekből táplálkozott.

Fontos mozzanat, hogy az említett alkotói kör alkotói csúcsideőszaka – a ’70-es, ’80-as évek – egybeesett a magyar tánc házmozgalom kibontakozásával, felívelésével.

A tánc házmozgalom létrejöttével hangsúlyosan előtérbe került a hagyomány közösségi funkciója. A folklór reneszánsza egy olyan helyzetet eredményezett, melyben a színpadi néptánc művészet két markáns irányzatra bomlott, az egyik oldalon az eredeti néptáncok, a másik oldalon a koreográfiai alkotás elsőbbségét hirdetve.

Novák Ferenc az 1979-ben megjelent „A néptánc mozgalom művészeti irányzatai”¹⁹ című tanulmányában a két irányzatot a „Tiszta forrás” és a „Tiszta forrásból” néven mutatta be, hangsúlyozva, hogy mindkét alkotói módszerrel nagyszerű új művek készültek, s hogy a kétfajta alkotói módszer együtt képviselt olyan értéket, amelyre az adott időszakban egész Európa mint a „magyar iskolára” figyelt fel.

A „Magyar Iskola” második koreográfus nemzedékének életműve mindmáig meghatározó tényező a magyar néptánc művészetben.

Magyar Elektra – a koreográfus szemével

Novák Ferenc a fentebb már említett 1979-es tanulmányában a „Tiszta forrásból” kategóriájú művek közé sorolja azokat, amelyek mondanivalója eltávolodik a néphagyománytól, politikai, társadalmi, extrém egyéni konfliktusokról szólnak, kiemelve, hogy

ezek dramaturgiai gyökerei már nagyon messze vannak a paraszti kultúrától. A néptáncművészethez azonban köti őket, hogy alkotójuk mozgásnyelve, ha távolról is, de magán viseli a néptánc jegyeit. „Olyan műveket is ide sorolhatunk, ahol az alkotó kötődését a népi kultúrához a népzenei motívumok felhasználása vagy csak a népzene érvényes ritmusvilág jelzi.”²⁰ 1984-ben színpadra állított műve, a Magyar Elektra is ezen művek csoportjába sorolható.

Novák Ferenc Magyar Elektrája az alapműtől számos helyen eltér. Szophoklész drámája tizenhat évvel Agamemnon halála után indul, Bornemissza tragédiájában a királyt közvetlenül a mű indulása előtt ölik meg. A történet röviden: Agamemnon király győztesen hazatér, a nép ünnepli őt, de Clytaimnestra királyné és szeretője, Aegistus meggyilkolja. A katonák visszaverik a királyukat vesztett lázadó népet. Évekkel később az apja emlékét őrző, már felnőtt Elektra és Orestes bosszút áll anyján, Clytaimnestrán és Aegistuson a gyilkosság miatt.

A dramaturgia esetében döntő szerepet játszik a sokszínűen megjelenő néptánc-formanyelv és annak különböző megvalósulásai. A koreográfus rendező a katonák erőszakosságát cigány botlólóval érzékelteti, a népi összefogás bemutatására a gyimesi körtáncot veszi elő. A király a hazaérkezésekor ünnepélyes magyar verbunkot táncol, mely tánc később az apja haláláért bosszút álló Orestes táncában is visszatér. A páros táncok közül megjelenik a forгатós: a királyné így választja ki későbbi szerelmesét. A királygyilkosság, Agamemnon halála művészi költőiséggel jelenik meg: Clytaimnestra szerelmet tettetve átöleli, fehér köpenyével beborítja férjét, így járják szorosan összekapaszkodva széki lassújukat, s amikor Aegistus odalép hozzájuk, az ölelő karok közül egy rándulással a köpeny alól, mintegy a királyné testéből földre hull Agamemnon. A dramaturgiát és a jellemek formálását segítő mozgásvilág mellett fontos szerephez jutnak a gesztusok és a test játéka.

Novák polifonikus szerkesztésmódot alkalmazott, így lehetősége nyílt több síkon zajló események megjelenítésére is. A drámai pillanatok a szereplők belső lelki folyamatainak kivetítését célozták. Agamemnon archaikus erőt, ősiséget, szigorúságot és jószágot sugárzó egyéniség, karakterét tekintve őseink vonásait hordozza. A szerepet megtestesítő Fülöp Viktor szerint azért jó táncmű, mert földszagú, ugyanakkor sokkal több az egyszerű néptáncnál: megkomponált dráma, érzelmileg és gondolatilag erősen ható színház született, mely ugyanakkor nem szakadt ki a földből.

A koreográfus-rendező nagy hangsúlyt fektetett a szereplők kiválasztására, a látványtechnikára, ezen belül a koreográfiára, a képi megfogalmazásra és a gesztusrendszerre is, a színpadi megjelenítést Götz Béla díszletei biztosították. A Magyar Elektra c. kompozíció egészére jellemző az alkotónak az egyéni és a társadalmi bosszú természetrajza iránti érdeklődése, s talán még inkább a mondanivaló egyetemes érvényűvé tételének szándéka. Novák Ferenc értelmezése szerint az ő Elektrájában megjelenő specifikumok a táncfeldolgozást önálló alkotássá avatják, ez tehát egy magyar Elektra, s messze nem csak a Szophoklészi mű táncos verziója.

A Magyar Elektrával a Kárpát-medencei folklórkincsből táplálkozva olyan európai szellemiségű táncművészeti koncepció jött létre, ami egyértelműen a „tisza forrásból” való építkezést, a bartóki szellemiséget szolgálta. Több mint harminc év távlatából visszatekintve elmondhatjuk, hogy általa Novák Ferenc Tata korát megelőzve hozta létre az autentikus magyar néptáncszínházat.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Dóka Krisztina: A magyar táncfolklor átalakulása (1896–1945). PhD-dolgozat. 2011.
- Faragó József: A néptánc hitelessége a színpadon. Művelődés, 1982/10. 24–25.
- Fazekas Valéria: A tánc az életem – Novák Ferencsel beszélget Fazekas Valéria. Kairosz Kiadó, 2008.
- Fuchs Livia: Mit nevezünk fizikai színháznak? Színház, 2011/4.
- Gágyor Péter: A test beszéde – tánc a színpadon; mandiner.blog.hu
- Kovács Henrik: Néptánc – Társadalmi szerep – Változás; A néptánc funkciójának vizsgálata a XX–XXI. század hagyományos és revival közegében. PhD-dolgozat. 2019.
- Könczei Csongor: A színpadi táncművészet hatása a hagyományos táncművészetre, avagy „etno-táncmesterek” működése az ezredforduló erdélyi falvaiban. In: Az erdélyi magyar táncművészet az ezredfordulón II., Kolozsvár, 2014.
- Könczei Csongor: Táncos (ellen)pontok II. Művelődés, 2006/5.
- Könczei Csongor: Táncos (ellen)pontok III. Művelődés, 2006/10.
- Martin György: A magyar néptánc kutatás egy évtizede (1965–1975). Ethnografia, 1977, 88/1.
- Novák Ferenc Tata – Tánc, élet, varázslat; Hagyományok Háza, 2016.
- Novák Ferenc: Magyar Elektra, színházi videofelvétel, 1992, OSZMI.
- Ortutay Gyula (szerk.): Tánc – A magyar folklór. Budapest, Tankönyvkiadó, 1979, 477–540.
- Patrice Pavis: Színházi szótár. L'Harmattan Kiadó, 2006.
- Pór Anna: Változatok magyar Electra-témára. Színház, 1984/7.
- Székely Anna: Az autentikusság és hitelesség kérdésének vizsgálata három magyarországi néptáncverseny kapcsán; kézirat, Szeged, 2015.
- Zorándi Mária: A „Magyar Iskola”. PhD-dolgozat. 2009.

JEGYZETEK

1	Székely Anna: Az autentikusság és hitelesség kérdésének vizsgálata három magyarországi néptáncverseny kapcsán. (Szeged, 2015), kézirat.	11	Uo.
2	Faragó József: A néptánc hitelessége a színpadon. Művelődés, 1982/10. 24–25.	12	Uo.
3	Faragó: i. m. 24.	13	Pavis, 430.
4	Uo.	14	Fuchs Livia: Mit nevezünk fizikai színháznak? Színház, 2011/4.
5	Patrice Pavis: Színházi szótár. L'Harmattan Kiadó, 2006, 108.	15	Pór Anna: Változatok magyar Electra-témára. (Színház, 1984. július, 27. o.)
6	Faragó: i. m. 25.	16	A tánc az életem – Novák Ferencsel beszélget Fazekas Valéria, Kairosz Kiadó, 2008.
7	Könczei Csongor: Táncos ellenpontok II. Művelődés, LIX. évf. 5. szám, 2006: 23–24.	17	Tánc – A magyar folklór. Szerk. Ortutay Gyula, Budapest, Tankönyvkiadó, 1979, 477–540.
8	Könczei: i. m. 23.	18	Könczei Csongor: Táncos (ellen)pontok III. Művelődés, 2006/10.
9	Uo.	19	Novák Ferenc Tata – Tánc, élet, varázslat; Hagyományok Háza, 2016.
10	Könczei: i. m. 24.	20	I. m. 21.

A nagy háború képekben

A nagy háború centenáriuma sok olyan könyv, képeskönyv látott nyomdai napvilágot, amelyek különböző irodalmi formában elevenítették fel az öldöklő háború emlékeit, eseményeit, a túlélők később papírra vetett élményeit. Az 1920-as években inkább a visszaemlékezés uralkodott, a háborúban szerepet vállalt politikusok, katonai vezetők életútjának irodalmi feldolgozásai, bár ezt az időszakot inkább a trianoni békeszerződés igazságtalanságai foglalkoztatták. Az ország fájdalmát – halottak napja környékén – inkább a templomokban és temetőekben meggyújtott gyertyák fénye jelezte, hiszen nem volt olyan magyar település, ahol a fiatal férfi lakosság zöme nem maradt a harc-tereken. A háború kegyetlen volt, amit a legjobban a hadirokkantak tízezrei jelképeztek. A szegénységet és a vidék nyomorát talán a „katonaság” felvállalása jelezte, amikor a vagyontalan legények vállalták az önkéntes katonai szolgálatot, bízva abban, hogy a „regruta” évek végén lesz annyi pénzük, hogy földet vásárolhatnak, megteremtve a család élet alapjait. A „mesélő” téli estéken vehették számba a gyerekek felmenőik (apjuk, nagyapáik, régen meghalt vérrokonságuk) háborús történeteit. A megélt eseményekben volt kényszer, nyomorúság, de sok hazaszeretet is, amikor a szülőföldért harcolni kell. Ezekről a szocializmus építésének évtizedeiben beszélni nem lehetett, legfeljebb a 130 napról (a Tanácsköztársaság rövid idejéről), amely időszakhoz a magyar lakosság töredéke kötődött. A földosztás, a politikai handabandázás nem nyert meg tömegeket, amit mutat a rendszer gyors bukása is. Ehhez hozzájárult a lakosság elégedetlensége, amit csak fokozott az alaptalan ígéretések tömege is, a nyílt terror, a lakosság – éljen az városban vagy vidéken – állandó zaklatása, alaptalan vádolása, ahogy az új rendszer és a kormány kívánta. A Tanácsköztársaságban azok is csalódtak, akik a háború végétől „valami merőben újat” vártak. Valóban elrettentő volt a nyilvános kivégzések sorozata, az egyházüldözés, a papok és szerzetesek meghurcolása, kivégzése. Sok volt az „üres ígéret”, például az egészségügy rendbetételének programja, miközben az a minisztérium, amelynek ez lett volna a feladata, az Astoria Szálló második emeletén mindössze két szobából állt, néhány munkatárssal.

A magyar lakosság – a férfiak többsége – valamilyen formában részt vett a háborúban, szerencsésnek volt mondható az, aki épen hazatért. A családok őrizték az emlékeket, leveleket, képeslapokat, a személyes tárgyakat, főleg azokat, akik soha nem tértek haza. A frontszolgálat emlékei féltett kincsnek számítottak, amit jelez az is, hogy a centenárium évfordulóján mennyi tárgy került elő, gyakran az elődöknek a magyar szabadságharc idejéből származó emléktárgyaival együtt. Itt a lakosság „hozzáállása” a lényeg: hiába mondtak bármit a nagy háborúról, ennél erősebb volt az „emléktárgyak varázsereje”.

Két éve látott napvilágot Katona József orvostörténész *A Nagy Háború képekben, családi képeslapokon* c. kötete, amely kicsit családtörténet (a szerző több felmenője katonaszerencsés volt a háborúban), de amely munka ennél sokkal több területet ölel fel. „Remélem, hogy munkám forgatása jóleső örömet okoz az idősebbeknek, s azoknak, akik felmenőikre emlékeznek, korombelieknek, és főleg a fiataloknak, akiknek a képek bemutatásával csökkenthetem a magyar katonák helytállásával és a háborúval kapcsolatos, lassan egy évszázad óta fennálló tévhiteteket. Elsősorban ajánlom könyvem az emlékének, akik ma is jeltelen helyeken, bombatölcsérekben porladnak, akiket eltemetni nem volt idő, akik hullámsírba vesztek, akik elsüllyedt hajóroncsokban maradtak...

Munkámat a háború összes áldozatának ajánlom, ... a népeknek, kiket egymás ellen uszítottak, akik némán, tudatlanul, engedelmesen és ártatlanul megölték egymást...”

Az előbbi összefoglaló gondolatba minden „belefér”: az akkori politika áttekintése, a papíryanagtól, a fényképeken át a képeslapokig, a rövid levelek vázlatos híreitől a nyomtatott sajtóig. Felvirágzott az irodalom – gondoljunk csak Gyóni Géza – ott veszett az „orosz front” poklában – megrázó verséig, amelyben a „politikacsinálók” bármelyik tagját hívta ki a frontra „csak egy éjszakára”, amikor „minden fegyver dörög, összeszakad az ég a földdel”. Nem most először ébredt fel az érdeklődés az az emléktárgyak iránt és indult meg gyűjtésük, volt ilyen már az 1920-as években, de ezekben a gyűjtésekben a családok többsége nem „áldozta fel” a féltve őrzött tárgyait, képeslapjait. Igaz, ma az elfelejtett mártírok leszármazottai már azt sem tudják, hogy a rokonok miért áldozták fel életüket, s a kopott képeken valójában kik láthatók. Talán a rossz történelemoktatásnak tudható be a hiányos ismeret: Szarajevóról talán még eszébe jut valakinek, hogy ott megölték a trónörökösöt. De ezért miért kellett háborúba kezdeni? Sok kérdés és sok rosszul megválaszolt felelet.

Katona József színes és fekete-fehér fotókkal olyan könyvet ad az olvasók kezébe, amelynek minden szava, gondolata a realitás talaján áll, kerüli a túlzásokat, az albumban közölt képek, dokumentumok családja szekrényfiókjáiból kerültek ki, kivéve azokat, amelyek múzeumi gyűjtemények kincsei. A könyv kiváló olvasmány a magyar történelem iránt érdeklődőknek és a szakértőknek. Valóban hiánypótló munka.

(Katona József: A Nagy Háború képekben, családi képeslapokon. Budapest, 2018, Zrínyi Kiadó, 183 p.)

Nicholas Lemann

Az érdemtelenek
Az egyenlőtlenség és az új elit

Közel huszonöt évvel ezelőtt egy emlékezetes délutánt töltöttem Londonban Michael Young társaságában, aki *A meritokrácia felemelkedése* (*The Rise of the Meritocracy*) című regény szerzője; az 1958-ban megjelent, disszertáció formájában írt különös ellenutópia használja először angol nyelven ezt a kifejezést. Az Egyesült Államokban az emberek évek óta előszeretettel ragaszkodnak ahhoz, hogy bárhol dolgozzanak vagy tanuljanak is, az a meritokrácián alapszik, amely nagyjából azt jelenti, hogy nyílt versenyként fogják fel, amelyben az arra legérdemesebbek érnek el sikereket. Az amerikaiak úgy vélik, hogy a meritokrácia tiszta és jó dolog; a kifejezés ellentétet sejtet némely múltbéli rendszerrel, illetve egy olyan korszakkal, amikor lusta örökösöknek, köpönyegforgatóknak vagy a hivatali életben ügyesen helyezkedőknek jutottak a babérok.

Young ugyanakkor nem dicsérni akarta a meritokráciát, hanem a világot megóvni tőle. Az olyan ember szenttelen távolságtartása jellemzi, aki szép csöndben mindent észrevesz, csontszáraz humora pedig fel sem tűnik legtöbbünknek. Amikor találkoztam vele, már sokan Dartington báróként emlegették. Szellemi értelemben azonban a második világháború utáni Brit Munkáspárt gyermeke volt, amelynek fontos oktatási tanácsadója volt, illetve az elszegényedett londoni East End városrésznek, ahol szociológiai kutatásait végezte. A háború után részt vett az állami oktatási rendszer nagyszabású kiterjesztésében, amely azt a szocialista elképzelést volt hivatott megvalósítani, hogy széles tömegek zárkózhassanak fel a középosztályhoz – a brit történelem során először. Az akkori korszellemnek megfelelően ez a törekvés

arra épült, hogy tizenegy évesek tömegeivel végeztettek intelligenciateszteket, akiknek aztán mindegyikét – egy lényegében – fizikai vagy értelmiségi munkát jelentő tanulási pályára irányították, hogy majd pár évvel később még egy sor vizsgának alávetve őket, kiválasszák a felkentek felsőoktatásban kikötő kis csoportját.

Young azt feltételezte, hogy ez egy tisztességes rendszer lesz – hogy a tesztek az „érdemet” mérik, amely döntő fontosságú és állandó. Az eredmények azonban arra kényszerítették, hogy számot vessen a kérdéssel: vajon van-e valódi erkölcsi különbség az új, érdemesnek talált felsőbb osztály és a régi, érdemtelen között. Arra a következtetésre jutott, hogy a meritokrácia egy új és különösképpen szigorú osztályrendszer igazolásaként működik, és hogy emiatt jobban kedveli a régi elitet. Szocialistaként elsődlegesen nem az esélyegyenlőség híve volt, hanem csak a pusztán egyenlőség mellett tette le a voksát, és előre látta, hogy amit korábbi döntése alapján „meritokráciának” nevezett el, meg fogja nehezíteni az egyenlőség eladását, mivel állítólag tudományos igazolását adja az egyenlőtlenségnek. „Ahhoz, hogy jók lehessünk, a társadalomnak kell hibásnak lenni” – mondta. Az Egyesült Királyság hibája a származási alapú osztályrendszer volt, amely kedvező környezetet teremtett az évszázad közepén a Munkáspártban a szocializmus számára; az új meritokrácia, amelyet a Munkáspárt épített, sokkal kevésbé tűnt biztatónak. *A meritokrácia felemelkedése* annak elmesélésével fejeződik be, hogy szerzőjét – egy Michael Young nevű tudóst – sajnálatos módon meggyilkolják egy a meritokraták elleni véres tömegfelkelésben.

Ez előrelátó forgatókönyvnek tűnik az elit ellen világszerte zajló populistáknak, nacionalistáknak és szocialisták lázadások jelen pillanatában. Daniel Markovits jogtudós *A meritokrácia csapdája* (*The Meritocracy Trap*) című új könyvében

meglehetősen kicsinyesen ragaszkodik ahhoz, hogy „Young szatírja kilométerekkel mellőlött célpontjának”. Markovits két dolgot ért ez alatt: egyrészt Youngnak nem sikerült megértenie, hogy maga a meritokrácia is ténylegesen a születési körülményeken alapul, nem pedig az érdemeken; másrészt soha nem terjedt el igazán az utóbbi azon elképzelése, mely szerint a meritokrácia kerülendő, nem pedig átvenni való dolog. Éppen ellenkezőleg történt: Markovits rendkívül borúlátó nézetei szerint a meritokrácia tönkretette az amerikai életet. Miközben az esélyegyenlőség eszközeinek mutatja magát, előzetesen leállítja az ellenzőket; az egyenlőtlenséget egyre magasabb szintre emeli; az öröklés hatékony mechanizmusaként működik, semmint a kiváltságok megfordítójaként. És még a viszonylag kis kedvezményezettek számát is nyomorúságos, könyörtelen nyomás alatt álló munkamániasókká változtatja, akik tetemes jövedelmük nagy részét gyermekeik magániskoláira és -tanáraira fordítják. A szerző olyan elretentő, olyan kéréllhetetlenül sötét képet alkot az amerikai társadalomról, hogy az inkább kételkedést vált ki, ahelyett, hogy meggyőző lenne.

A SZEREPEK LEOSZTÁSA

Young voltaképpen csak viccelődött a meritokrácia jelentette veszéllyel kapcsolatban. Markovits viszont minden bizonnyal nem tréfált. Igen nagyfokú társadalmi és gazdasági kár okozójának tartja a meritokráciát – talán nincs egy szinten azzal, amit a szovjet kommunizmus okozott Oroszországban, de nem marad messze mögötte. A vád nem értékelhető anélkül, hogy ne határoznánk meg először pontosan a „meritokrácia” jelentését, ami nem is olyan egyszerű.

Mint minden társadalmi rendszert, a Markovits által leírt rendszert is létrehozták, és nem magától jött létre. Az ellene érzett jogos haragot a megcsalottság érzése vagy a be nem tartott ígéretek okozzák: amint mondja, „A meritokrácia – az átvételéhez vezető indítóokok ellenére – többé már nem mozdítja elő a társadalmi és gazdasági lehetőségek egyenlőségét úgy, mint ahogy ezt tervezték és számítottak rá.” Történelmileg azonban se

nem tervezték, se nem számítottak arra, hogy ezt tegye. A Markovits könyvében vizsgált rendszer alapítóinak nem állt rendelkezésére a „meritokrácia” szó, mivel Young még nem írta meg addigra a könyvét, amikor azt kidolgozták. Az sem jutott eszükbe, hogy az a probléma foglalkoztassa őket, hogy milyenek a lehetőségek az Egyesült Államokban. Az 1944-es brit oktatási törvény az állami oktatási rendszer kibővítését célozta. A körülbelül ugyanabban az időben útjára induló amerikai meritokrácia kevesebbet tűzött ki célul: IQ-tesztet használt mérceként az elit felsőoktatási intézményekbe jutáshoz, hogy ezáltal változtassa meg ezeknek az iskoláknak az arculatát és hozza létre magasan képzett műszaki értelmiségiek új típusát.

A rendszer atyjának James Bryant Conant lehetett nevezni, aki 1933-tól 1953-ig a Harvard Egyetem elnöke volt, és akit Markovits csak futólag említ. Conantnak köszönhető az ún. szabványosított SAT¹-vizsgák, az IQ-teszt egy módosított változatának bevezetése, amelyek elterjedt felvételi eszközzé váltak a felsőoktatásban. Míg ezzel foglalkozott, harvardi időszakában lassacskán esszéket is kezdett írogatni – ezek egy új, osztályok nélküli Amerika létrehozására hívtak fel. Érdekes azonban megjegyezni, hogy befolyásos időszakának csúcspontja volt – a leszerelő katonák oktatásának, továbbtanulásának szövetségi finanszírozásáról szóló – ún. frontkatonatörvény (*G. I. Bill*) fő ellenlábasja is. A történelmi személyek az adott pillanat elgondolásainak, s szükségleteinek megfelelően járnak el; Conant a kutatóegyetemi modell népszerűsítésére összpontosított a Harvardon és más elit tudományos intézetekben, illetve a hidegháború megnyerése volt fontos számára. Kísértette a gondolat, hogy ígéretes tudományos és politikai pályát befutók tehetsége mehet veszendőbe, továbbá félt attól, hogy az osztályok szerinti megosztottság gyengíti majd az amerikai társadalmat.

Az őáltala kínált megoldás a fenti problémákra úgy szól, hogy nagy, de szigorúan nyomon követett állami középiskolákat kell létrehozni, ahol az iskolát elvégző fiú tanulóknak nemzeti szolgálaton kellett átessenük.

1 Scholastic Assessment Test.

Ha mindenki együtt járna középiskolába és végezné nemzeti szolgálatát, elgondolása szerint ez megakadályozná az osztályok közti feszültségek kialakulását, így akadálytalanul folytatódhatna a szigorú elitválasztás projektje. Nem volt része tervének a felsőoktatás kibővítése; ezáltal szétszóródott volna a legjobban teljesítőkre összpontosuló figyelem, amelynek fenntartása Conant szerint az egyetemek feladata. Továbbá úgy számított, hogy az új amerikai elit túlnyomórészt a közszolgálat felé irányul majd, mint teszik ezt a legjobb európai egyetemek diplomásai, és hogy gyermekeik előnyökhöz juttatása érdekében nem próbálják majd kihasználni azt a rendszert, amelynek létüket köszönhetik. Ezek a jellemzők pedig gátat vetnek majd az új elit tagjai keltette ellenérzéseknél is.

Conant a legtöbb társadalmi látnokhoz hasonlóan lényegében tévedett elvárásait illetően azzal a rendszerrel kapcsolatban, amelynek létrehozásában segédkezett – különösképp abban, hogy a nyilvánosság miként érzékeli azt. Ma sok ember azt gondolja, hogy a Borostyán Liga (Ivy League) iskoláiba való bekerülés egy olyan folyamat, amely igencsak korrupciógyanús a tehetős szülők esetében; az itt szerzett diplomákra pedig széles körben úgy tekintenek, mint a hivalkodó státuszok és az anyagi siker, nem pedig a közszolgálati karrier világába szóló útlevele. Ez részben, de nem teljesen helytálló. Jelenleg több tényező együttes megléte szabja meg a bekerülést a Borostyán Ligás egyetemekre: a Conant előtti rendszerből megőrzött elemek – például a sportolóknak és az öregdiákok gyermekeinek az előnyben részesítése – tovább élnek a faji és osztálybeli sokszínűség iránti valódi elkötelezettség, valamint a tanulmányi kritériumok – Conant által szorgalmazott – erőteljes hangsúlyozása mellett. A Borostyán Liga diákjait pedig egy olyan elitkultúrába nevelik bele, amelyet nem annyira a nyers ambíció, mint inkább a szárnyaló liberális idealizmus és a sikerrel való túlzott törődés sajátos keveréke határoz meg.

Példaértékű az anyaintézmény – a Yale jogi kara. 1824-ben alapították, de az 1920-as évek végén voltaképpen új alapokra helyezték,

amikor – élükön William Douglas jogtudóssal, a Legfelsőbb Bíróság későbbi tagjával – lelkes fiatal reformpártiak csapata jött át a Columbia Egyetemről, és határozottan liberálisabb arculatot kölcsönöztek az iskolának, mint annak vetélytársai. A Yale azóta is ontja a jogászprofesszorokat, bírókat és kormányzati tisztviselőket. Szerfelett tudatában van annak is, hogy az ország első számú jogi egyetemének tekintik. Mielőtt diákjai elérnek idáig, két évtizeden át tartó, könnyörtelen vesszőfutást tudhatnak maguk mögött iskolai életükben, amikor pedig végeznek, rendkívül vonzó munkaerőt jelentenek elegáns kereskedelmi jogi cégek számára. *A meritokrácia csapdája* egy beszédből nőtt ki, amelyet Markovits a Yale jogi fakultásának diplomaosztó ünnepségén tartott 2015-ben; a beszéd elején biztosította hallgatósága tagjait elsőbbségükről. „Ma azért ülnek itt, mert önöket a felső három ezrelékbe sorolják a meritokrácia hatalmas versenyében, ahol valamennyi versenyző feltűnő módon egyetért abban, hogy mi számít a legnagyobb díjnak” – mondta. Majd hozzátette, hogy a rendszer azonban, amelynek szülöttei, „katasztrófának bizonyult a társadalom szélesebb rétegei számára”. A státusz miatti tudatosságnak és a maró társadalomkritikának ez a fajta összeolvadása mélyen áthatotta az intézmény életét.

A Markovits által elmesélt történet nem annyira különbözik attól, amit Charles Murray és Richard J. Herrnstein vázoltak fel – vitatható módon – a *The Bell Curve: Intelligence and Class Structure in American Life (A haranggörbe: Intelligencia és osztályszerkezet az amerikai közéletben)* című könyvükben 1994-ben, kivéve, hogy Markovits határozottan ragaszkodik ahhoz, hogy a meritokrácia tagjai különleges tulajdonságaikat inkább neveltetésüknek és saját erőfeszítéseiknek köszönhetik, semmint örökölt jellemvonásaiknak. Ennek a mesének mindkét változatában létezett azonban egy kiindulási időszak, a SAT-alapú felvételi előtt, amikor a Borostyán Liga hallgatói nem csillogtak különösebben, amikor viszont a meritokrácia potenciális képviselői véletlenszerű szétszórtsággal voltak fellelhetők az osztályrendszerben. Aztán drámai változás következett be

az elit egyetemek felvételi eljárásaiban, ami ahhoz vezetett, hogy a régi amerikai felsőbb osztályt egy új, arra érdemesebbel cserélték le. Az így létrejövő meritokratikus elit hatékonyan újat termeli önmagát az egyetemi alapú „belterjes házasodással” („assortative mating”), kíméletlen lakóhely szerinti és társadalmi önelkülönüléssel és igényes gyermeknevelési szokásokkal. Következésképpen, írja Markovits, a meritokrácia épp azzá vált, amelynek leküzdésére életre hívták: a jólétet, a kiváltságokat és a társadalmi kasztokat nemzedékek között átörökítő és koncentráló mechanizmussá.

Ezek a fejlemények Markovits beszámolójában még rosszabb következményekkel járnak, mint amit az arisztokrácia–meritokrácia–arisztokrácia dinamikájának egyértelmű ténye jelezne. A régi arisztokrácia egy „osztály nélküli társadalom” felett uralkodott, írja a szerző, ami a középosztálybeli jólét és lehetőségek paradicsom-közeli állapota volt. A meritokrácia új képviselői, akik diplomájuk megszerzése után gyorsan busásan megfizetett „felsőbbrendű munkavállalókká” válnak a pénzügyhöz vagy a joghoz hasonló területeken, „stagnáló, kiüresedett és zsugorodó világot” hoztak létre a középosztály számára azáltal, hogy a gazdasági értéket olyan fogalmak szerint definiálták újra, amelyek csak azt a munkát jutalmazták, amelyet ők, a meritokraták végeznek, továbbá hogy saját hatáskörükbe vonják az összes gazdasági tevékenység növekvő hányadát, és mindenki mástól távol tartják.

Markovits szemében alig van jelenleg különbség a középosztály és a szegények között köszönhetően annak, amit a meritokraták tettek az amerikai társadalommal: „A meritokrácia lumpenproletariátussá formálta át a középosztályt.” Az Egyesült Államok munkaerőpiaca jelenleg kétpólusú: a „Walmart szupermarketláncot üdvözítőkkel és a Goldman Sachs [a világ egyik legnagyobb befektetési bankjának] pénzembereivel lehet tömören jellemezni”. Továbbá a meritokrácia tagjai el sem jutnak odáig, hogy az általuk tönkretett régi szép világ romjain ünnepeljenek, mert túl keményen dolgoznak: „A képzés, a hozzáértés, az ipar és a jövedelem nagyszerű örvénye bővületben tartja

az elitet, és korai gyermekkoruktól nyugdíjas korukig arra hajtja őket, hogy a meritokrácia jegyében könyörtelen fegyelemmel termeljenek, ami a „felsőbbrendű munkavállalókat” elidegeníti munkájuktól, ezért inkább kizsákmányolják, semmint kiteljesítik önmagukat, míg végül elveszítik valódi vágyalmaikat, amelyeket talán sohasem fognak beteljesíteni.” Egy meritokrata nem választhatja életpályaként az „oktatást ... az újságírást, a közszolgálatot vagy akár mérnöki munkát”, mert ez „saját és gyermekei kasztjának feláldozását” jelentené.

RÉGEN ROSSZABB VOLT?

Markovits aligha az első író, aki észlelte az egyenlőtlenség növekedését és a középosztálybeli jövedelmek stagnálását az Egyesült Államokban. Érvelését az különbözteti meg, hogy közvetlen ok-okozati összefüggést állapít meg egy maroknyi elit egyetem felvételi eljárása és egy néhány évtizeddel későbbi, hatalmas, szinte reménytelen társadalmi és gazdasági csődhelyzet között. A kettőt rendszeresen összeköti, egyszerűen azáltal, hogy a „meritokratikus egyenlőtlenség” kifejezést használja az „egyenlőtlenség” szinonimájaként. Ez eléggé figyelemfelkeltő, ám nagyon is elfogult szóhasználat.

Az első problémát az jelenti a világ Markovits-féle értelmezésével, hogy az általa megidézett meritokratikus társadalom inkább saját elképzelésének kivetítése, semmint szigorúan megalapozott történelmi tény. Azt állítja, hogy egy korábbi korszakban az elit „ostoba, tunya és fásult” volt, tagjai nem dolgoztak keményen – „lusta járadékélvezők voltak, akik örökölt gazdagságot és hatalmat vonultattak fel az alattuk állók munkájának kihasználására”. Az általuk látogatott kiváló egyetemeket „versenyszellem nélküli középszerűség” jellemezte. Neveltetésük során „nem volt cél, ami hajtotta volna őket”. Ezek a gondolatok kellemesen hangzanak a meritokraták füle számára, de nagyon nehéz bizonyítani őket, részben mert elődeiket nem értékelték szabványtesztekkel. Az amerikai tömegkultúra a meritokrácia előtti időben tele volt a gazdasági élet – majdnemhogy szentnek ábrázolt – titánjainak

életrajzaival, de ezek a hagiográfiák *self-made*, saját erejükből sikeressé vált iparmágnásokról, nem pedig földbirtokos nemesekről szóltak: gondoljunk csak Andrew Carnegie-re, Thomas Edisonra és Henry Fordra. Még a nagyobb valószínűség szerint arisztokratának számító (de *aligha lusta*) típusok, például Henry Adams és Edith Wharton is tökéletesen tudták a huszadik század elején, hogy osztályuk többségét faragatlan emberek veszélyeztetik, akiknek újonnan megszerzett vagyona nem a földbirtoklásra alapul. Továbbá az olyan egyetemek, mint a Harvard, a Princeton és a Yale, már évtizedekkel azelőtt, hogy megváltoztatták volna felvételi eljárásaikat, jó úton haladtak afelé, hogy a világ élvonalába tartozók közé sorolják őket.

Helyesebb, ha a Borostyán Ligába kerüléssel kapcsolatos változásokat egy fejezetnek, nem pedig – mint Markovits állítja – „történelmi előzmények nélkülinek” tekintjük a tagsági kritériumok soha véget nem érő újrakalibrálásában az amerikai elit e sajátos sarokpontjának esetében. Owen Johnson 1912-ben megjelent, fiatal felnőtteknek szóló, *Stover a Yale Egyetemen* című regénye, amely egyfajta bibliának számított az Old Blues generációinak számára, egy fanatikus versenyszellemmel áthatott egyetemi kultúrát ír le; ezt azonban a résztvevők szűk csoportja és előírások olyan rendszere jellemzi, amely sokkal kevésbé tulajdonított jelentőséget a tanulmányi eredményeknek, mint az olyan tényezőknek, mint a „jellem” és a „vezetői képesség”, amelyeket nehéz volt meghatározni, mindazonáltal akkoriban nyilvánvalóak voltak a hallgatók számára. Kingman Brewster, Jr, aki az 1960-as és 1970-es évek túlyomó részében a Yale rektora volt, és akinek Markovits szerint a meritokrácia ottani bevezetése tulajdonítható, nagy hangsúlyt helyezett a tanulmányi kritériumokra, és próbált az afroamerikaiakhoz és a nőkhöz hasonló csoportokat bevonni, ugyanakkor nem cserélte le teljesen a régi rendszert sem. Brewsternek az volt a szavajárása, hogy az általa szorgalmazott változtatások alternatívája, hogy a Yale egy Long Island Sound-öbölbeli lányiskola szintjére csúszik le – ezalatt pedig azt értette, hogy az egyetem

jelentőségének megőrzésére, nem pedig a teljes amerikai politikai gazdaságtannak és a lehetőségek struktúrájának átalakítására törekedett.

VIZSGÁRA NEM BOCSÁTHATÓ

A meritokrácia csapdája azt a benyomást kelti, hogy ma a dúsgazdag egy százalék lényegében egyet jelent a Borostyán Liga diplomásainak új osztályával, és hogy valamennyiüknek azal a fáradságos munkarenddel kell számolniuk, amelyet Markovits korábbi tanítványai tartottak fenn, akik évi kétezer munkaórát könyvelhettek el jóhírű ügyvédi irodáknál. Az előbbieket uralják az üzleti világot. Anyagi és társadalmi helyzetük jutalmazza őket felsőbbrendűségükért – „egyetlen korábbi elit sem volt ennyire rátermett vagy ilyen szorgalmas, mint a meritokrata elit” – ennek következtében „annak tagadása, hogy a meritokraták megkeresik és megérdemlik jövedelmüket, annak tagadását is megkívánja, hogy bárki valaha is megdolgozott volna valamiért vagy megérdemelte volna azt”.

Egy elméletnek általában a jövő felé kell mutatnia és ki kell állnia a próbát; Markovits azonban gyakran esik a téves ok-okozati viszony csapdájába, amikor igazolni akarja a maga elméletét: ha bárki valami meglepő eredményt mutat fel, akkor ennek azt kell jelentenie, hogy ez az ember meritokrata, függetlenül iskolai háttérétől. A szerző azt állítja, például, hogy „a lépcsőzetes újítások, amelyek a menedzsmentforradalom mögött állnak, nem maguktól keletkeztek. Ehelyett mindegyiket – valamennyit – a meritokrácia keretein belül hozták létre az újonnan alakult meritokrata iskolákból és egyetemekből érkező amerikai munkavállalók”. Mivel Markovits meritokratái majdhogynem emberfeletti tehetségűek és erőforrásaikat teljes mértékben annak szentelik, hogy gyermekeiket a meritokrácia melegházaiban neveljék fel, s legyen bármijük is, a következő generációnak is biztosan megadatik.

Rajzanak elménkben e szertelen állításokat tagadó gondolatok. Nincsenek ennek az egy százaléknak olyan tagjai, akik örökölték a pénzüket, akik saját vállalkozást indítottak, vagy akik befektetésekből élnek meg? Nem akadnának olyanok, akik a – Markovits által a

meritokráciával azonosított – Wall Street tőzsvilágában vagy a BigLawnak nevezett jogi óriáscégek erődítményeiben dolgoznak, és nem Borostyán Ligás iskolákba jártak? Mi a helyzet azokkal az emberekkel, akiknek bérezése nem a ledolgozott órákon alapul (Markovits azt sugallja, hogy minden meritokratát így fizetnek), hanem inkább mérhető gazdasági teljesítményen alapuló osztalékot kapnak, mint például a brókerok, az alapkezelők és hasonló foglalkozásúak? Mi a helyzet azokkal a meritokratákkal, akiknek valamilyen úton-módon sikerült olyasmit csinálniuk, amit valóban szeretnek, de amivel nem keresnek vagyonekat? S mi a helyzet azokkal a meritokratákkal, akiknek a gyermekei járnak ugyan egyetemre, de nem a Borostyán Liga iskoláiba? A könyv olvasói meglepődhetnek, amikor megtudják, hogy a Yale jelenlegi másodéves egyetemistáinak 65 százaléka állami iskolába járt, és csak 11 százalékot engedtek be „örökölt tagság” miatt, például, az öregdiákok gyermekeit.

Az elitképzés szűk keretein kívül a Markovits által „meritokráciának” nevezett szélesebb társadalmi rend három különálló fogalmat foglal magába, amelyeket ő egy kalap alá vesz: egyenlőség (azaz, hogy milyen egyenletesen oszlik el a jövedelem és a gazdagság), tömeges mobilitás (vagyis, hogy javulnak-e a körülmények az egész társadalom számára) és a körforgási mobilitás (mennyire hatékonyan ruházzák át a szülők társadalmi-gazdasági státuszukat gyermekeikre). Lehetséges, hogy az elitegyetemekre való bejutás körüli változások ezek egyikét sem érintik, mert túlságosan kis számokról van szó, hogy egy több mint 325 milliós országban elmozdítsák a mérleg nyelvét. A huszadik század harmadik negyedében a jövedelem-egyenlőtlenség „nagyértékű sürsödésének” egyéb lehetséges okai közt vannak a gazdagok magas marginális adókulcsai, a széles körben elterjedt szakszervezeti tagság és egy erősen szabályozott gazdaság, ami megnehezítette a ma „szakadásnak” nevezett folyamatot. Ebben az időszakban a tömeges mobilitás hajtóerejét a növekvő gazdaság és a felsőoktatáshoz való hozzáférés jelentős bővülése jelentette, főleg a viszonylag kevésbé

válogató állami egyetemeken, ahová az amerikai hallgatók nagy többsége jár. A körforgási mobilitás az Egyesült Államokban – az „amerikai mítosszal” ellentétben – soha nem volt érzékelhetően magasabb, mint Európában, és nem változott sokat az évek folyamán.

AZ ELEFÁNTCSONTTORNYPON KÍVÜL

Ha valaki netán azt gondolná, hogy az Egyesült Államok általános társadalmi és gazdasági feltevéleit a meritokrácia hozta létre, akkor természetes a meritokráciát a reformok zónájának tekinteni. Markovits azzal a javaslattal áll elő, hogy az ország súlyosabb problémáit a magán-egyetemek adókedvezményeinek elvonásával kellene megoldani, kivéve, ha a hallgatók felét a társadalom jövedelemeloszlás szerinti alsó kétharmadából vonják be; azt hiszi, hogy ezáltal rábíráhatók lennének a felvehető diákok számának növelésére. Ennek a megoldásnak a szűklátókörűsége jelzi, hogy milyen kis helyet foglal el Markovits jövőképében a nem elit, illetve egyetemen kívüli világ. A szerző művében nagyon kevés szó esik politikáról, közgazdaságtanról vagy történelemlről – csak az elit egyetemi felvételiket érintő változások lépcsőzetes hatásairól ír, amelyek gyakorlatilag mindent megmagyaráznak.

Markovits még a felsőoktatáson belül is meglepően szűk korlátok közt mozog. Az állami egyetemek, amelyeket a végzősök alacsony száma és a finanszírozás jelentős csökkentései sújtanak, valószínűleg remek helyet jelentenek, ha valaki a kínálkozó lehetőségek gazdagítását és az egyenlőség előmozdítását tekinti szívügyének, ám ezek alig kerülnek említésre a könyvben. A huszadik század közepén még élt az az elképzelés, hogy önmagában egy általános alapképzést jelentő bachelor (BA)-fokozat már belépő az elit világába” – írja Markovits elutasítóan. De az adatok egyértelműen azt mutatják, hogy bármilyen felsőfokú végzettség megszerzése jelentősen javítja az egyén kilátásait, és hogy egy elit intézménybeli fokozat és az „általános BA” értéke közötti különbség kisebb, mint ahogy azt a legtöbb felső-középosztálybeli szülő valószínűleg hiszi. Egyébként is, Markovits tágabb értelemben vett küldetése

nem az lenne, hogy megtámogassa a középosztályt, ahelyett, hogy az elit körökbe való bejutást szorgalmazza?

Ma az amerikai társadalmat leginkább a növekvő egyenlőtlenség és a középosztály fejlődésének elakadása foglalkoztatja; a politikusok, értelmiségiek, tudósok és aktivisták által kínált lehetséges megoldások többsége pedig egyáltalán nem a meritokráciára épít.

Markovits változtatásokat javasol a közismerten regresszív munkáltatói adóban, és a munka újraelosztásában a „közepes képzettségű dolgozók általi termelés” támogatása céljából. De ezek messze elmaradnak a New Deal reformpolitikájához mérhető nagyszerű erőfeszítéstől, amely – nyilvánvaló ragaszkodása értelmében – szükséges lenne a helyzet kezeléséhez. Mivel olyannyira összpontosít megközelítése sajátosságainak „eladására”, hajlamos figyelmen kívül hagyni vagy alábecsülni a sok egyéb lehetséges „gyógymódot”, amelyek jelenleg társadalmi vita tárgyát képezik. Ezek közé tartoznak a fokozott törzstelenes intézkedések (a gazdasági hatalom koncentrációja együtt jár az egyenlőtlenséggel), a vagyonadó, magasabb adókulcsok a felső adósávokban, továbbá a köznevelés, az egészségügy és az időskori nyugdíjazás jóléti államon belüli alapsomagjának jelentős kibővítése. A fiatal amerikai felnőttek kilencven százaléka jár egyetemre, de végzettségi szintjük sajnálatosan alacsony: 60 százalék a főiskolai (BA) végzettséggel rendelkezők és 30 százalék azok körében, akik felsőfokú tanfolyami végzettséget szereznek a nép főiskolán. Mindkét diploma szoros összefüggést mutat az élet során szerzett magasabb jövedelmekkel és az alacsonyabb munkanélküliségi mutatókkal. A legtöbb amerikai számára a lehetőségek kiterjesztésének kiváló módja lenne az oktatás és a tanácsadás fejlesztése, amely azt célozná, hogy a hallgatók minél nagyobb arányban fejezzék be felsőfokú tanulmányaikat.

Társadalmi diagnózist felállító és megoldásokat kínáló munkák mindig egy adott időben, helyen és kultúrán belül születnek. Egy részük mélyreható elemzésben szedi ízekre, míg más művek élénk színekkel ecsetelve teszik közszemlére a világot, amelyben fogantak. Úgy

tűnik, hogy *A meritokrácia csapdája* az utóbbi kategóriába sorolható. Egy ragyogó elmét ismerhetünk meg általa, amelyik a piaci ideológia és politika felé fordulás nagy globális irányvonalát egy maroknyi elit egyetemen végbemenő változások eredményeként értelmezi. Ez annak a jele, hogy akaratlanul is mennyire beszűkültté válhat ezeken a helyeken a világlátás.

(Foreign Affairs)

Zanny Minton Beddoes

Cosa Nostra – Covid Nostra
A pandémia új lehetőségeket teremt a szervezett bűnözés számára – a kormányok figyelmen kívül hagyják

---

Karacsi Ázsia bűncselekményekkel leginkább sújtott városai közé tartozik. Ennek ellenére márciusban nyolc napon át, miután a covid-19 miatt lezárásra kényszerült, egyetlen autópást sem jelentettek be. Salvadorban, ahol a gyilkosság aránya a legmagasabb a világon, négy gyilkosságmentes napnak örülhettek ugyanazon hónapban. Számos ország számolt be a bűncselekmények csökkenéséről, mivel a csalók, mint mindenki más, elzárták magukat. Olaszország volt Európában az első, amelyik lezárási intézkedéseket hozott március 9-én. Már azelőtt is sok ember dolgozott otthonról. A március 1. és március 22. között hivatalosan bejelentett olaszországi bűncselekmények száma 64%-kal esett vissza, 2019 azonos időszakához képest.

Nem lennének meglepve, ha legalább átmenetileg csökkennének a bűnügyi statisztikák, amelyekben olyan kevésbé súlyos bűncselekmények vannak többségben, mint a lopások és a különféle utcai bűncselekmények” – mondja Jürgen Stock, a Nemzetközi Rendőrség Bűnügyi Szervezetének, az Interpolnak a főtitkára. A kormányzati számadatok azonban csak a bejelentett bűncselekményeket tükrözik – márpedig nem minden bűncselekmény kerül napvilágra, amikor a törvényszegés sok más

egyéb dologgal együtt zárt térbe szorult. Az olasz adatok azt mutatják, hogy a családon belüli erőszak 44%-kal esett vissza. A rendőrség szerint ez azért van, mert sok áldozat nem meri bejelenteni a támadást, amíg támadóik hallótávolságon belül vannak.

Eközben a Gun Violence Archive ('fegyveres erőszak-archívum') washingtoni székhelyű nonprofit szervezet több mint 2000 halálesetről tudósított, amely március 1-je és április 19-e között történt Amerikában – ez 6%-os emelkedést mutat az előző három év azonos időszakához képest. Itt megismétlődtek az 1918-19-es világméretű spanyolnáthajárvány idején történtek. Barry Latzer, a New York-i John Jay Büntető Igazságügyi Főiskola nyugalmazott professzora szerint 1918-ban az öt legsúlyosabban érintett állam mindegyikében nőtt a gyilkosságok száma. A bezártság állapotában hamarabb elszabadulnak az indulatok. A gengszterek számára is könnyebbé válik elleneségeik és vetélytársaik becserkészése.

Igencsak aggasztó Jürgen Stock szerint a covid-19-ben rejlő lehetőség, hogy ideális feltételeket teremtsen a súlyos, szervezett bűnözés terjedéséhez. A pandémia arra ösztönzi a szervezett bűnözőket, hogy újfajta módon kamatoztassák régi képességeiket. A valószínűleg világszerte elkövetkező gazdasági visszaesés lehetőséget fog adni nekik, hogy messzemenően kiterjesszék befolyásukat a törvényes gazdaságba. „Az ebből eredő problémák horde-reje példátlan lehet” – bosszankodik egy másik nemzetközi rendvédelmi tisztviselő.

Már terjedőben vannak az újfajta csalások; némelyikük zseniálisan egyszerű. A Dél-afrikai Tartalékbank [a Dél-afrikai Köztársaság központi bankja] március 16-án nyilatkozatot adott ki, amelyben tagadta, hogy bankjegybeszedőket küldött volna ki korábban, akik házról házra járva gyűjtötték be a bankjegyeket, hátha azok covid-19 vírussal szennyeződtek. Megugrott a hamisított, gyakran kifogásolható minőségű gyógyszerek eladása. Márciusban az Interpol által koordinált és a 90 ország rendőri erőit bevonó Pangea művelet nyomán több mint 100 letartóztatás történt világszerte, és 14 millió dollárt meghaladó értékű, veszélyesnek tűnő

gyógyszert foglaltak le. A készpénzhiánytól szenvedő brazil kábítószerbandák gyakrabban rabolnak ki bankokat.

Eközben a személyi védőeszközök (ppe) iránti sürgető igény új távlatokat nyitott a hatástalan, túlságosan drága vagy akár nem létező áruk számára is. A bűnözőket két tényező segítette: az egészségügyi dolgozókat mindenáron védeni akaró kormányok lemondtak a szokásos közbeszerzési eljárásokról; valamint lehetetlen volt személyes találkozókat szervezni az ügyfelek és a beszállítók között. Az eddigi legfurfangosabb átverés során a csalók egy csoportjának sikerült Németország legnépesebb térségének, Észak-Rajna-Vesztfáliának a hatóságait 2,4 millió eurótól megszabadítania. A pénzt tízmillió maszkért adták foglalónak. Ötvennél is több jármű sorakozott fel, hogy beszállítsa a nem létező maszkokat Hollandiából, mielőtt a csalásra fény derült. Egy Spanyolországban regisztrált honlap, egy írországi közvetítő és egy hollandiai cég volt érintett az ügyben, amely utóbbinak a honlapjáról kiderült, hogy csalók hozták létre. Három ország pénzügyi intézményeinek segítségével a nyomozóknak sikerült megakadályozniuk az összegek, köztük a Nigériába tartó 500 000 euró kifizetését.

(Álarcos) banditákként támadnak

Ez a csalási kísérlet azt mutatja, hogy a lezárások kezdete óta robbanásszerűen nőtt a kiberbűnözés. Március 12-én éjjel zsarolóvírus-támadás sújtotta a Cseh Köztársaság második legnagyobb kórházát, a Brnói Egyetemi Kórházat (ez a „ransomware” vírus megakadályozza, hogy a kiszemelt áldozat hozzáférjen fájljaihoz, amíg nem fizet). Sürgős sebészi beavatkozásokat kellett elhalasztani, a betegeket pedig más kórházakba irányították át. Az Interpol értesülései szerint számos más egészségügyi intézményt ért hasonló támadás a covid-19 okozta veszélyhelyzet bevezetése óta.

A hagyományos szervezett bűnözést azonban akadályozzák a lezárások. A védelmipénzügyletek, a prostitúció, a tiltott szerencsejátékok és a kábítószer-kereskedelem mind összefüggenek az emberek szabad mozgásával. Ugyanez a helyzet a szervezett bűnözői

csoportok bebörtönözött főnökeivel is, ha továbbra is kézben akarják tartani vállalkozásaikat. Ez különös problémát jelent a brazil kábítószer-csoportok számára, ahol sok vezető börtönben ül. Lincoln Gakiyanak, São Paulo államügyészének elmondása szerint a látogatóba jövő családtagok gyakran írásos üzeneteket és információkat továbbítanak. Jelenleg a rács mögé zárt főnököknek be kell érniük ritkán megjelenő ügyvédjeikkel, hogy beosztottjaikkal akarnak kapcsolatba lépni.

Számos bűnözői csoport készpénzforrása a zsarolás. Ez különösen igaz a közép-amerikai utcai bandák, azaz maraák esetében. A világjárvány alatt azonban nehézkessé vált ez a pénzszerezési forma. A Global Initiative against Transnational Organised Crime ('Nemzetközi szervezett bűnözés elleni globális kezdeményezés') által idézett adatok, amelyek 2020 márciusát a tavalyi azonos hónappal hasonlítják össze, 9%, illetve 17%-os csökkenést mutatnak a guatemalai és a salvadori rendőrség által nyilvántartott zsarolási cselekmények tekintetében (bár a legnagyobb részük felderítetlen). Hondurasban 80%-os csökkenés volt. A hondurasi *finamp* bandák elleni egység szerint a hondurasi bandavezérek figyelmeztették a szállító cégeket, hogy ha egyszer véget ér majd a karantén, a védelmi pénzt visszamenőlegesen ki kell fizetniük.

A legtöbb szervezett bűnözői csoport számára a kábítószer-kereskedelemben rejlenek a nagy pénzek. Jürgen Stock szerint az első jelentések azt sejtetik, hogy csak átmeneti és részleges zavarról van szó a világszerte zajló üzleti tevékenységben, amely körülbelül 500 milliárd dollárra becsülhető. „Ez sok kartell számára nem jelent nagy problémát az ezen a szinten rendelkezésre álló pénz miatt – magyarázza. – Óriási készpénzállománnyal rendelkeznek.”

A vírushelyzet nem igazán érintette az ópiumtermesztést Afganisztánban, amely szinte az egész világ heroinnellátást biztosítja. A világ legnagyobb szállítójának számító Kolumbiában a kokacserje természetűi rekordévet zártak, bár Peruban az importált vegyi prekursorok hiánya megnehezítette a kokain előállítását. A kínai gyógyszergyárak

bezárása veszélyeztette a metamfetaminok előállításához használt prekursor-szállítmányokat, de a megszakítás csak rövid ideig tartott.

Változások történtek az ellátási lánc következő szakaszában, a nagykereskedelmi forgalmazásban is, de a bandák alkalmazkodnak. Ez különösen rosszul érintette a repülőutakon csempészett kábítószerekből élő szindikátusokat, például a nigériai bandákat Dél-Afrikában. A mexikói Sinaloa kartell két tagja elmondta a Reutersnek, hogy a március 21-ei határlezárások óta jóval kevesebb kábítószerrel szállítanak át az Egyesült Államokba autóval. Ehelyett vélhetőleg alagutakat és drónokat használnak. A brazil tisztviselők arról számoltak be, hogy a kokainkereskedők a Kolumbia és Peru felől Európába és Afrikába tartó szállítmányoknál a szárazföldi útvonalakat az Amazonason lefelé haladó hajókra cserélik le. Mivel a tengeri és légi forgalom jelentősen csökkent, még nehezebb kijuttatni a kábítószereket Brazíliából. A lefoglalások azonban 10%-kal növekedtek február és április között. Elvis Secco, a brazil szövetségi rendőrség kábítószer- és szervezett bűnözés elleni egysége szerint az emberkereskedők átrakodják készleteiket és nagyobb kockázatot vállalnak, ami részben magyarázatot ad arra, hogy miért foglalnak le több kábítószerrel.

A kokainárak is ennek megfelelő emelkedést mutattak Európában és Amerikában. Ez ugyanakkor tükrözi a kiskereskedelmi forgalmazás nehézségeit is: valószínűleg ezen kellett leginkább igazítani az ellátási láncban. Nápolyban a múlt hónapban a rendőrségi kutyák 89 kábítószerrel teli csomagot találtak, amelyek egy futárraktárban várakoztak továbbküldésre. A drogokat a dark neten ('sötét neten') rendelték, és a tartalmáról fogalma sem volt a futárcégnek.

Röviddel ezután az Interpol közölte 194 tagjával, hogy a kábítószer-kereskedők az ételkiszállítás ürgyét is felhasználják áruik eladására. Írországból a rendőrség 8 kg kokaint és két kézfegyvert talált pizzásdobozokba rejtve. Cape Flats-ban, a Fokváros széli szörványtelepüléseken a bandák élelmiszer-csomagokkal együtt szállítják a kábítószerrel. Az ottani heroínárak kezdetben megemelkedtek a nyereségek és az új szállítási díjak együttes

következményeként (mostanra már normalizálódtak). Lesothóban a heroin közvetlen házhozszállítása 200–500 randba (3600–8900 forintba) kerül a grammonként fizetett szokásos 1200 randon (22 000 forint) felül.

A fokvárosi bandák a világ azon bűnszervezetei közé tartoznak, amelyek látványos jótékonykodásba fogtak a világvjárvány alatt. Hallani olyan gengszterekről, akik ételt osztanak Mexikóban és Olaszországban a rászorulóknak. Salvadorban és Brazíliában ők vezették be a kijárási tilalmat. Japánban a jakuza felajánlotta egy karantén alá helyezett óceánjáró fertőtlenítését.

De még ha nem is a drogüzérkedés elkendőzésére használják ezeket a kezdeményezéseket, hatásuk akkor sem nevezhető áldásosnak. Jót tesznek a gengszterek népszerűségének és modern kori Robin Hood-imázsának. Biztosítják a jövőben a szavazatokat azoknak a politikusoknak, akiket a gengszterek támogatnak. Továbbá megvalósítják a valódi maffia egyik alapvető célját: az állami feladatok szerepek átvételével aláássák annak létjogosultságát. Egy lezárásokat elrendelő banda a rendőrség feladatát veszi át; a szegényeknek élelmet osztó gengszterek pedig a kormányzati jóléti szervekét.

A mély vagy elhúzódó válság legalább három területen gazdag lehetőségek tárházát nyitja meg a csalók számára. A magas munkanélküliségi ráta segítséget jelent a gengsztereknek abban, hogy új erővel frissítsék soraikat. A kormány helyreállítási programjai lehetőséget adnak számukra, hogy a busás haszonnal járó közbeszerzési szerződések közelébe férközzenek. Továbbá az alacsonyabb vállalati nyereség megkönnyíti a maffiák számára az olyan vállalkozások átvételét, amelyeket aztán a tisztességtelenül szerzett bevételek tisztára mosására lehet használni.

Olaszországban a pénzügyi válság után egyes cégek a piacnál alacsonyabb kamatú hitelekhez jutottak cserébe azért, hogy könyvelésbe – vagy az igazgatótanácsba – egy maffiózót vontak be, aki aztán elkezdte átvenni az irányítást. Az olasz rendőrfőnök, Franco Gabrielli szerint a covid-19 által leginkább sújtott térségek rendőrtisztjei már találkoztak

kézpénzzel degeszre tömött aktatáskákat cipelő férfiakkal – ez részét képezheti az olasz maffia elképzelése szerinti „helikopterpénz” verzióknak. Fennáll a veszély, hogy a politikusok, akik már eleve küszködve próbálnak megbirkózni a világvjárvány következményeivel, gondolkodásuk hátterébe és napirendjük utolsó pontjai közé tolják mindennek az alvilágra gyakorolt hatását.

(The Economist)

Andrej Melnyikov²

Arccal a „hazafias ige hirdetés” felé

A fegyveres erők főtemplomának egyházi szinkretizmusa kísértéssé vált a moszkvai pátriárka számára

A Sztálint ábrázoló mozaik nem fog helyet kapni a fegyveres erők főtemplomában, a Moszkvához közeli „Patriot” kultúr- és pihenőparkban. A panót az épületkomplexum területén található múzeumban fogják elhelyezni. Erről nyilatkozott az újságíróknak Leonyid Kalinyin protoijerej [‘esperes, első pap’], az Orosz Ortodox Egyház egyházművészeti, építészeti és restaurálási szakértői tanácsának elnöke.

A Védelmi Minisztérium május 9-ére, a győzelem napjára jelentette be a katonai katedrális befejezését. A templomot azon a napon kellett volna felszentelni, azonban a koronavírus-járvány miatt a ceremóniát határozatlan időre elhalasztották. A kultikus épület alapkövét tavaly ősszel Kirill, Moszkva és egész Oroszország pátriárkája szentelte fel Vlagyimir Putyin orosz elnök jelenlétében. Nem kétséges, hogy az orosz ortodox egyház vezetőjének a gyorsított ütemben épült katedrális ünnepélyes felavatási rituáléját is a legmagasabb rangú állami tisztviselők és katonai vezetők előtt kell elvégeznie. A templom díszítése azonban vitákat váltott ki a papság körében, és nem elégszenek meg Sztálin „eltávolításával”.

---

² A *Nezaviszimaja Gazeta* főszerkesztő-helyettese, az NG vállásgügyi rovatának ügyvezető szerkesztője.

Azok az újítások is megbotránkoztatták a híveket, amelyeket a védelmi osztály tisztviselői vezettek be a szakrális térbe. Először is általános megdöbbenést váltott ki az a terv, hogy két pannót helyezzenek el a templomban – a már említett kompozíciót Sztálin portréjával, valamint egy mozaikot Putyinnal, amely a Krím-félsziget Oroszországhoz csatolását ábrázolja. Második hullámban ellenérzéseket váltottak ki hagyományos keresztény jelképek ábrázolásának egyes sajátosságai is, mindenekelőtt a győzelmes Krisztus megjelenítése a szentélyben. Sokak szerint a Maitreya [’Eljövendő’] Buddha képére emlékeztet, amelyet egy másik világvallásból vettek át. Mindennek a tetejében számos színes ólomüveglakon a Nagy Honvédó Háború időszakának hatalmi jelképei virítottak, amelyek magától értetődően a kommunista szimbolika jegyében fogantak: a sarló és kalapács, az ötágú csillag és a vörös zászló.

Még ha a krími téma gyorsan le is került a napirendről, egészen május 16-ig folytatódtak a viták arról, hogy tényleg megfelelő helyen van-e az ateista Szovjetunió vezetőjének portréja az ortodox szentélyben. Igaz, nem Kirill pátriárka tette fel ezt a kérdést. Bár már érintőlegesen foglalkozott az egyház és a sztálinista állam viszonyával május 15-én – ekkor jelentette be az építkezést a Moszkvai Patriarchátus részéről felügyelő Leonyid Kalinyin protoijerej, hogy elállnak a mozaiktól. A pátriárka beszédét (Sztragorodszkij) Szergiusz pátriárka emléknapijának szentelték, akinek nevéhez kötődik az elnyomás miatt romokban heverő orosz ortodox egyház újjáélesztése 1943-ban. „Szergiusz – mondta el a jelenlegi pátriárka – olyan kihívással szembesült, mint amilyennel az orosz ortodox egyház egyetlen vezetője sem: farkasszem nézett azzal a hatalommal, amely az orosz egyház elpusztítását tűzte ki célul. A szent pátriárka természetesen kompromisszumokra kényszerült. De ezek a kompromisszumok soha nem terjedtek ki a hitre, az egyházi szervezetre, azaz azokra az alapvető igazságokra, amelyekre az ortodox egyház élete épül – tette hozzá Kirill. – Ami pedig a hatalommal való viszonyt illeti, természetesen abban a helyzetben nem volt más lehetőség az egyház megmentésére.”

Hilarion Alfejev metropolita, az orosz ortodox egyház külügyi osztályának vezetője, az egyik leggyakrabban nyilatkozó egyházi személy, kifejezetten a székesegyházba szánt „sztálinista” mozaik problémájával kapcsolatban adott hangot véleményének. „Úgy gondolom, hogy egy ortodox székesegyházban nem túlzottan helyénvaló egy Sztálin-ábrázolás, mivel Sztálin üldözte az egyházat, és milliók vére szárad a lelkén, köztük az orosz egyház újabb kori mártírjai és hitvallóié” – nyilatkozott a metropolita a *Rosszija 24* hírcsatornán saját műsorában. Ezenkívül a templom nem az a hely, ahol díszfelvonulásokat kell ábrázolni. Alfejev elismerte, hogy a katonai főtemplom az emlékezés helyeként is szolgál, ezért lehetnek benne hadicselekményekkel kapcsolatos képek. „De nem szabad, hogy politika hassa át őket, hogy megosztottságot és ellentéteket váltsanak ki. S természetesen a templomokban nincs helye az egyházat üldözők képeinek” – hangsúlyozta Alfejev. Ezeknek az állami televíziós csatornán elhangzott szavaknak nyilvánvalóan az a célja, hogy közvetítsék a nyilvánosság számára az orosz ortodox egyház előjáróinak hivatalos álláspontját.

Az a kérdés, hogy kivel vitatkoznak a sztálinizmus rehabilitációjának ellenzői. Hiszen mind katonai, mind egyházi körökben együttéreznek Sztálinnal. Konsztantyin Gorjanov petrozavodszki és karéliei metropolita a metropolia honlapján gratulált a [második világháborúban aratott] győzelem 75. évfordulója alkalmából, ahol is megjegyezte, hogy „Sztálin, a vörösek és a fehérek, különböző világnézetű és nemzetiségű embereket, ha lehet így fogalmazni, egy közös ügy – a haza megvédése – érdekében egyesítette”. A metropolita szerint a zsarnok a háború alatt „lelki átalakuláson ment keresztül”. „Sztálin hallgatott az Istenanyára és Moszkvában maradt, bár a kormányt evakuálták. Ily módon a generalisszimusz és sok tábornoka – Hitlerrel és a magasrangú SS-tisztekkel ellentétben – nem a démoni erőkkel folytatott kommunikációból töltekezett, hanem Istenhez, a Szentséges Szűzanyához és a pravoszláv vértanúhoz fordultak” – hangoztatta meggyőződését a karéli-

ai metropolita, akinek lakhelyén az utóbbi időben több tiltakozásra is sor került a helyi „emlékmű” okán.

Ugyanez a Kalinyin protoijerej, aki nyilvánvaló vonakodással jelentette be, hogy Sztálin nem fog bekerülni a székesegyházba, korábban többször ígéretet tett arra, hogy nem engedi meg a vezető „eltávolítását” a templomból. „Senkit sem érdekel a győzelem; csak egy dolog érdekes – lesz-e Sztálin vagy sem. Lesz. Lesz! Azt mondják majd, hogy ki kell onnan vinni – hát akkor vigyék, de én nem adok efféle parancsokat. Nincs jogom és felhatalmazásom, hogy oldalakat tépjek ki a történelemkönyvből... Történelmi alakként a legfelsőbb főparancsnok, Sztálin generalisszimusz továbbra is marad, akár tetszik, akár nem. Ez az országunk történelme és a győzelmet arató marsalok mind az ő közvetlen felügyelete alatt működtek” – mondta a pap a közelmúltban az Interfax-Religion Ügynökségnek.

Az ilyen vélemények a „pravoszláv sztálinizmusnak” nevezett felfogást tükrözik, amely igen közkedvelt a hívők szélesebb rétegeiben. Ezekben a májusi napokban a közösségi oldalakon elterjedt egy a srednyeuralszki női kolostor erői által készített videó; a hely a radikális prédikációiról elhíresült Szergij (Romanov) aszkéta apát lelki vezetése alatt áll. Az erdőben összegyűlt szerzetesnők egy csoportja a – Nagy Honvédő Háború alatt népszerű – volhovi bordalt (Волховская застольная) éneкли, amelynek szövegében a következő is elhangzik: „Igyunk a hazáért, igyunk Sztálinért, igyunk és töltünk újra [a pohárba]!”

A „pravoszláv sztálinizmus” felfogás hívei, mint kiderült, jelen vannak a Védelmi Minisztériumban is, amely a katonai főtemplom megrendelője. Az Orosz Föderáció fegyveres erői katonai-politikai főigazgatóságának vezetője, Andrej Kartapolov vezérezredes a Komszomolszkaja Pravda interjújában a következőképpen magyarázta a Szovjetunió vezetőjének megjelenését a keresztény szentek körében: „Joszif Visszarionovics a legfőbb parancsnokunk, a Népi Biztosok Tanácsának elnöke. Magára vette a háború minden terhét, ő hozta a legfelelősebb döntéseket. Alapjában

véve a vallást is visszaadta. Miért kellene szégyellenünk őt? Azért, mert valakik külföldön meg akarják nekünk mondani, hogy mit tegyünk? Mi magunk döntjük el, hogy kit tiszteljük, és hogy kit ábrázoljunk a freskókon.

Ugyanebben az interjúban Kartapolov a hazafi meglehetősen sajátos „hitvallását” kínálja. „A harcosnak hinnie kell ügyének jogosságában, és abban, hogy még ha meg is hal, akkor hőssé válik önmaga és a körülötte élők számára is” – erősítette a fő politikai tanácsadó az újságírónak. „– Minden emberi élet felbecsülhetetlen érték, de ha oda kell adnunk, akkor ezt valami nagyon fennkölt cél érdekében kell tennünk. Hazánk, Oroszország Anyácska szabadsága és függetlensége pedig ennek tekinthető.”

A Patriot parkban található templom koncepciójának kritikusi olyan számos jelet találtak a keresztény hit fő tárgyának lecserélésére és eltorzítására, amelyek a kivitelezés esztétikájában is tükröződtek. Csak nem nevezték nevükön a dolgokat. A háború pogány istenének, Marsnak a templomával a katedrális körvonalaire utalnak, amelyek ballisztikus rakétákkal felszerelt építményre és annak álcazasi színeire emlékeztetnek, valamint arra az elképzelésre, hogy a háborúban zsákmányolt fegyvereket olvasszák be a szerkezet fém elemeinek elkészítésére. A gúnyos megjegyzések még a Haza Anyácska képét sem hagyták figyelmen kívül, amely a templom melletti szoborcsoportban nyert kifejezést.

Különlegesek az igények a templomépítők ábrázolási technikáit illetően. Leonyid Kalinyin protoijerej még 2018 novemberében mesélt egy az *Arméjszkij Standart* (kb. 'A hadügyi mérce') online folyóiratnak adott interjúban arról, hogy honnan merít ihletet a művészek közössége: „Sok művészeti elképzelés személyesen Szergej Sojgu minisztertől származik... szakmabeliként és végzettségem alapján művészként annyit mondhatok, hogy izléssel és arányérzékkel van megáldva. Például azt javasolta, hogy az éjszakai égbolt legyen a háttér Krisztus felemelkedő alakjának, kb. 12 méter tengerszint feletti magasságban a talajtól; azaz, hogy mindenek felé magasodjék. Az irányított világításnak köszönhetően jól lehet majd látni a templom

bejáratától. Az apszis sötét mozaikos konkáv felületén csillagok lesznek, amelyek a mennyebolt és a spirituális horizont csillagait jelképezik majd.”

Abban az időben nem fordítottak kellő figyelmet a Védelmi Minisztérium templom-építőinek kreatív terveire. Amikor azonban Krisztus megjelent a közönség előtt, többeket megdöbbenetett azok a kánontól való elrugaszkodások, amelyeket az ikonfestők megengedtek maguknak. A rosszindulatú emberek rögtön minden lehetséges módon azon köszömrülték a nyelvüket, hogy a művészek csapatának élén Dashi Namdakov áll. Megvitatásra került a mester háttere, akinek alkotásai tele vannak burját és buddhista motívumokkal. Namdakov művei díszítenek jó néhány burjáti datszant. Egyebek között az ő alkotása az oroszlán hátán alvó kicsi Buddha. Jó néhány összehasonlítást tettek a katonai főtemplom falfestményei és a tibeti, burjáti és tuvani „thangkák”, azaz szent buddhista ikonszerű ábrázolások között.

Nem szabad azonban mindent a Védelmi Minisztérium tisztviselőinek egyéni ízlésére leszűkíteni. Ebben a szinkretizmusban, amely nemcsak a keresztény és a szovjet szimbólumokat, hanem a nem keresztény kultúrák esztétikai elemeit is ötvözi, a „spirituális kötelékek” fogalmának igazi megtestesülése látható. Ez a kifejezés egyfajta összeolvadást jelent azoknak az erkölcsi és kulturális hagyományoknak, amelyekből Oroszország táplálkozik. Putyin az oroszokhoz intézett egyik programbeszédében a következőképpen fejezte ki magát: „Szépségünk a sokféleségünkben van.” Azt is elmagyarázta, hogy a modern Oroszország lelki-szellemi viszonyítási pontjai a Nagy Honvédő Háború eredményeként alakultak ki. Ez év április 19-én sokakat meglepett, amikor Putyin húsvéti üzenetében annak a feltételezésének adott hangot, hogy a más vallású emberek csatlakoznak Krisztus feltámadásának ünnepéhez. Továbbá az élet győzelmének nevezte a húsvétot. Dogmatikailag képzett keresztény publicistákként megjegyezték, hogy ezt éppúgy el lehetne mondani a tavaszi napéjegyenlőségről és a szántóföldbe vágott első barázda

pogány ünnepéről is. Az elnök sajátos „hitvallása” a hazafiság és az anyaország szolgálatát jelenti – erről beszélt május 10-én a *Moszkva. Kreml. Putyin* című adásban.

Eközben zajlik a vallási szertartások és szokások egyre észrevehetőbb helyettesítése olyan hasonló nemzeti szertartásokkal, amelyek a nemzeti szentélyek tiszteletének polgári formáihoz kapcsolódnak. A jeruzsálemi Szent Tűz elhozásáról szóló húsvéti hagyomány sajátos analógiának számít az örök láng szétszórása az ismeretlen katona sírjánál Oroszország különböző városaiban. A győzelem 75. évfordulója alkalmából Putyin ezekkel a szavakkal köszöntötte a katonákat: „Veteránjaink az életért harcoltak a halál ellenében.” Ezek a kifejezések összecsengenek a három héttel korábban elhangzott húsvéti üzenet szavaival. A győzelem napja észrevétlen módon azonosul a húsvétal. „A győzelem napjának változatlanul óriási szellemi és erkölcsi jelentősége van, és szakrális módon viszonyulunk hozzá” – mondta az elnök.

Általában véve furcsának tűnik, hogy egy olyan emlékkomplexumban, amelyet a Szovjetunió és Oroszország győztes népeinek szenteltek, csakis ortodox templom épül. Moszkvában a Poklonnaja dombon levő Győzelem parkban templom, mecset és zsinagóga is található. Ígéri egy buddhista templom építését is, de valahogy még nem sikerült befejezniük. Még ha feltételezzük is, hogy a poklonnaji emlékmű a győzelem általános polgári tiszteletére szolgál, a Patriot park pedig a fegyveres erők szellemi és oktatási központja, akkor is érezhető az ellentmondás. Manapság az orosz hadsereg egyáltalán nem „Krisztus hadserege”; különféle régiókból származó fiatalokat soroznak be. A csapatokban – bár sok szempontból csak névleg – nemcsak az ortodoxok, hanem muzulmán, zsidó és buddhista vallásúak is vannak. Csak azt feltételezhetjük, hogy a fegyveres erők főtemplomának alkotói megpróbálták kiküszöbölni az ellentmondást a katedrális tisztán keresztény rendeltetése és a között a feladat között, hogy az orosz katonai dicsőség szentélyét hozzák létre. Már csak egy lépés maradt hátra: ezt a fajta megközelítést el kell fogadtatni a moszkvai pátriárkával is. Ha elmúlik a járvány, akkor a templom

felszentelésének kérdése – már Sztálin nélkül, de továbbra is sok vitát kavarázó jelképeivel – elkerülhetetlenül újból napirendre kerül.

(*Nyevaviszimaja Gazéta*)

Haifa Zangana

Nők szerte a világban

Irak 2003-ban történt megszállása és elfoglalása óta az országban első alkalommal ünnepték idén a nemzetközi nőnapot, azokat az ünnepléseket idéző módon, amelyeknek anyáik és nagyanyáik lehettek tanúi. Egy tartósnak szánt távollét után a nők végre visszatértek, hogy részt vállaljanak a közéletből.

„A jogaimért tüntetek” és a „Hazát akarok” jelmondatok jegyében adtak hangot a nők a férfiakkal együtt menetelve abbéli joguknak, hogy visszanyerjék a közösségi teret hazájuk terein és utcáin. A modern iraki államban anyáik és nagyanyáik az 1920-as évektől kezdve segédkeztek e terek és utcák felépítésében. Most 2019 októbere óta demonstrálnak, hogy felszabadítsák hazájukat a demokrácia, illetve a vallás leple alatt zajló amerikai-iráni megszállás alól. A nők jelenlétét, részvételét és nemzetépítő képességét jelenleg, ahogy a múltban is, küzdelmük, illetve a férfiak oldalán fejlesztett adottságaik határozzák meg. Jamil Sidqi Al-Zahawi költő az első közt volt, aki rávilágított a nők helyzetére. Az 1910 augusztusában megjelent „*A nők és védelmük*” című cikke és költészete a vallás nevében támadta a közösség elmaradottságát, felszólítva a nőket, hogy harcoljanak a szabadságukért.

Nem meglepetés, hogy több mint száz évvel később az iraki nők ismét az utcára vonulnak, hogy szabadságukat követeljék és folytassák forradalmukat az olyan politikusok ellen, akiket egy táborban egyesít az elnyomók kiszolgálása, a korrupció és a vallás – egyre növekvő tudatlansággal való – felhasználása annak megakadályozására, hogy a nők a férfiak oldalán dolgozzanak függetlenséget, szabadságot és

méltóságot követelve. Ez a tapasztalat gyakran jutott osztályrészül a gyarmati megszállás alatt élő embereknek. A nők részesei az eseményeknek, szembeszegülve bárkivel, akik ósdi, közhelyes vádakkal illetik őket, mint ahogy a közelmúltban esett ez meg a „mesterrel”; Muklada asz-Szadr állítása szerint a nők részvételükkel a „meztelenséget, a szabadosságot, az ittasságot, az erkölcstelenséget és a kicsapongást” tették közszemlére. Nem átalotta kijelenteni, hogy ez minden tekintetben a hűtlenséget, a saria és az isteni vallások alapjainak megsértését, valamint a próféták és az isteni küldöttek megcsúfolását jelenti. Mindezt pedig azt követően, hogy a nők tanultak, diplomát szereztek és jeleskedtek egy olyan időszakban, amelynek előmozdításáért mindenki képes volt közösen cselekedni, megkülönböztetés nélkül, annak érdekében, hogy Irak jövőjét építsék a tudomány, a technika és a kultúra valamennyi szintjén.

A lányok az iraki nemzeti zászlóba burkolóztak ki az utcára, hogy hazájuk egységét ünnepeljék a szektarianizmus, a fosztogatás és a választási csalás útján szerzett hamis demokrácia ellenében. Tiltakoztak az ellen, hogy a nőket pusztá eszközként használják mások parlamenti helyeinek megszerzésére, továbbá az ellen, hogy minden alkalommal megsértsék méltóságukat, amikor belépnek egy kormányzati intézménybe. Tiltakoztak az ellen, hogy letartóztassák, megkínózzák, prostitúcióval vádolják és nemi erőszakkal fenyegetik a nőket, ha azok felemelik szavukat. Tiltakoztak az ellen, hogy egymillió segítségre szoruló özvegy támogatása helyett a rezsim a férfiaknak tartásdíj fizetését írja elő, ha második feleséget vesznek magukhoz. Azért küzdenek, hogy a nők a világ egyik leggazdagabb országában végre a saját kezükbe vehessék a sorsuk irányítását, szociális ellátásra legyenek jogosultak, munkát vállalhassanak.

A világon valamennyi nővel együtt kellene ünnepelnünk, mondják az arab nők. Csatlakozzunk a világon az öröm napján, amelyre égető szükségünk van, de nem azért, hogy elidegenedjünk vallásunktól és hagyományainktól, vagy hogy feladjuk azokat, hanem abbéli vágyunktól hajtva, hogy az arab

országokban élő nők ugyanazon a civilizációs szinten lehessenek, mint a nők mindenfelé, mindaddig, amíg hisznek az igazságosságban, az egyenlőségben és az emberi méltóságban. Az arab országokban élő nőknek – Palesztinától Jemenig, Irakig, Szíriáig, Tunéziáig, Libanonig és azon túl – küszködéseik közepette kell megmaradniuk és megszerezniük a legalapvetőbb dolgokat; szükségük van arra, hogy lélegzetvételhez jussanak, és megújítsák erejüket, hiszen kimerültek a mindennapi élettől, a múlttal való harctól, a térséget sújtó háborúktól és az elnyomás minden formája elleni küzdelemtől. Néha azért kell küszködniük, hogy el ne veszítsék azt, amiért anyáik és nagyanyáik nemzedékeken át küzdöttek. Tiszteletet és ünneplést érdemelnek, miközben továbbra is egy olyan helyen élnek és próbálnak helytállni, amely a jelenlegi világ háborúinak és fegyveres konfliktusainak 40 százalékatól forrong.

Ünnepeljük a palesztin nők állhatatosságát, akik reményt adnak számunkra, bárhol vagyunk is. Ők testesítik meg az arab nőt, a nőt, akinek mindennel egyszerre kell felvennie a harcot. A jelenlétük, ellenállásuk és szépségük minden nehézségen túljuttatja őket, miközben dacosan ottmaradnak szülőföldjükön, és eltökélt szándékuk, hogy teljes életet éljenek. Szükségtelen megemlíteni, hogy rendkívül erős odatartozás- és identitásérzettel rendelkeznek.

Ünnepeljük a fogva tartott nőket és a politikai foglyokat is, dacolva a megszállókkal és az elnyomó helyi hatóságokkal. Az elnyomók el akarják hallgattatni a más véleményen lévőköt, a társadalom peremére szorítva őket vagy létezésükről tudomást sem véve. Néma gépekként szeretnék látni őket, akik sem hangjukkal, sem jelenlétükkel nem válaszolnak arra, amit tőlük követelnek.

„Csak nem ünnep van ma?” – tündökött a tunéziai Awatef Al-Muzghni a börtönben, ahová Ben Ali elnök záratta azokat, akik szembeszegültek önkényuralmi rendszerével. A *Feljegyzések sóból: Tunéziai írások a politikai foglyok tapasztalatairól* című könyvben³ megjelent írásában az emberi jogi harcos

3 *Notebooks of Salt: Tunisian writings on the experience of political imprisonment.*

elmondja, hogy – miután keze fejével letörölte könnyeit – miként határozta el, hogy újra halatlja majd hangját és ünnepelni fog börtönben lakó sorstársaival együtt. Azért döntött így, hogy az esemény ne múljon el ünneplés nélkül, miközben maga és a többiek csak a fájdalmat érzik. Azt akarta, hogy még ha csak néhány óra erejéig is, együtt örüljenek gyermekeikkel és családjaikkal, a hálaadó imát, az *Eid takbeer*-t énekelve. Megadott nekik, amit akartak, mivel néhány perccel később a börtön csarnokában felhangzottak az *Eid* ünnepi imái. Hadd emlékeztessen az ünnep azoknak a nőknek a millióiira, akik megszállás, bombázás vagy katonai kegyetlenkedés következményeként otthonaik elhagyására kényszerültek. Szíriában, Jemenben és Irakban, valamint előtte Palesztinában elűzték őket lakhelyükről, és nem tudták, mit hoz a holnap számukra és családjuk számára. Nem tudták, hogy egy éjszaka leforgása alatt megint menekülniük kell olyan országokba, ahol az egyik percben menedéket kapnak, a másikon pedig az életük forog kockán. Saját hazájukban megmenekültek a veszélytől, hogy még sanyarúbb és embertelenebb körülmények közé kerüljenek másutt. Jogfosztottak maradnak, sorsuk a száműzetés, és így küzdenek emberségük megőrzéséért.

„Boldog nemzetközi nőnapot neked és hazánknak” – így szólt az az üzenet, amelyet egy palesztin harcostól kaptam, amely a hazát követelő iraki női tüntetők új generációjára utal. Így üdvözlik egymást az arab nők a nemzetközi nőnap alkalmából. Sajátos stílusnak számít ez a nők között a világon, akik rendszerint megelégszenek azzal, hogy boldog nőnapot kívánnak egymásnak. Az arab nők köszöntése a személyes és közösségi vágyak összetartozásának megerősítését fejezi ki, valamint az olyan létezés lényegét, amely egy szülőföld létezésével kapcsolódik össze.

Ez a cikk arabul jelent meg először az *Al-Quds Al-Arabi*-ban, 2020. március 10-én.

A cikkben kifejtett vélemény a szerzőé, és nem feltétlenül tükrözi a *Middle East Monitor* szerkesztői irányelveit.

(*Middle East Monitor*)

 John Butler⁴

 AsszírIA újrafelfedezése

Arthur Cotterell: *The First Great Powers: Babylon and Assyria (Az első nagyhatalmak: Babilon és AsszírIA, Hurst, 2019, 301 oldal)* című könyvének recenziója

A Babilonra és AsszírIára történő irodalmi utalások többnyire nem túl hízélgók, és többnyire általános tévhiteken alapulnak. Például, egy angyal a *Jelenések könyve* 14: 8-ban szenteskedve kijelenti, hogy: *Leomlott, leomlott Babilon, a nagy város! mert az ő paráznaságának haragborából adott inni minden pogány népnek.*⁵ Az asszírIAiakról pedig ezt írta Lord Byron a *Sénakherib pusztulása* (1815) című költeményében: „Mint farkas a nyájra, lezúdul a vad / asszír had arany, bibor ékek alatt”.⁶ Jól megkapták az asszírIAiak: paráznák és az ártatlanok elnyomói – egyszóval, csúnya, erőszakos, elfajzott népség. Ezek természetesen képzeletszülte leírások Babilon tényleges elestéről, illetve arról az asszír és babilóniai elnyomásról, amely alatt Izrael és Júdea ősi királyságai szenvedtek. AsszírIA uralkodója, V. Szalmanaszár ostrom alá vette Szamáriát, majd örököse, II. Sarrukín, a bibliai Szárgon három évvel később i. e. 721-ben elfoglalta, míg Jeruzsálemet II. Nabú-kudurri-uszur (Nabukodonozor) babilóniai király hódította meg i. e. 587-ben, Zedekiás [júdeai] királyt megvakíttatta, a lakosokat pedig száműzetésbe, a legendás „babilóniai fogságba” hurcolta.

A fenti két irodalmi mű még azelőtt látott napvilágot, hogy Sir Austen Henry Layard 1847–51-ben újra felfedezte Ninivét és Kalhut (Nimrudot), amely, mint Arthur Cotterelltől megtudjuk, „a régészet történetében páratlan érdeklődési hullámot váltott ki a tudósok és

a nagyközönség körében”, legalábbis amíg 1924-ben fel nem tárták Tutanhamon sírját. Layard felfedezései meggyőzően bebizonyították, hogy nem az egyiptomiak, a görögök és a rómaiak voltak az ókori világ alfái és ómegái. Továbbá, ahogy a történészek és a régészek mélyebbre ástak, hamarosan úgy tűnt, hogy ezekhez az ősi mezopotámiai földekhez köthető a civilizáció eredete, nem pedig Egyiptomhoz, Görögországhoz és Rómához.

Egyébként nincs semmilyen arra utaló bizonyíték, hogy a babilóniaiak szívesebben paráználkodtak volna idegen földeken, mint bármely más nemzet, vagy hogy a megszálló asszírIAi hadsereg egyenruhái lila és arany színűek lettek volna. Layard felfedezései közé tartozik egy Asszurbanipál (Szardanapal) asszír király uralkodása alatti (i. e. 668–627), agyagtáblákból álló könyvtár feltárása. Ezek, mint később kiderült, nemcsak arról szolgáltattak információt, hogy miként kezdődött a civilizáció, hanem arról is, hogy AsszírIA és Babilon hogyan tudott együtt létezni a – Cotterell kifejezésével élve – „se veled se nélküled viszonyban”, amely annak tudható be, hogy kulturálisan AsszírIA mindig függött Babilontól, a régebb óta fennálló hatalomtól, a sumér és akkád ősi civilizációk leszármazottjától.

Amint azt a könyv címe is sejteti, Cotterell elmélete úgy szól, hogy Babilon és AsszírIA voltak az első „nagyhatalmak”, régebbi keletiek, mint Egyiptom, Görögország és Róma, de általában nem tekintik őket olyan fontosnak, mert nem annyira ismertek, a nyugati társadalomra gyakorolt befolyásukat pedig valószínűleg alábecsülik. Ha ez részint azzal magyarázható – mint maga a szerző is érvel –, hogy „ez idáig nem volt az átlagolvasó számára elérhető Babilon- és AsszírIA-történet”, akkor most nagyon szerencsésnek tudhatjuk magunkat, hogy a *The Near East: A Cultural History (A Közel-Kelet kultúrtörténete)* és a *The Penguin Encyclopedia of Classical Civilisation (A klasszikus civilizáció Penguin-enciklopédiája)* továbbá a Kínáról és Kelet-Ázsiáról szóló művek szerzője mára szakavatott módon és alaposan maga pótolta ezt a hiányt.

---

4 John Butler a kanadai University College of the North nyugalmazott bölcsészprofesszora. Szakterülete a korai modern utazási irodalom (különösen az ázsiai utazások) és a tizenhetedik századi szellemtörténet.

5 Károli Biblia.

6 Radnóti Miklós fordítása. <http://mek.niif.hu/00400/00455/00455.htm#d4126>

A *The First Great Powers* című könyvben a babilóniai és asszír civilizációk kerülnek középpontba. Bebizonyosodik, hogy sokkal érdekesebbek, mint a művészetük, amely göndör szakállú, ellenséges kinézetű embereket ábrázol oldalnézetből, miközben más szakállas embereket vagy díszes kőkapukat védő, hatalmas mitikus állatokat (pazuzukat) ölnek meg, akiknek emberfejűk, szárnyaik és oroszlántesztük volt. Ráébredünk, hogy a babilóniaiak nem egyfolytában csak lakomáztak és bujálkodtak történelmük során, és hogy az asszírjaiak sokkal többet tettek annál, hogy kegyetlenül hatékony hadseregeket állítottak fel, akik mindenkít és mindent eltiportak, aki vagy ami útjukba került. Lehet, hogy mindezek csakugyan megtörténtek, mint minden társadalomban szokás, de ezek az ősi közel-keleti népek építették az első nagyvárosi központokat, és ők voltak az elsők, akik nagyvárosokban éltek, akik bevezették az írást és jogszabályokba foglalták a társadalmi normáikat. Egyszóval, társadalmi civilizáltak, ezzel együtt hierarchikusak és jól felépítettek voltak. Továbbá virágzott a művészet és a kultúra, és mára – a jó modern fordításoknak köszönhetően – a Gilgames-eposz is elfoglalta méltó helyét a világirodalomban.

A könyv nem pusztán az ősi Közel-Kelet könnyen emészthető története. Cotterell külön fejezeteket szentel a királyság, a vallás, a babilóniai társadalom jellegzetességeinek, illetve azt is bemutatja, hogyan indítottak háborút, és hogy milyenek voltak a birodalmi fővárosok. A számos jól reprodukált fénykép megkönnyíti az olvasó számára mindannak elképzelését, amiről olvas.

A történelem néha száraznak hangozhat, ha nem kellő módon van tálalva; Cotterell megfelelő módon teszi ezt, kezei közt szinte hús-vér alakokká válnak AsszírIA és Babilon uralkodói. Például, az asszírIAi Eszarhaddon (i. sz. 680–669), mivel nagyapja, II. Szargón trónbitorlóként került uralomra, apját Szennahéribet pedig meggyilkolták (valószínűleg Eszarhaddon egyik testvére), soha nem érezte magát biztonságban a királyi trónon, és uralkodása nagy részét királyi palotájába zárkózva töltötte, az ételt és italt is visszautasítva, néha titokban egy-egy helyettes királyt nevezett ki száz napra, akit az-

tán megöletett. Bár igencsak csodálkozhatunk azon, hogy az emberek miért fogadták el ezt a kétes dicsőséget; tizenkét éves uralkodása alatt ez négyszer fordult elő! Cotterell szerint Eszarhaddon valószínűleg úgy érezte, hogy családi átok ül rajtuk Szargón tettei miatt; mint ahogy Shakespeare IV. Henrikje – aki szintén trónbitorló volt (és a rossz nyelvek szerint számos királyi páncélba öltözött hasonmása volt a shrewsbury-i csatában) – is kijelentette: „Én, koronás fő, nem pihenhetek”. Ez a bölcs mondás nyilvánvalóan épp olyan igaz volt az ősi AsszírIAban, mint a középkori Angliában.

A babilóniai és asszír társadalom megvitatása különösen tanulságos azok számára, akiknek a tudása e népek politikai történelmére terjed csak ki. Legfelül természetesen a király volt, alatta pedig (bár a nőknek bőségesen volt hatalmuk és befolyásuk, sem Babilóniában, sem AsszírIAban nem uralkodtak királynők) az arisztokrácia, amely a királynak köszönhette kiváltságait, aki csaknem teljhatalommal rendelkezett vallási, politikai és gazdasági kérdésekben. Ráébredünk, hogy az asszírok (általában) messze harciasabbak voltak, mint a babilóniaiak, amely vonást a sumérektől és az akkádoktól örökölték; lehet, hogy az asszír Szennahérib úgy zúdult le hadaival „mint farkas a nyájra”, ugyanakkor Babilon város királya, Hammurapi (i. e. 1792–1750) volt az, aki az ókor első ismert törvénykönyvét. Az asszír királyok, mint Cotterelltól megtudjuk, „ritkán tartottak igényt arra, hogy királyi címeik között szerepeljen az igazságosság forrása”. Ehelyett, mint Asszurbanipál király kijelentette, ő „a hatalmas hős, aki lábbal tiporja ellenségeit, aki megsemmisíti ellenfeleit, aki szétrombolja ellenfelei erődtímeit, aki leveri mindazokat, akik láznak ellene.” Ezzel szemben Hammurapi ezt írta: „Az eljövendő időkre, hogy bármely király, aki trónra lép ezen a földön, tiszteletben tartsa az igazságosság szavait, amelyeket erre a sztlére írtam”.

Cotterell gondoskodik arról, hogy az olvasók ne tekintsék Babilont és AsszírIát egy egységes társadalom részeként, sem úgy, hogy egy régibb civilizációt (AsszírIA) követett egy újabb (Babilon), mert Babilon volt a régebbi

királyság, és nemcsak erről van szó. Amikor az Asszír Birodalom i. e. 612-ben összeomlott, a babiloni Nabopolassar király volt az, akinek a nevéhez rövid babiloni „megújulás” kötődött, amely addig tartott, amíg II. Kurosz perzsa király i. e. 539-ben el nem foglalta Babilont.

Cotterell meggyőzően és határozottan bizonyítja Babilonról és Asszíriáról szóló elméletét egy olyan könyvben, amely arra ösztönzi majd az olvasóközönséget, hogy alaposabban vizsgálják meg ezeket a lenyűgöző civilizációkat, és hogy talán új szemszögből

lássák jelentőségüket saját társadalmunk számára. Nagyszerű eredményeik közé tartozott annak módja, ahogy a királyi hatalmat központosították, a messzire kiterjedt birodalmakat igazgatták, és ahogyan sikerült összetartó társadalmakat kovácsolniuk; ez a könyv pedig végre őket helyezi előtérbe és középpontba. A görögök és a rómaiak nem szorulnak ezáltal háttérbe, ugyanakkor Cotterell – korszakalkotó könyvében tett – erőfeszítéseinek köszönhetően a babilóniaiak és az asszírok talán néhány lépéssel előbbre léphetnek.

(The Asian Review of Books)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Arday Lajos, az MTA doktora, a TLA Közép-Európa Intézete ny. tud. főmunkatársa, Budapest

Bolek Zoltán történész, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, Monor

Bólya Anna Mária tánckutató, zeneelmélet-oktató, az Arts 5.0 vezetője, a Magyar Táncművészeti Egyetem docense, a Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet megbízott kutatója, Budapest

Dr. Gazdag László közgazdász kandidátus, nyugalmazott egyetemi docens, Szekszárd

Dr. Janek István történész, BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Kapronczay Károly történész, egyetemi tanár, az MTA doktora, Budapest

Kaszvár Attila, egyetemi docens, ME Alkalmazott Társadalomtudományok

Intézet, MTA-SZTE Convivence kutatócsoport

Kiss Károly közgazdász és társadalomkutató, kandidátus, nyugdíjas egy. docens, Budapesti Corvinus Egyetem

Kovács Örs Levente, az MMA Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet tudományos segédmunkatársa, Szokolya

Máté-Tóth András, intézetvezető egyetemi tanár, az MTA doktora, SZTE Vallástudományi Tanszék, MTA-SZTE Convivence kutatócsoport, Szeged

Német Klaudió történelem alapszakos egyetemi hallgató, helytörténész, Bácskossuthfalva

Pálfalusi Zsolt filozófus, esztéta, író, a Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézetének megbízott kutatója, Gyermely

TARTALOMJEGYZÉK

*Máté-Tóth András – Kasznár Attila: A „keresztény Európa”
vallási és a politikai fogalma 1*

30 ÉVE SZABADON

Gazdag László: 1989: megint utat tévesztettünk. 11

Kiss Károly: Rendszerváltás, útkeresés, rálelés? 22

TRIANON 100

Arday Lajos: Trianonról 37

Német Klaudió: Száz év széllel szemben 46

SZÁZADOK

*Dr. Janek István: Jehlicska Ferenc a revízió szolgálatában és Felvidék
Magyarországhoz való csatolása érdekében 55*

Bolek Zoltán: Ferenc József 1910-es látogatása Bosznia-Hercegovinában . . . 68

MŰHELY

Pálfalusi Zsolt: Tánc és geometria 81

Bólya Anna Mária: Vaclav Nizsinszkij: a művész és az ember 91

*Kovács Örs Levente: A (nép)táncszínház, mint az autentikus,
hiteles színpadi néptánc lehetősége a Magyar Elektra kontextusában. 102*

NAPLÓ

Kapronczay Károly: A nagy háború képekben. 109

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Nicholas Lemann: Az érdemtelenek. Az egyenlőtlenség és az új elit (111) Zanny

*Minton Beddoes: Cosa Nostra – Covid Nostra. A pandémia új lehetőségeket teremt
a szervezett bűnözés számára – a kormányok figyelmen kívül hagyják (117) Andrej*

*Melnyikov: Arccal a „hazafias ígehirdetés” felé (120) Haifa Zangana: Nők szerte a
világban (124) John Butler: Asszíria újrafelfedezése (126)*

KÉPEK

Károlyi András grafikái (54, 67, 80)

Ismeretterjesztő cikkpályázati felhívás a Növényi Egészség Éve alkalmából

Az idei esztendő, 2020 a Növényi Egészség Éve. Ebből az alkalomból a miskolci „Jedlik Ányos” TIT és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, partnerségben a Magyar Tudományos Akadémia Miskolci Területi Bizottságával ismeretterjesztő cikkpályázatot hirdet tudományos kutatóknak és középiskolai tanároknak.

A pályázatot három kategóriában lehet benyújtani:

- 1.) *Élet és Tudomány* kategória: az egyéni pályázók ebben a kategóriában olyan, a széles nagyközönség számára írott, figyelemfelkeltő, az Élet és Tudomány stílusában készülő népszerűsítő cikkel pályázhatnak, amely a növényi egészség természettudományos, például biológiai, kémiai, ökológiai, földrajzi vagy egyéb összefüggéseit, illetve tudománytörténeti múltját mutatja be, saját kutatási eredményeket vagy megfigyeléseket is tartalmazó módon. A cikk terjedelme: kb. 10-12 ezer n (szóközökkel). Ehhez 5-6 színes kép vagy ábra, grafikon, illusztráció is csatolandó.
- 2.) *Természet Világa* kategória: az egyéni vagy alkotóközösségben pályázók ebben a kategóriában a természettudományok és a műszaki tudományok iránt érdeklődő olvasók számára írott, figyelemfelkeltő, a Természet Világa stílusában készülő ismeretterjesztő közleménnyel pályázhatnak, amely a növényi egészség természettudományos, például biológiai, kémiai, ökológiai, földrajzi vagy egyéb összefüggéseit, illetve tudománytörténeti múltját mutatja be, saját kutatásokra alapozva, szűk jegyzetapparátussal (maximum 10 végjegyzettel) és olvasmányjegyzékkel kiegészítve (az 5 legfontosabb irodalmat megjelölve). A cikk terjedelme: 15-18 ezer n (szóközökkel), amihez fekete-fehér vagy színes illusztráció is csatolható.
- 3.) *Valóság* kategória: a pályázók ebben a kategóriában a növények kultúrtörténeti és filozófiai vonatkozásait bemutató, a társadalomtudományokhoz kapcsolódó, figyelemfelkeltő, a Valóság stílusában készülő cikkel pályázhatnak. A cikk terjedelme: 35-40 ezer n (szóközökkel).

Pályázni csak eredeti, máshol még nem közölt, illetve máshova közlésre be nem küldött cikkel lehet.

A pályamunkákat elektronikus úton a www.termvil.hu oldalon keresztül, az ott található útmutatás alapján lehet benyújtani. A pályázatok beérkezési határideje: 2020. szeptember 30.

További részletekért keresse fel honlapunkat!

nka
Nemzeti Kulturális Alap

A 2017. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen, 250 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

Ára: 830 Ft • Előfizetéssel: 750 Ft

MMA
MAGYAR MŰVÉSZETI
AKADÉMIA

nka
Nemzeti Kulturális Alap

